

Первісне мистецтво
і культура
Волині

Скляренко Н.В.
Охріменко Г.В.

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Луцький національний технічний університет
Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки

Наталія Скляренко
Григорій Охріменко

Первісне мистецтво і культура Волині

*Навчальний посібник для студентів
вищих начальних закладів*

*Рекомендовано Луцьким національним
технічним університетом*

Луцьк 2013

УДК 7.031.1:904 (477.82) (075.8)
ББК 85:71я73 (2Укр)
С 43

*Рекомендовано Луцьким національним технічним університетом
(протокол Вченої Ради Луцького НТУ № 7 від 29.12.2015 р.)*

Рецензенти:

Стельмащук Г. Г., доктор мистецтвознавства, професор, член Національної спілки художників України, завідувач кафедри історії і теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв;

Кучинко М. М., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою археології, давньої і середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки;

Силюк А. М., Заслужений працівник культури України, директор Волинського краєзнавчого музею.

Скляренко Н. В. Первісне мистецтво і культура Волині : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Наталія Владиславівна Скляренко, Григорій Васильович Охріменко. – Луцьк: ЛНТУ, 2013. – 352 с.

У навчальному посібнику на тлі історичних процесів, що мали місце в праісторичній Європі, висвітлено шлях розвитку мистецтва, матеріальної та духовної культури Волині від часу появи первісних людей до доби формування перших державних утворень. Посібник складається з теоретичної частини, системи завдань і запитань для самоконтролю, тестових завдань, містить короткий словник термінів.

Навчальний посібник призначений для студентів напрямів підготовки «Мистецтво» та «Історія», а також широкого кола шанувальників давньої історії та мистецтва краю.

© Скляренко Н. В., 2013

© Охріменко Г.В., 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. Культурно-історичні процеси первісної доби на території Волині	11
1.1. Природне середовище	12
1.2. Етнічні групи на Волині у первісний час	15
1.3. Етнокультурні зв'язки та міграції	43
1.4. Антропологічна характеристика населення	57
<i>Література до розділу 1</i>	63
<i>Питання до розділу 1</i>	66
РОЗДІЛ 2. Матеріальна культура первісного населення Волині	67
2.1. Еволюція господарської діяльності в історичному контексті	68
2.2. Мисливство	74
2.3. Рибальство	83
2.4. Харчування	89
2.5. Житлобудівництво	93
2.6. Первісні виробничі промисли	111
2.6.1. Кам'яне виробництво	111
2.6.2. Крем'яні вироби та їх виготовлення	125
2.6.3. Металеве виробництво	138
2.6.4. Ткацький промисел	149
2.7. Розвиток транспортних засобів	157
2.8. Етнокультурні контакти та обмін у первісні часи	165
2.9. Бурштин	169
<i>Література до розділу 2</i>	177
<i>Питання до розділу 2</i>	185

РОЗДІЛ 3. Мистецтво та духовна культура	187
3.1. Культ і магія: поховальний обряд	189
3.2. Одяг та прикраси	207
3.3. Зображальне мистецтво та дрібна пластика	225
3.4. Кераміка	248
3.5. Найдавніші музичні інструменти	281
<i>Література до розділу 3</i>	289
<i>Питання до розділу 3</i>	295
<i>Тестові завдання</i>	297
<i>Короткий словник термінів</i>	310
ДОДАТКИ	319
<i>Додаток А.</i> Первісні виробничі промисли	320
<i>Додаток Б.</i> Первісне мистецтво Волині	335

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

<i>АМ ЛНУ</i> – Археологічний музей ЛНУ імені І.Франка	<i>КЛСК</i> – культура лінійно-стрічкової кераміки
<i>БІКМ</i> – Бродівський історико-краєзнавчий музей	<i>КШК</i> – культура шнурової кераміки
<i>ВІМ</i> – Володимир-Волинський історичний музей	<i>ЛКМ</i> – Любомльський краєзнавчий музей
<i>ВКМ</i> – Волинський краєзнавчий музей	<i>МК</i> – маліцька культура
<i>ВЛК</i> – волино-люблінська культура	<i>НК</i> – німанська культура
<i>ВНК</i> – волинська неолітична культура	<i>ОДІКЗ</i> – Острозький державний історико-культурний заповідник
<i>ГЗК</i> – городоцька-здовбицька культура	<i>ПТК</i> – пізнютрипільська культура
<i>ДДІКЗ</i> – Дубнівський державний історико-культурний заповідник	<i>РОКМ</i> – Рівненський обласний краєзнавчий музей
<i>КБК</i> – культура багатоваликової кераміки	<i>СК</i> – стжижовська культура
<i>ККА</i> – культура кулястих амфор	<i>ТІМ</i> – Торчинський історичний музей
<i>КЛП</i> – культура лійчастого посуду	<i>ТКК</i> – тшинецько-комарівська культура

Передмова

ПЕРЕДМОВА

У культурно-мистецькій спадщині України особливе місце належить первісному мистецтву Волині, яке стало підґрунтям складного розвитку мистецтва пізніших періодів.

Первісне мистецтво окресленої території, як і мистецтво України загалом, розвивалося і вдосконалювалося протягом кам'яного віку та епох міді та бронзи. Цей період характеризується зародженням усіх основних видів зображального мистецтва (різьблення на кістці, рельєфний та заглиблений малюнок на камені, первісний живопис, скульптура, декоративно-ужиткове мистецтво), які продовжували розвиватися в наступні епохи. Давні жителі краю відзначалися не лише працьовитістю, а й майстерно виготовляли з допомогою примітивних знарядь такі речі, які є шедеврами стародавнього мистецтва. У складних екологічних умовах вони інтуїтивно знаходили правильні рішення, відкривали харчові та лікувальні властивості рослин, корисні копалини та мінерали.

На сьогодні у вітчизняній мистецтвознавчій науці немає узагальнювальної праці про первісне мистецтво Волині та Волинського Полісся як унікальне явище з духовно-мистецькою сутністю, розмаїттям художньо-виражальних засобів, віковічно виробленим досвідом прадавніх жителів. Для її написання необхідне поглиблене дослідження численних артефактів з цього регіону, які засвідчують неповторну своєрідність його внеску у загальнолюдську скарбницю мистецтва, а разом з тим і його розмаїття, зв'язки зі світовою художньою культурою.

Завдяки наполегливим пошуковим роботам Д. Телегіна, Л. Залізняка за останні два десятиліття фінальний палеоліт та мезоліт Полісся вивчені досить ґрунтовно і цей відтинок давнини став для нас більш відомим і зрозумілим. Кілька монографій Л. Залізняка відкрили картину життя предків у період, коли зникали останні мамонти, а Полісся було тундрою (12–7 тис. р. тому). Двадцятилітній період вивчення неоліту увінчався появою досліджень, присвячених волинській неолітичній та дунайській культурам. Завдяки праці І. Свешнікова, М. Пелешишина, В. Коноплі одержано важливі дані про мідний та бронзовий віки Волині. Про енеоліт же та бронзовий вік Полісся так само, до речі, як і про залізний, відомо лише за окремими знахідками та кількома частково дослідженими пам'ятками. Волинські пам'ятки залізного віку успішно вивча-

ються Л.Крушельницькою, Д. Павлівим, М.Бандрівським. Рубіж нашої ери та період Київської Русі завдяки великій праці таких знаних дослідників, як доктор історичних наук, професор, заступник директора інституту археології НАН України Д. Козак, кандидат історичних наук В. Шкоропад, доктор історичних наук, професор М. Кучинко, доцент, кандидат історичних наук Б. Прищеп, вивчені повніше. Можна з впевненістю сказати, що багато тем з минувшини краю ще чекають своїх дослідників.

Волино-поліські старожитності становлять значну наукову, мистецьку, музейно-експозиційну цінність, оскільки дають уявлення про значну мозаїку культур, яка спостерігалася за первісної доби в цьому регіоні. Дослідження мистецтва первісних людей можуть базуватися лише на матеріалах археології, етнографії, загальної історії та історії культури.

Якщо археологічні дослідження на території Західного Полісся та Волині проводились протягом останніх десятиліть більш інтенсивно, то етнографічні та мистецтвознавчі студії цього регіону чекають свого часу. Деякі теми мистецтва первісного часу України успішно розроблялися Д. Кривачем, В. Овсійчуком, С.Черепановою, Г. Стельмашук. Ними розглянуто властиві українській художній традиції феноменальні мистецькі явища, що є шедеврами світового значення. Йдеться про палеолітичне мистецтво з Мізинської стоянки, мистецтво Трипілля, художні здобутки давніх слов'ян. Проте названі дослідники не робили акцент на зародженні мистецьких проявів саме території Волині. Величезний фактичний матеріал культурної спадщини первісного часу окресленої території, що з'явився в результаті досліджень останніх років, ще не знайшов належного висвітлення у фаховій літературі.

Перебіг етнокультурних процесів, які відбувалися на цій території, має важливе значення для розуміння витоків і традицій, зокрема, давнього керамічного мистецтва. Протягом багатьох віків відбувався відбір, випробування досвідом та закріплення традицією найбільш досконалих, практично доцільних та художньо виразних форм керамічних виробів. Розв'язання проблем своєрідності та традицій давнього мистецтва Волині – важливе завдання для майбутнього покоління мистецтвознавців.

* * *

У посібнику подано загальну характеристику окремих проявів первісного мистецтва Волині та Волинського Полісся, що стало основою художньої культури давніх східних слов'ян. Праця розрахована на студентів, викладачів, аспірантів, учителів, краєзнавців.

Художню культуру важко зрозуміти поза логікою її історичного поступу. Тому перший розділ посібника присвячений висвітленню культурно-історичних процесів, які визначили зміни етнічних груп, їх етнокультурні зв'язки та міграції.

Мистецтво первісності розвивалося у тісному зв'язку з трудовою діяльністю населення. На тлі історичного розвитку формувалася матеріальна культура пращурів, відбувалася еволюція господарської діяльності.

Поява початків архітектури, первісних виробничих промислів, зокрема кам'яне, крем'яне та металеве виробництво, ткацтво, розвиток транспортних засобів визначили зміст другого розділу навчального посібника.

В останньому розділі, мистецтво розглядається в контексті духовної культури первісних жителів Волині. На матеріалах поховальних пам'яток висвітлюються в історичній послідовності особливості зображального мистецтва і дрібної пластики, одягу та прикрас. Значна частина матеріалу розкриває генезу керамічного виробництва, формотворчі та художньо-естетичні ознаки кераміки культур неоліту (волинської неолітичної, лінійно-стрічкової кераміки), енеоліту (маліцької, волино-люблінської, лійчастого посуду, кулястих амфор та пізньотрипільської), доби бронзи (городоцько-здовбицької, межановицької, стжижовської, тшинецько-комарівської та лужицької). Аналіз матеріалів цих культур, дає можливість визначити загальну спрямованість розвитку керамічного мистецтва, особливостей його формотворення й орнаментування, а також виділити регіональні традиції та своєрідність давньої кераміки Північно-Західної України.

Пропонований посібник адресований насамперед студентам спеціальностей «Дизайн» та «Історія».

Потреба у поглибленому вивченні первісного мистецтва та культури Волині зумовили появу цього навчального посібника з метою вивчення дисципліни «Історія українського мистецтва» та спецкурсу «Археологічні джерела стародавньої історії Волині» для підготовки фахівців у вищих навчальних закладах. Історико-

культурні та мистецькі особливості первісної доби окресленої території є важливими для з'ясування регіональних ознак та розв'язання питань збереження й розвитку традиційного волино-поліського мистецтва як своєрідного явища української культури.

Метою розробки навчального посібника «Первісне мистецтво і культура Волині» є:

- ознайомлення студентів з закономірностями еволюції та історично-культурними модифікаціями мистецтва у контексті духовної культури первісного населення Волині та Волинського Полісся.

Відповідно до сформульованої мети завдання начального посібника полягають в тому, щоб:

- на основі археологічних джерел розкрити сутність культурно-історичних процесів, що відбувалися у період первісності (кам'яний вік та епоха міді-бронзи) на території Волині та Волинського Полісся;

- з'ясувати причини й особливості міграцій різноманітних етнічних груп у первісні часи на тлі змін природно-кліматичних умов;

- висвітлити питання матеріальної культури жителів праісторичної Волині, зокрема характер господарської діяльності та первісні виробничі промисли;

- прослідкувати взаємозалежність мистецтва та духовної культури первісного населення, виявити еволюційні зміни формування артефактів – одягу та прикрас, керамічних виробів, дрібної пластики, музичних інструментів тощо.

Посібник покликаний у доступній формі подати інформацію про еволюцію різних галузей господарської діяльності, духовної культури та мистецтва прадавнього населення окресленої території, ознайомити зі значним фактичним матеріалом мистецької спадщини первісного часу, що з'явився в результаті досліджень останніх років, а також містить запитання для самоперевірки засвоєної інформації та контрольні завдання у формі тестів.

Теоретичний матеріал подано з урахуванням положень, викладених у чинних підручниках та посібниках з історії української культури, мистецтвознавства, археології та етнографії.

Ілюстративні матеріали походять не лише з території Волині та Волинського Полісся, а й з сусідніх територій – Польщі, Франції,

України, Росії, Білорусі, і в цьому є свій сенс. Адже на всьому євразійському просторі відбувалися аналогічні процеси розвитку (щоправда, в різні часи), але не скрізь пам'ятки збереглися однаково добре.

В основу посібника покладено лекції з історії українського мистецтва (період первісності), прочитані студентам Луцького національного технічного університету, та лекції зі спецкурсу «Археологічні джерела стародавньої історії Волині», який викладається у Волинському національному університеті імені Лесі Українки. Автори висловлюють подяку за можливість використання матеріалів досліджень Іванні Варич (підрозділ 2.5), Ігорю Маркусу (підрозділи 2.6.1–2.6.3), Марії Назарчук (підрозділ 2.6.4) та Світлані Локайчук за фахову допомогу у складанні короткого словника термінів.

Пропонована праця має джерелознавчий характер. Це зроблено з метою надати студентам, викладачам, краєзнавцям більш повну інформацію про найдавніші старожитності території Північно-Західної України.

Розділ 1

Культурно-історичні процеси первісної доби на території Волині

1.1. Природне середовище

Волинь об'єднує два фізико-географічні райони: Західне Полісся та Волинську височину. Західне Полісся – північно-західна частина України, що охоплює Волинське (північні частини Волинської, Рівненської, частково, Житомирської областей) та Мале Полісся (деякі райони Львівщини й Тернопільщини). На заході Волинське Полісся межує з Поліською низовиною, на півдні, по лінії Володимир-Волинський–Луцьк–Рівне–Житомир з Волинською височиною, на півночі переходить у Білоруське Полісся.

Поверхня цього регіону переважно рівнинна, але трапляється місцевість горбиста, грядова, низинна. Ця територія досить багата на водойми, які в давнину приваблювали людей: в межах тільки Волинської області нараховується 60 річок басейну Прип'яті та 13 басейну Західного Бугу. Більші з них – Вижівка, Турія, Стохід, Веселуха, Стир, Горинь поволі течуть з півдня на північ, впадаючи в Прип'ять¹. Крім цього, є понад 250 озер площею від 2 до 2450 га. Деякі з них карстові, інші – заплавні. До найбільших належать Світязь, Пулемецьке, Луки, Пісочне та ін. Великі площі займають болота – 374 тис. га в одній Волинській обл.² Лише найбільших з них нараховується 38³. Це Довене, Велике, Ухольське, Яреве, Жидинь та інші, які могли бути в минулому значними водоймами.

Для Полісся загалом характерна значна заболоченість. Ліси ж тут займають близько 40% території⁴. На піщаних підвищеннях ростуть сухі соснові, бори. На вологих зниженнях із суглинистими та мергелистими ґрунтами – дубові, дубово-соснові, дубово-грабові та ясенново-вільхові ліси з добре розвиненим чагарниковим і трав'яним ярусами. Понижені місця займає лучна і болотяна рослинність⁵. Мале Полісся є акумулятивною денудаційною рівниною⁶.

Флора Волині (Полісся і Лісостепу) налічує близько 1300 видів вищих спорових та насінних рослин, ареалом більшості з яких є Поліська низовина⁷. Із часів раннього голоцену на цій території відомі олень шляхетний, козуля європейська, бурий ведмідь, тарпан, лисиця, лось, дикий кабан та інші тварини⁸.

¹ Природа..., 1975. – С. 59–61.

² Там само. – С. 95.

³ Атлас..., 1990. – С. 1.

⁴ Природа, 1975. – С. 76.

⁵ Геренчук, 1968. – С. 155–165.

⁶ Горленко, Бойко, Куницький, 1971. – С. 11, 12.

⁷ Природа..., 1975. – С. 76.

⁸ Атлас... 1990. – С. 21.

Полісся та Лісостеп Волині мають різні типи ґрунтів. Для Полісся характерні дерново-підзолисті, дернові, лучні, болотисті. У місцях виходу на поверхню крейди та мергелю утворилися перегнійно-карбонатні ґрунти. На Волинській височині, вкритій лесоподібними суглинками, поширені більш родючі чорноземи – типові, опідзолені та сірі. Рослинний покрив Волино-Подільської височини докорінно змінився під впливом антропогенних факторів. У минулому тут було більше лісів. Луки та лучні степи тепер перетворені на поля¹.

Отже, Полісся – це своєрідна зона, яка має певні особливості ландшафту, ґрунту, флори. У часи неоліту тут проживало населення, етнографічною особливістю якого була кераміка з гребінцево-накольчастою орнаментациєю, – носії волинської неолітичної культури (ВНК).

Волинська височина становить окрему зону, яка на півночі та сході межує з Поліссям, а на півдні – з Малим Поліссям².

Клімат Волині відносно м'який: літо не дуже спекотне, зима не надто холодна. Середньорічні температури повітря становлять 7,0–7,5°C, амплітуда річних коливань від –23° до +24,9°C. Найнижчі середньорічні температури повітря – 5,1°C, липневі коливаються в межах +18,4–18,8°C³. Річні суми опадів становлять 550–600 мм⁴. Отже, кліматичні умови, згідно з цими показниками, досить сприятливі для вирощування багатьох сільськогосподарських культур. Рослинництво на Волині є однією з основних галузей сільського господарства. Здавна тут культивуються овес, гречка, ячмінь, пшениця, жито, з бобових – горох, з технічних – льон, коноплі.

На відміну від Поліської низовини, зона Лісостепу, особливо її південна частина, більш піднята. Абсолютні висоти сягають 340–361 м. У центральній та північній частинах є широкі та трохи хвилясті межиріччя з висотами 240–300 м⁵. Клімат тут, як і на Поліссі, помірно-континентальний. Температурний режим подібний, хоча й дещо тепліший.

Волинська височина теж у той час була лісистішою, але завдяки більш родючим ґрунтам – лесоподібним суглинкам з типовими, опідзоленими сірими чорноземами, що починали форму-

¹ Природа..., 1975. – С. 89–100.

² Геренчук, 1968. – С. 155–165.

³ Природа, 1975. – С. 48.

⁴ Там само. – С. 50.

⁵ Геоботанічне районування..., 1977. – С. 132.

ватися в атлантичний період, стала привабливіше для населення із землеробським укладом. Тому ці терени заселялися класичним рільничо-скотарським населенням дунайського походження з лінійно-стрічковою керамікою, які знайшли тут необхідні умови для заняття відтворювальним господарством.

Епоха неоліту належить до атлантичного періоду (7500 – 5000 років тому) – часу максимального поширення лісів у Європі¹. Тоді переважали мішані широколистяні ліси, на північ від них хвойні. За даними А. Кульчицької-Лецеєвич, початок цього періоду припадає на 8400 р., а кінець – на 5100 р.². Рання фаза атлантичного періоду була відносно сухою³. Згідно з палеографічними реконструкціями, на сході Європи середньорічні температури збільшувалися на північ від 60° п. ш. на 2,5° – 2°, а південніше 50° п. ш. – лише на 1°. Така закономірність була характерна і для опадів⁴. Для атлантичного періоду тут встановлено такі показники: середньорічна температура була вищою за сучасну на 1°C і дорівнювала близько 9°C, середньорічна температура січня вища на 1°C. Кількість опадів близька до сучасних.

Рослинний покрив був таким: переважали соснові ліси, значно поширені були і широколистяні – дубові, в'язові, ясеневі, грабові. Перше свідчення господарської діяльності людини – пилок антропогенних рослин – з'явилося тут в інтервалі 6320±100 років тому⁵. Подібний склад дерев переважав у тодішній лесовій зоні Польщі⁶, що могло бути притаманне і південній Волині. За свідченням Я. Крука, на півдні Польщі в атлантичному періоді на місці поселень культури лінійно-стрічкової кераміки виявлено пилок берези, дуба, хвойних дерев, ліщини, троянди, малини, яблуні, черешні⁷.

Отже, зону Полісся в атлантичний період значною мірою вкривали хвойні й листяні ліси, велику її площу займали болота, болотисті низини, озера та річки. Ґрунти – дерново-підзолисті, дернові, лучні, болотисті – були малопридатними для рільництва. Тому ця територія здавна заселялася мисливцями й рибалками, а в епоху неоліту – носіями ВНК, у яких домінували привласнювальні види господарювання.

¹ Долуханов, 1979. – С. 110–111.

² Kulczycka-Leciejewiczowa, 1993. – S. 29.

³ Долуханов, 1979. – С. 30.

⁴ Климанов, 1976. – С. 902–904.

⁵ Пашкевич, Охріменко, 1990. – С. 1–5.

⁶ Kulczycka-Leciejewiczowa, 1993. – S. 27.

⁷ Kruk, 1980. – S. 272.

1.2. Етнічні групи на Волині у первісний час

Первісна епоха – це найбільший період в історії людства – від виникнення людини (три млн. років тому) і до появи перших державних утворень (рис. 1.1). Протягом цього часу відбувалися такі процеси:

- антропогенез – біологічна еволюція людини, що завершилася приблизно 40 тисяч років тому виникненням виду «людина розумна» (*Homo sapiens*), а також основних людських рас;
- формування мислення (або інтелекту) людини, її мови;
- розселення людства по всіх континентах;
- перехід людей від привласнювального господарювання до відтворювального (землеробство і скотарство);
- соціогенез – становлення суспільних форм життя у вигляді родової, а потім родоплемінної організації;
- поява перших світоглядних, релігійних уявлень, міфологічних систем.

Періоди		Дати (до н. е.)	
Залізний вік		1 тис.	
Бронзовий вік		3 тис.	
Енеоліт		5 тис.	
Кам'яний вік	Неоліт	7 тис.	
	Мезоліт	10 тис.	
	Палеоліт	Пізній	35 тис.
		Середній (мустьє)	150 тис.
	Раній	Ашель	1 млн.
		Олдувайська доба (Африка)	2,5 – 3 млн.

Рис. 1.1. Археологічна періодизація стародавньої історії (за Л. Залізняком)

Специфічною рисою первісної культури є синкретизм, коли форми свідомості, господарчі заняття, суспільне життя, мистецтво співіснували і не протиставлялися. Так, у полюванні були поєднані: технологічні прийоми виготовлення зброї, стихійні наукові знання про звички тварин, соціальні зв'язки, які виражалися в організації полювання (індивідуальне, колективне), релігійні уявлення – магичні дії, що забезпечували успіх, з елементами художньої культури. Саме внаслідок такого синкретизму характеристика пер-

вісної культури передбачає цілісний розгляд матеріальної і духовної культури та мистецтва, чітке усвідомлення умовності такого розподілу.

Кам'яний вік – найдовший період часу в історії людства. Він тривав від появи людини до початку застосування перших металів – міді, бронзи та ін.

Заселення Волині відбувалося в *мустьєрську епоху*. Про це свідчать матеріали з Житомирської стоянки, виявлені В. Місяцем¹ (рис. 1.2). Основними заняттями тодішнього населення були збиральництво та полювання. Головні вироби – універсальні рубила-біфаси, які виготовлялися з кременю.

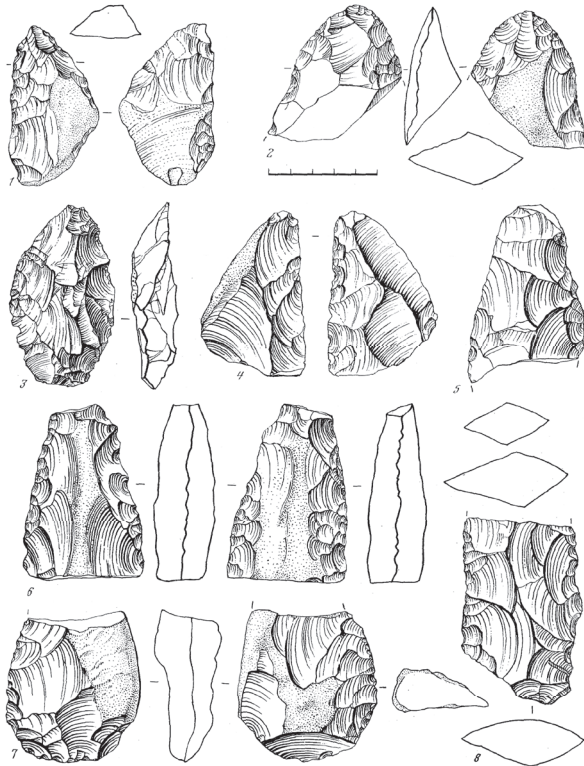

Рис. 1.2. Житомирське місцезнаходження.
Двобічно оброблені знаряддя

¹ Археология Прикарпатья..., 1987. – С. 15.

У мустьєрський період на Поліссі основними об'єктами полювання були мамонти, північні олені, коні, зубри, носороги, лосі, вовки, зайці, бурі ведмеді, птахи. Одна з 50-ти відомих тепер мустьєрських стоянок Волині та Подністров'я – Молодова. На ній було виявлено житла типу яранги. Зимові житла-яранги споруджувалися з жердин, кісток, шкур впольованих тварин, вони займали площу 30–40 м². У землі виривали сховища для м'яса, кісток та інших припасів. Крім крем'яних виробів, терток, відбійників, частими знахідками тут є фарби, кістки з гравіруванням як свідчення проявів первісного мистецтва. Мустьєрська людина вже постійно користувалася вогнем – у житлах відкрито значні шари попелу з вуглинками дерев та обпаленими кістками¹.

Близько 200 тис. років тому почалася льодовикова епоха. Люди опинилися в дуже жорстких природних умовах, проте виявили себе гідними їм протистояти. У виготовленні кам'яних знарядь з'явилася нова техніка: від кам'яного ядрища-заготовки (нуклеуса) відколювали вузькі кам'яні відщепи. Виникла спеціалізація знарядь – ножі, скребки, пилки, наконечники.

У кам'яному віці на півночі України, на Волині, змінювалися різні етнічні групи. Одні були місцеві (аборигенні), інші прийшли. Ті та інші поріднювалися, обмінювалися культурними надбаннями, навиками полювання, знаннями. Формувалися змішані антропологічні типи. У результаті склалися нові етноси з іншими етнографічними рисами, самобутністю.

У пізньому палеоліті (35–12 тис. років) населення Волині зросло. Людині того часу вже були відомі різноманітні техніки обробки не лише каменю, а й кістки, дерева та рогу. Вдосконалення житлобудування супроводжувалося розвитком різних видів мистецтва, у тому числі музичного; виникають найпростіші форми релігійного світогляду, люди навчилися рахувати. Залишки пізньопалеолітичних стійбищ досліджувалися біля с. Городок, с. Липа, м. Дубно (Рівненщина) та поблизу м. Кременця (Куличівка)². В останньому пункті було відкрито шість жител: менші – діаметром 4–5 м без вогнищ та більші – овальні, завдовжки 5,7–7,5 м із залишками вогнищ у центрі. Знайдені на поселеннях кістки належали мамонту, північному та звичайному оленям, козулі, первісним зубрам, коням. З кісток та рогів тварин майстерно виготовляли проколки,

¹ Археология Прикарпатья..., 1987. – С. 20–27.

² Там само. – С. 43.

рогів'я; роги північних оленів орнаментувалися. Прикрасами були морські черепашки – глицимеріс, кардіум. Скребки, різці, ножеподібні пластини, проколки стали досконалішими¹.

На поселенні Куличівка, крім іншого, знайдено фрагмент т. зв. «жезла» з рогу оленя із антропоморфним зображенням, орнаментовану рогову підвіску, що нагадує аналогічні вироби з Сунгіру, фрагменти браслета з бивня мамонта, проколки, намистини (рис. 1.3).

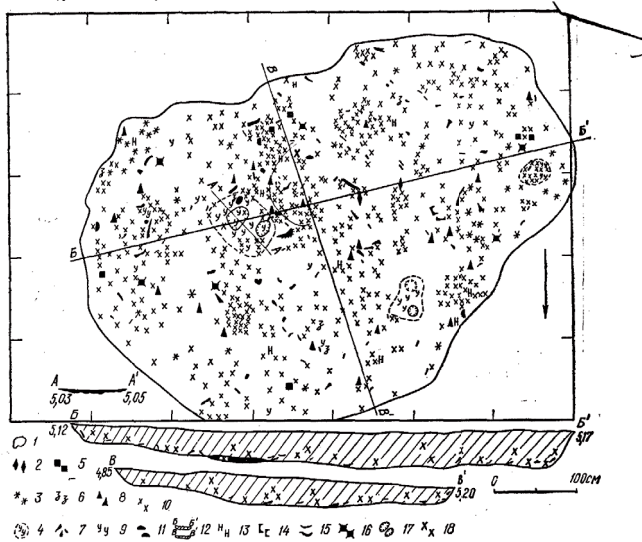

Рис. 1.3. Ліпа VI поблизу с. Липи. Горизонтальний план житла поселення п'ятого культурного шару:

1 – контури житла; 2 – крем'яні вістря; 3 – грудки вишневої та жовтої вохри; 4 – вогнища; 5 – скребки; 6 – зуби тварин; 7 – кістки тварин; 8 – різці; 9 – вуглйки перепаленого дерева; 10 – кремій; 11 – скреблоподібні знаряддя; 12 – розрізи лінзи житла; 13 – крем'яні нуклеуси; 14 – крем'яні пластинки з виімками; 15 – розрізи лінз вогнищ; 16 – інші категорії крем'яних знарядь; 17 – заглиблення у вогнищах; 18 – кістяні та рогові знаряддя (за В. Савичем)

В. Савич на стоянці Ліпа I розкопав житло округлої форми (3,6 x 3,75 м) з десятьма овальними заглибинами в середині та рештками вогнища. Іншу споруду, розмірами 6,2 x 4,7 м з двома вогнищами всередині, відкрито на стоянці Ліпа VI. Крім виробів із кременю, там зібрано кістки коня, мамонта, носорога, тура, північного оленя, вовка, песця, зайця, а також шматки різнокольорової вох-

¹ Малая история искусств..., 1973. – С. 23.

ри, хвойну смолу, кістяні знаряддя¹. Цікавими є кістяний наконечник дротика завдовжки 233 мм, знаряддя для плетіння – пластинка з бивня мамонта з гачкоподібним виступом, фрагмент антропоморфної статуетки². На думку В. Савича, одержані з пізньопалеолітичних стоянок Волині матеріали мають аналоги серед виробів з Центральної та Східної Європи, а найбільше – в сусідньому Подністров’ї³.

Пізній палеоліт був епохою колективного полювання на великих стадних трав’яних ссавців в умовах відкритих, безлісних прильодовикових просторів. На зміну йому прийшла доба мезоліту (середнього кам’яного віку), коли відбувалось індивідуальне полювання з допомогою лука на нестатних трав’яних серед закритих лісових ландшафтів⁴. Між цими двома періодами на рубежі плейстоцену та голоцену виокремлюють фінальний палеоліт (13,5–10 тис. років тому) – заключну фазу палеоліту, коли південний край льодовика, що відступав, зафіксувався на північному березі Балтійського басейну. Саме з цього часу в прильодовиковій Європі простежується чіткий культурний поділ і з’являються справжні археологічні культури. Фінальнопалеолітичні та мезолітичні культури Європи різняться насамперед формою наконечників стріл, які нерідко мали обриси геометричних мікролітів – трапецій, сегментів, трикутників, ромбів.

Північ України (Полісся) у культурно-історичному плані тяжіла до Південної Балтії і входила до ареалу культур мисливців на північного оленя, які поширилися в останні тисячоліття льодовикової доби на низовинах від Темзи до Десни та витоків Волги. Маються на увазі культури Гамбург, Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля, особливістю яких є наконечники стріл різноманітної форми, виготовлені з пластин (*рис. 1.4*).

Починаючи з дріасу III (10 тис. р. тому), на територію Волинського Полісся з північного заходу проникає населення, яке в археологічній науці одержало назву *красносільська культура*⁵. Мешкаючи в холодних умовах льодовикової доби, красносільське населення, очевидно, полювало на північних оленів. Воно походить від культури Лінгбі, племена якої мігрувало 11 тис. років тому на Полісся із заходу, тому на ранніх красносільських стоянках знаходять

¹ Савич, 1975. – С. 57.

² Там само. – С. 59.

³ Там само. – С. 63.

⁴ Залізняк, 1998. – С. 32.

⁵ Там само. – С. 23, 133–138.

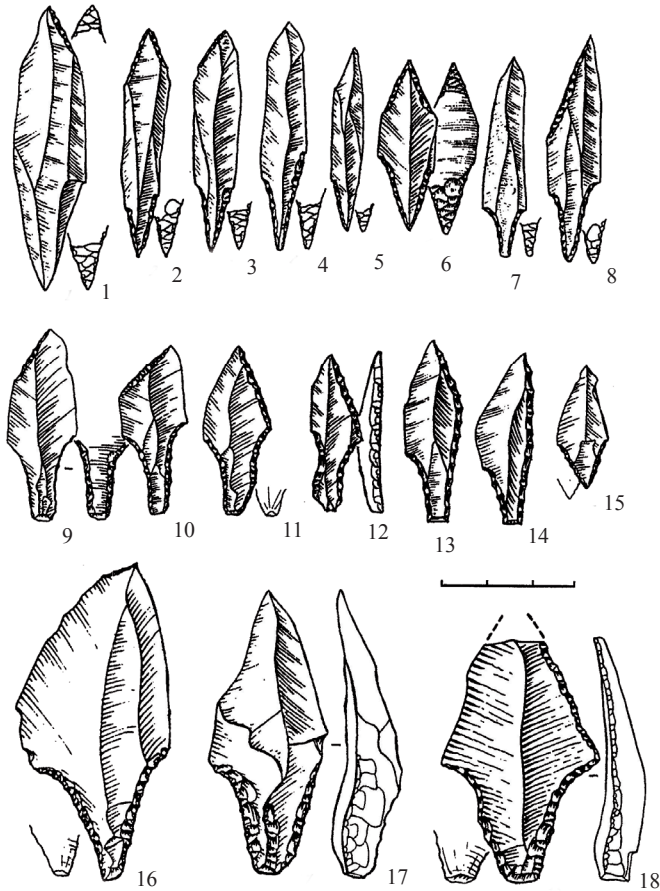

Рис. 1.4. Наконечники стріл свідерської (1–8), красносільської (9–15) та лінгбійської (16–18) культур з пам'яток українського Полісся (за Л. Залізняком)

великі наконечники типу Лінгбі. На території українського Полісся досліджені стоянки Красносілля, Великий Мідськ, Лютка, Самари, Бір, Птиче 3 (рис. 1.5).

На основі красносільського населення формується *свідерська культура* ще численніших груп мисливців, які залишили сліди проживання на Волинській височині (Хотин, Шепетин, Сапанів),

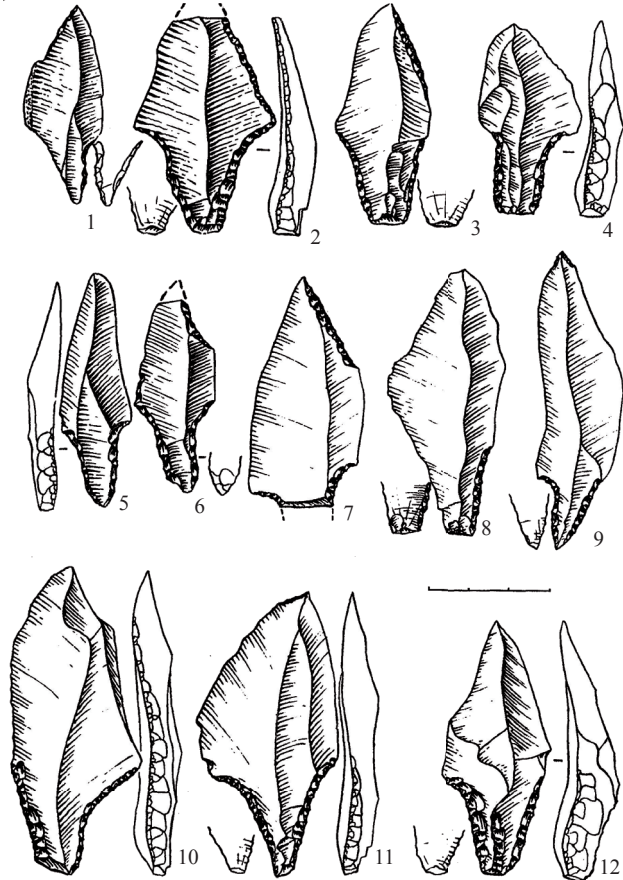

Рис. 1.5. Лінгбійська культура. Наконечники стріл зі стоянок Красносілля (1), Прибір-4 (2), Рудня (3), Гораймівка (4), Нененково (7), Невір (8), Лютка (10–12)
(за Л. Залізняком)

дійшли до Криму та Карпат¹. Визначальними для культури є наконечники стріл на пластинах з плоскою підтескою з черевця, а також двоплощинні, «човнуваті» нуклеуси для верболистих пластин, кінцеві скребачки та різці на пластинах, сокири на відщепках. Згадані етноісторичні спільноти об'єднуються археологами в коло культур з «листяками»².

¹ Залізняк, 1998. – С. 138–145.

² Kozłowski, Kozłowski, 1977. – S.187–193, 195, 217–226.

Залишки свідерських стоянок виявлено на території замку Любарта в Луцьку, в заплаві Стиру (уроч. Красне в цьому ж місті), неподалік Верб'яєва, смт. Торчин, с. Листвин (Рівненщина). На Поліссі відкрито десятки стійбищ того часу: Заболоття, Лютка, Люб'язь, Нобель, Балаховичі, Мала Осниця, Березне, Черськ та ін. (розвідки В. Коноплі, Л. Залізняка, Л. Мацкевого, Г.Охріменка).

Важливий пункт свідерської культури – Затишся V, досліджуване В.Артюхом, Л.Мацкевим. Тут зібрано 1902 крем'яні вироби. Культуровизначальними є наконечники стріл свідерського та аренсбургського типів, які становлять більш як 2% знарядь. Нуклеуси мають підчовнувату форму. Проте ця пам'ятка належить за всіма ознаками до багатощарових. Тут знайдено мікроліти – трапеції та ромби, яніславицькі вістря зі скошеним ретушшю кінцем. Ймовірно, в пізніші часи на цьому місці знаходилась або мезолітична стоянка яніславицької культури, або поселення волинської неолітичної культури. Виявлена на пам'ятці ранньонеолітична кераміка з домішками рослинності підтверджує таке припущення.

Одним з найбільших на Поліссі є скупчення стоянок того часу біля с.Лютка (навколо озера Луки) Старовижівського району¹. Тут на великих площах зібрано тисячі знарядь культур Лінгбі, Аренсбург, Свідер. Цілком можливо, що збереглися і залишки жител. Одне з них, свідерської культури, виявлене Г.Охріменком на півострові в східній частині надбережжя озера².

Інший важливий пункт – Яревище, де знайдено 346 оброблених кременів, серед яких 14,3% – нуклеуси підчовнуватої форми і небагато знарядь (1,7%). Все це скупчення матеріалів зібрано на площі 5 x 10 м, де була, напевно, майстерня. Комплекс належить до типових свідерських³. Цікавим є і пункт Яревище II, де зібрано 344 крем'яні вироби, в тому числі 56 нуклеусів, 31 скребок, 9 скобелів, різці. Серед знарядь до свідерської культури належать скребки та різці на пластинах, підчовнуваті нуклеуси. Але не виключено, що є тут матеріали і пізніших часів. До них, напевно, можна віднести різні чисельні пластини з ретушшю.

Пам'яток фінального палеоліту та мезоліту в зоні Волинського лісостепу набагато менше, ніж на Поліссі. Це Торчин, Верб'яїв у Волинській обл., Гаї Лев'ятинські, Бережці, Вовковиї, Озлів, Ярославичі, Мощаниця, Оржів, Рубче в Рівненській обл.

¹ Залізник, 2001. – С. 15–28.

³ Охріменко, 1994. – С. 35–43.

² Охріменко, 1999. – С. 42–49.

Мезоліт. Середній кам'яний вік – мезоліт (X–VI тис. до н.е.) є яскравим доказом сильного впливу природного середовища на життя та еволюцію людства. Закінчився льодовиковий період, потеплішав клімат, оновилися флора і фауна. Цей час характеризується широким використанням у полюванні на нестадних тварин лука і стріл. Відповідно, великі обшинні об'єднання змінилися невеликими колективами мисливців. Після танення льодовиків з'явилися великі водні простори, поширилося рибальство. Змінився характер збиральництва – його основою став збір диких злаків. Для виготовлення знарядь широко використовувалася кістка (рис. 1.6). Більш ефективною була нова, так звана мікролітична техніка обробки кременю: виготовлення пластин-вкладнів зовсім малого розміру – мікролітів. У мезоліті люди освоїли плавання на колодах і плотах. Почалося приручення тварин, першою була приручена собака.

У ранньому та середньому мезоліті на деяких пам'ятках півдня Рівненщини з'являються вироби, які, на думку Р. Грибовича, можна віднести до *культури Кудлаївки*¹. До них належать Гаї Лев'ятинські, Сапанів. Тут виявлено багато знарядь: це скребки – до 45%, різці – до 30%. Але найбільш виразними є мікроліти – дрібні крем'яні знаряддя, що слугували вставними частинами стріл, дротиків, списів. За формою вони нагадують трикутники та трапеції. Крім них, знаходять багато мініатюрних пластинок з краєм, притупленим спеціальною обробкою – ретушшю.

На основі відомих даних складається враження, що у фінальному палеоліті та мезоліті Волинська височина була мало заселена різними групами мисливців, які прийшли сюди з Полісся. Традиції ж місцевого пізньопалеолітичного населення в наступні часи майже не простежено – можливо, воно змушене було мігрувати на інші землі.

Неоліт. Останній етап кам'яного віку – неоліт (новий кам'яний вік) – охоплює орієнтовно VI–IV тис. до н.е. Відбулося докорінне перетворення життя людства, пов'язане з переходом від привласнювальних форм господарювання (мисливства, рибальства і збиральництва) до відтворювальних (землеробства і скотарства). Цей процес в науці отримав назву «неолітична революція». Для неоліту характерна поява багатьох технічних і технологічних новинок:

¹ Залізняк, 1998. – С. 159–165.

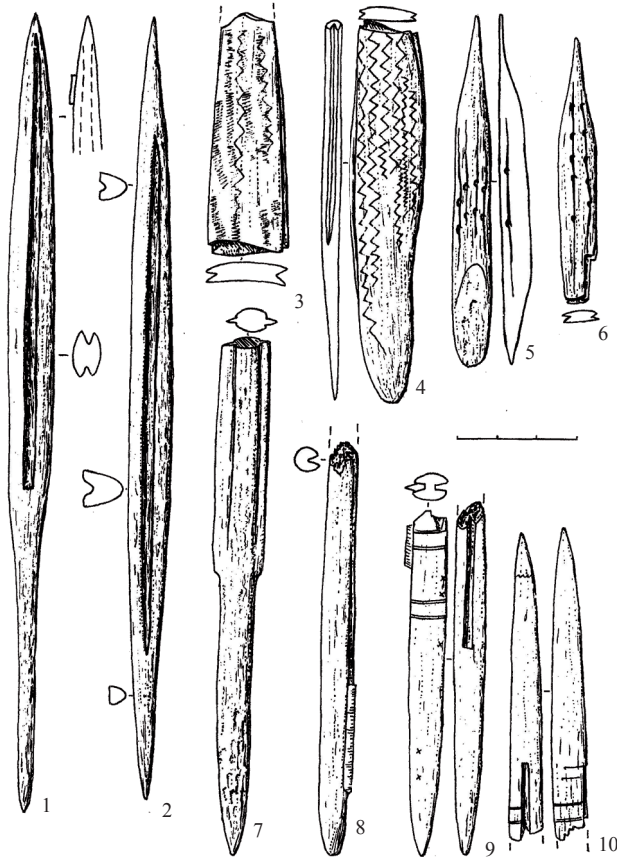

Рис 1.6. Кістяні пазові наконечники мезолітичної доби України:
1 – Мощаниця (Рівненщина); 2 – Солониця (Лубенщина); 3, 5, 6 – острів Шула-
їв (Надпорожжя), 4 – Ігреня 8 (Дніпропетровськ); 7 – Надпорожжя; 8 – Райго-
родок (Донеччина); 9, 10 – Мирне (Одещина)

свердління, пиляння і шліфування каменю, ткацький верстат, гончарство, виготовлення човнів. Новими рисами позначено суспільне життя – материнську родову общину змінила батьківська, виникла парна сім'я.

На цьому етапі зникли хронологічна, культурна одноманітність, у різних географічних зонах Землі розвиток відбувався неоднаковими темпами і різними шляхами. У так званому «родючому півмісяці» (Єгипет, Південно-Західна Азія, узбережжя Персид-

ської затоки) зміни відбувалися прискорено. На Півночі, навпаки, племена довго залишалися на тому самому рівні розвитку. Стають помітними дуже яскраві місцеві особливості, що дозволяють відрізнити неоліт Єгипту від неоліту Межиріччя, неоліт Європи від неоліту Сибіру. Творчість людей з розвиненим землеробством відрізнялася від творчості племен з переважним розвитком скотарства і, відповідно, була іншою, ніж у північних лісових областях, де основним продовжувало залишатися полювання.

Перехід в епоху неоліту до відтворювальних форм господарювання сприяв поглибленню знань про навколишню природу. Життя людей неоліту залежало від доброго або поганого врожаю, від гарної або несприятливої погоди.

У ранньому та середньому кам'яному віці все необхідне для прожиття людина брала від природи. Мисливство, збиральництво, рибальство становили основу економіки. З VII тис. до н.е. на території Західної Волині, з приходом сюди носіїв дунайської культури, почався перехід до відтворювального господарства і в аборигенного населення *волинської неолітичної культури*¹ (рис. 1.7). Наприкінці VI тис. до н. е. населення ВНК контактувало на півдні з культурою лінійно-стрічкової кераміки, носії якої мігрували з Подунав'я, Південної Польщі на Волинь (табл. 1.1).

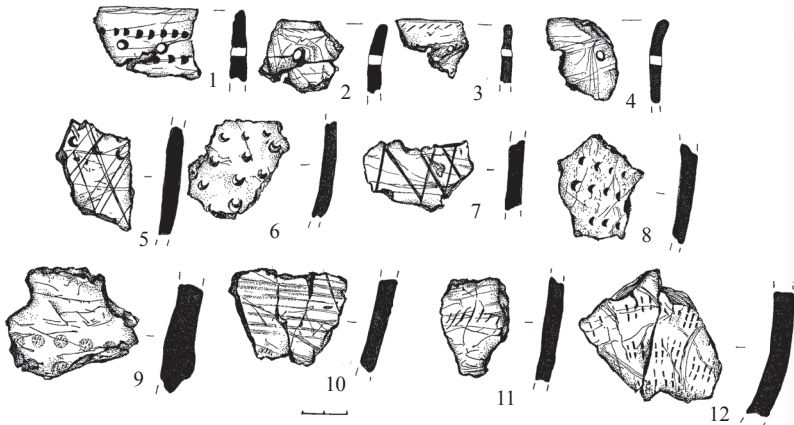

Рис. 1.7. Люб'язь. Кераміка ВНК. Рис. Н. Скляренко

¹ Охріменко, Скляренко, 2007. – С. 12, 13; Давня історія України, 1994. – С. 43.

Господарство цієї людності базувалося на мисливському промислі лісових копитних та рибальстві. Відбитки зерен пшениці, проса, гороху на кераміці свідчать про початок землеробства. Культура датується VII–IV тис. до н. е. Припинила вона існування з приходом із заходу носіїв культур лійчастого посуду та кулястих амфор.

Під впливом сусідньої з півдня *дунайської культури* жителі Волинського Полісся ще в ранній період починають займатися землеробством. Підтвердженням цього є відбитки на кераміці ВНК зернівок пшениці (однозернівки та двозернівки), ячменю, проса, гороху, вики. Одночасно могли бути сприйняті і землеробські вірування, обряди, культи¹.

Дунайське населення з лінійно-стрічковою керамікою (*культура лінійно-стрічкової кераміки*) на Волині та Подністрів'ї було далеким відгомоном близькосхідного землеробсько-скотарського центру². Більше 40 поселень носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) відомо тепер на цій території: Торчин, Голишів II, Баїв, Полонка, Гірка Полонка, Городок, Зозів, Вільшаниця та ін. (рис. 1.8). Деякі з них досліджувалися на великих площах: Луцьк-Гнідава (розкопки М. Кучери, М. Матвієйка, Г. Охріменка, А. Бардецького), Рівне (В. Пясецький), Голишів II (Г. Охріменко). Під час розкопок відкрито наземні чотирикутні та овальні заглиблені житла, велику кількість пишно декорованої кераміки, крем'яні пластини, скребки, вкладні до серпів з дерев'яною оправою. За відбитками зернівок на посуді можна стверджувати, що носії КЛСК вирощували різні сорти пшениці, ячменю, проса, горох, вику (визначення Г. Пашкевич). На основі аналізу остеологічних матеріалів встановлено, що домашнє стадо складалося з великої та дрібної (вівці та кози) рогатої худоби, свиней і навіть коней³.

Об'єктами полювання були вепри, лосі, благородні олені. Але роль полювання, рибальства (рештки риб виявлено на Гнідаві), бортництва (шматочок воску знайдено в житлі № 2, поселення Рівне) була меншою порівняно з землеробством та скотарством⁴.

Носії КЛСК перебували на Волині приблизно з середини VII – до кінця VI тис. до н. е. Під їх впливом рільництво поширюєть-

¹ Пашкевич, Охріменко, 1990.

² Залізник, 1998. – С. 230–231.

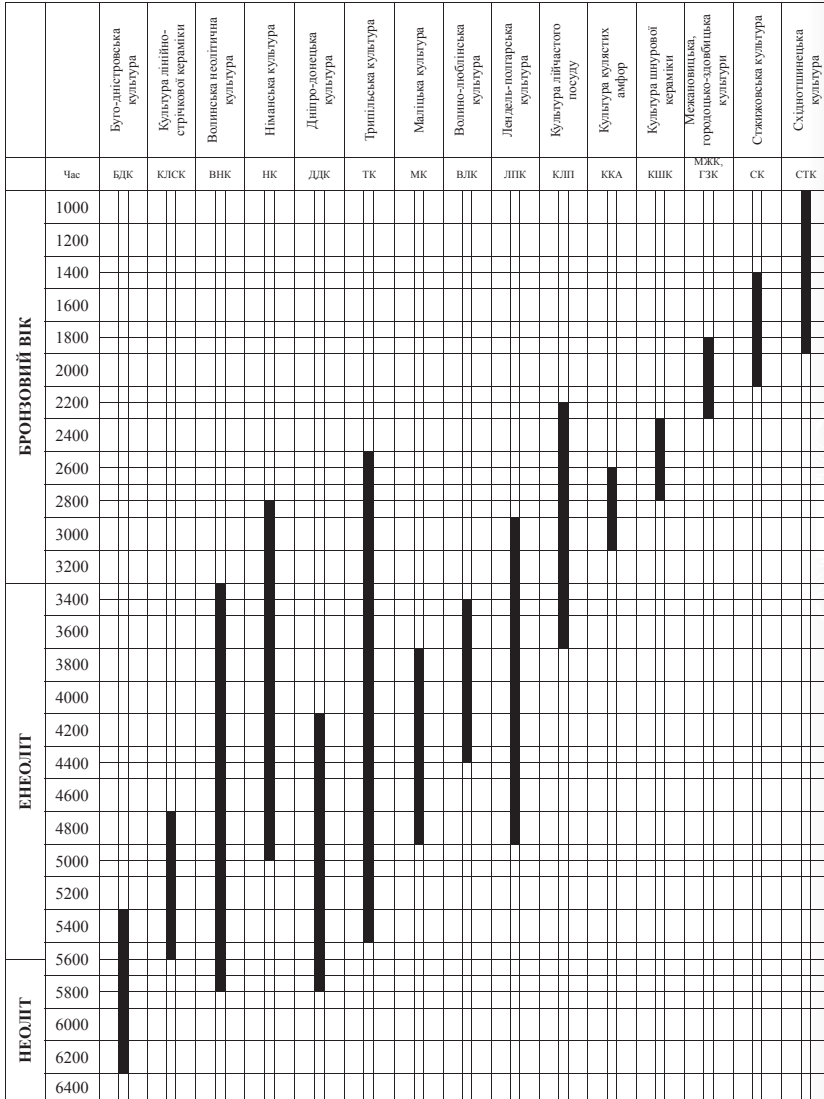
³ Журавльов, Охріменко, 1994. – С. 146–162.

⁴ Журавльов, Охріменко, 1994. –

С. 144–165; Охріменко, 1994. –

С. 36–41.

Таблиця 1.1
Синхронізація археологічних культур неоліту, енеоліту, бронзового віку Волині, Волинського Полісся та сусідніх територій (за Г.Охріменком)

ся на Волинському Поліссі та навіть у басейнах Піни, Ясельди (Білорусь). Проіснувавши на Волині 600–800 р., ця культура з невідомих причин зникла, не залишивши після себе помітних слідів у наступних групах населення¹.

Епоха неоліту на Волині була не лише періодом кардинальних змін в економіці, що виявилось у переході населення до відтворювальних форм господарювання, а й значної еволюції у світогляді людей.

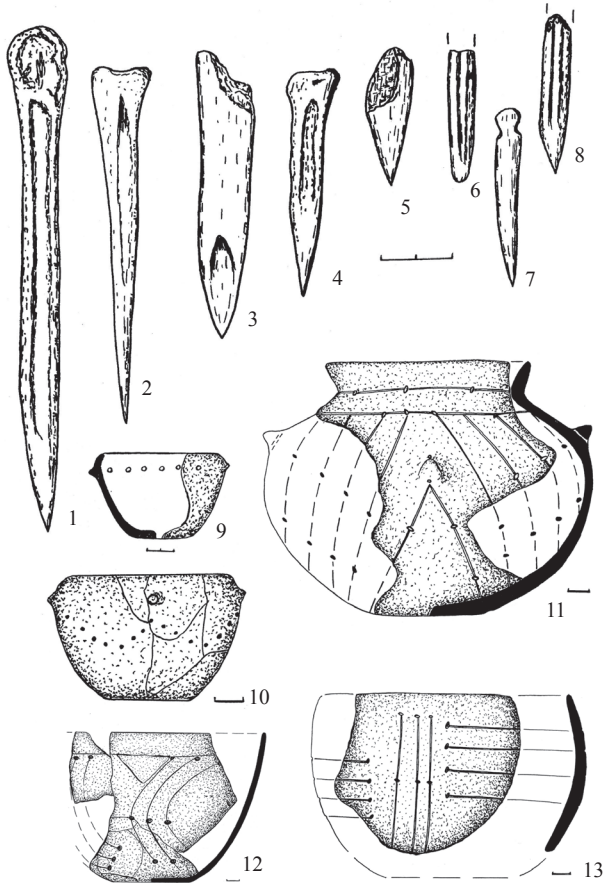

Рис. 1.8. Матеріали КЛСК: 1–8 – кістяні та рогові вироби з Гнідави; 9–13 – кераміка; 9–11 – Гнідава, 12, 13 – Голишів-II. Рис. Г. Охріменка

Мідний вік (енеоліт). Приблизно в V–IV тис. до н.е. люди почали використовувати для виготовлення прикрас і знарядь перший метал – мідь. Спочатку кували чисту мідь холодною, а згодом навчилися вилучати мідь з руди шляхом плавлення. Початок енеоліту в Європі пов'язаний з розвитком гірничорудної справи, відливанням металу та виробництвом із чистої міді знарядь праці, які використовувалися поряд із виробами з каменю, кістки й рогу. Гірничо-металургійний процес здійснювали професійні майстри: гірники, металурги, ковалі-ливарники. З численних копалень Балканського півострова надходили тисячі тонн руди, а виплавлений з неї метал у вигляді зливків або готових виробів внаслідок міжплеменного обміну потрапляв у райони, що не мали власної сировини.

В енеоліті, або мідно-кам'яному віці (IV–III тис. до н.е.), на Волині, змінюючи одна одну або якийсь період співіснуючи, перебували носії культур, які, за теперішніми даними, були прийшлими, а місцевий етнічний компонент якщо і присутній, то не мав власного етнографічного забарвлення. Тобто аборигенне населення збереглося переважно на Поліссі, хоч майже всі мігруючі спільноти на довший час зупинялися чи змішувалися із тамтешніми найбільшими родами.

Культури ранньоенеолітичного часу дослідниками називалися по-різному: лендельська², Зимно-Злата, Гоща-Вербоковіце³, маліцька, волино-люблінська (ВЛК). Але всі вони сформувалися під впливом культур Подунав'я. Це була друга хвиля міграції землеробів з Подунав'я, які несли на схід (вже у мідному віці) навиків відтворювального господарства. Замість мотичного землеробства вони використовували дерев'яне рало (їх зображення на посуді виявлені Д.Козаком у Хрінниках Демидівського р-ну та О.Позіховським у с.Вільбівне Острозького р-ну Рівненської обл.). Сліди перебування цього населення знайдені О. Цинкаловським, Я. Фітцке, П. Заклектою, В. Бучаком, Г. Охріменком біля сіл Амбуків, Горичів, Сілець, Бубнів, Луцьк-Луг, Голишів, Сьомаки, Городок, Клевань, Баїв та у багатьох інших місцях Волині і, навіть, на Поліссі (Ветли Любешівського, Майдан-Липне Маневичького р-нів Волинської обл.) (рис. 1.9).

¹ Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 36–39.

³ Пелешишин, 1990. – С. 36.

² Конопля, 1988. – С. 98–99.

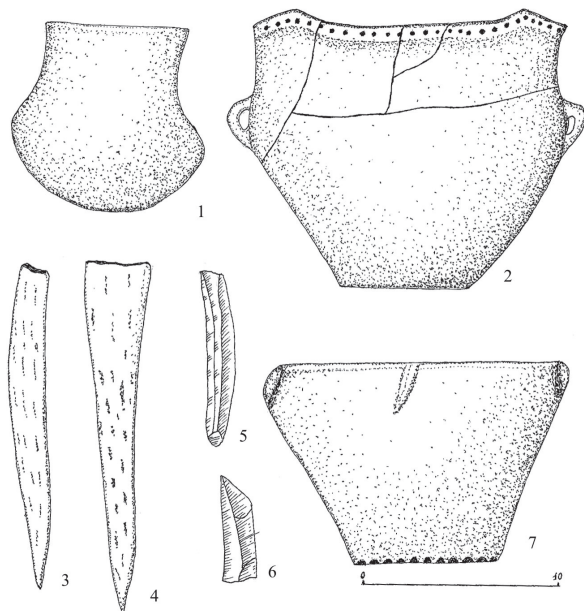

Рис. 1.9. Голишів. Матеріали з поховання ВЛК (за М. Пелецишиним)

У цей самий час з території сучасної Румунії на схід рухалася інша землеробсько-скотарська людність – племена культури Трипілля-Кукутені, заселяючи родючі землі степової зони в Подністров'ї, Побужжі, Подніпров'ї. В пізній період свого розвитку (в кінці IV-го – на поч. III тис. до н.е.) з настанням посушливого періоду вони змушені були переселитися на північ, захід. У зоні лісостепу, де були кращі умови для скотарства, багато невеликих річок та потоків, це населення переживає новий період розквіту. Крім Житомирщини, де їхні поселення і на Поліссі, представники цієї досконалої протоцивілізації (або цивілізації за М. Відейком) селилися в багатьох місцях Волині, чи залишали свої вироби: Зимно I, Зимно II, Бужанка, Лежниця, в Грудку Надбужному (Польща), в районі міста Луцька, біля Голишева, Підгайців, Городка, Гнідави I, Гнідави II, Баєва, Боратина, Новостава (останні виявлені М. Пелецишиним, М. Онуфриком, І. Бойком, В. Коноплею, Г. Охріменком), в басейні Горині (Рівне, Хорів, Листвин та ін.) (рис. 1.10). Жителі цих поселень користувалися, можливо, колісним транспор-

том, мали двох'ярусні гончарні печі, знали гончарний круг, орали землю волами. Їх естетичні уподобання бачимо в досконало орнаментованому посуді, зокрема з поселення Голишів (роботи М. Пелещишина, Р. Чайки, студентів Львівського державного університету, Волинського національного університету ім. Лесі Українки, учнів Боратинської загальноосвітньої школи I–III ступенів). Безперечно, перебування високорозвинутого трипільського населення на землях Волині залишило певний культурний слід. Серед науковців та громадськості триває дискусія наскільки трипільський етнос був чужорідним або «праукраїнським». На нашу думку, етнічно «чистих» груп в той час було мало. Перебуваючи багато сотень років на землях України, це населення південного походження, як свідчать антропологічні дані¹, змішувалося, вступаючи у шлюбні стосунки з аборигенними жителями.

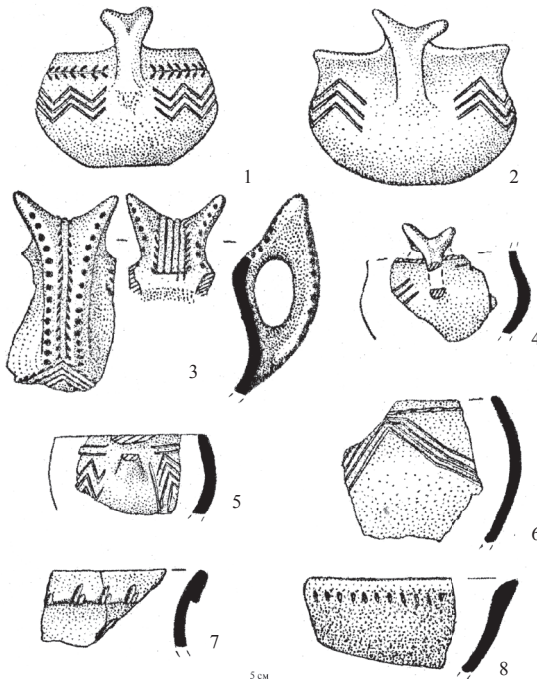

Рис. 1.10. Костянець. Кераміка пізньотрипільської культури з рисами КЛП (за М. Пелещишином)

¹ Давня історія..., 1997. – С. 375.

На початку III тис. до н. е. на Волинській височині з'являється населення ще одної етнічної спільноти ранніх землеробів – *культури лійчастого посуду (КЛП)*, назва якої походить від розхилених у верхній частині горщиків. Це було населення північного походження, яке теж мало значні досягнення в господарстві та духовній культурі, користувалося мідними виробами і було приблизно на однаковому рівні розвитку з пізньотрипільськими землеробами Волині. Носії культури лійчастого посуду, за спостереженнями археологів (Ю. Захарук, М. Пелешишин та ін.), мали дружні контакти з пізньотрипільцями, мисливцями Полісся (волинська неолітична культура). Господарські, культурні, шлюбні зв'язки прийшлих та аборигенних спільнот, безперечно, сприяли виробленню самотньої культури, поширенню новацій у більш віддалені регіони Волині та Полісся.

Пам'ятки культури лійчастого посуду представлені на Волині поселеннями (близько 20): Литовеж I, Литовеж II, Бужанка, Черчичі, Бубнів, Мовники, Маркостав, Сілець, Зимне, Затишся (в Іваничівському, Володимир-Волинському, Шацькому р-нах Волинської обл.) (рис. 1.11). Пам'ятки цієї культури відомі переважно в басейнах Західного Бугу та Луги. Лише окремі пункти виявлено на берегах Стиру, зокрема в поліській зоні (Оболонь, Новосілки). Більшість поселень цієї культури знаходиться на мисоподібних ділянках берега (Черчичі) або останцях (Зимне), деякі укріплені ровами та валами. Основним типом жител були шатрово-конічні споруди з печами на дерев'яному каркасі¹. Не виключено, що частина їх робилася прямостінними з лози та обмазувалася глиною².

Основою господарства цього населення було скотарство та землеробство. Так, на пам'ятці Зимно кістки великої рогатої худоби становили 40%, свиней – 30%, дрібної рогатої худоби – 17%, коней та собак – мало. Кам'яні зернотертки, ями-зерносховища, обвуглені зерна пшениці свідчать про заняття рільництвом. На поселеннях знайдено рибальські гачки та кістки дикого кабана, козулі, північного оленя.

Керамічні вироби цього прийшлого із заходу населення (біконічні горщики, амфори, черпаки з крильцями, флягоподібні посудини, миски, пряслиця) були надзвичайно багато прикрашені (Зимно, Бужанка). Знахідки пряслиць, ткацьких важків на великих поселеннях є численними. Поширеною формою вірувань був культ

¹ Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 36.

² Захарук, 1971. – С. 232.

барана. Виявлені глиняні моделі сокир вказують на пошанування блискавки, громовиці¹. Різноманітним у цього населення був асортимент крем'яних виробів, що виготовлялися переважно з великих пластин, а також кістяних знарядь – наконечники стріл, проколки, скребки, різці тощо. Мідні вироби – сокирки, прикраси – нечисленні. Поховання робилися інколи поблизу жител (Зимно). Часто вони були безінвентарні. Скелети лежали випростаними на спині².

Із початку до середини III тис. до н. е. на Волині перебувало теж прийшло з заходу й частково споріднене з культурою лійчастого посуду населення, відоме під назвою *культура кулястих амфор (ККА)*. Слідів їх поселень виявлено мало: Межиричі, Хрінники, Полонка, Вільшаниця. Зате поховань значно більше – Литовеж, Острог, Рівне, Межиричі, Добривода, Оздів (останнє відкрите С. Панишком, Ю. Мазуриком) та інші. Ця обставина пояснюється рухливим способом життя прибульців-скотарів. Поховання робилися в гробницях з кам'яних плит або в ґрунті. Вони супроводжувалися посудом, крем'яними сокирами, а біля с. Івання на Рівненщині – ще й бурштиновим диском-амулетом з вигравіруваними на ньому людськими фігурками³.

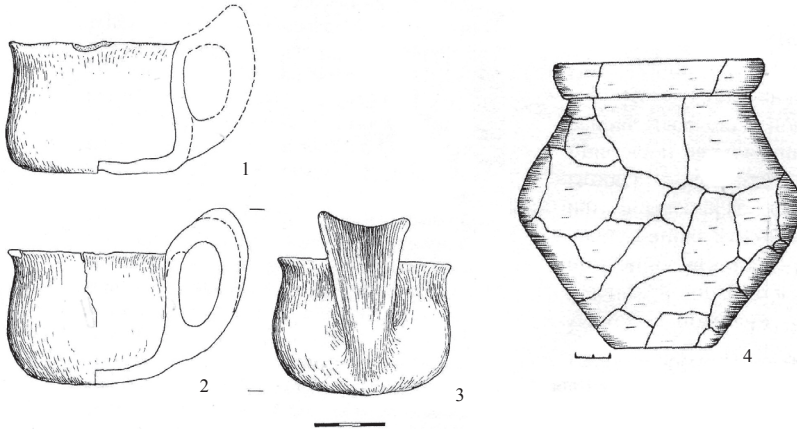

Рис. 1.11. Кераміка КЛП: 1 – кубок, Зимно (за А. Броніцькою); 2 – горщик, м. Володимир-Волинський (за Г. Охріменком)

¹ Захарук, 1971. – С. 235–236;

³ Захарук, 1971. – С. 236.

Пелешин, 1990. – С. 40.

² Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 46.

Посуд темний або сіро-коричневий (кубки, миски, амфори), прикрашався рядами круглих, трикутних, ромбоподібних заглибин, нігтевих вдавлень, інколи інкрустованих білою крейдяною пастою (рис. 1.12).

Доба бронзи була періодом появи виробів з бронзи, тобто сплаву міді з мис'яком, оловом, рідше – із свинцем та цинком. Поширення бронзових виробів призвело до розвитку обміну, що вплинуло на вдосконалення засобів пересування – суден на веслах з ві-

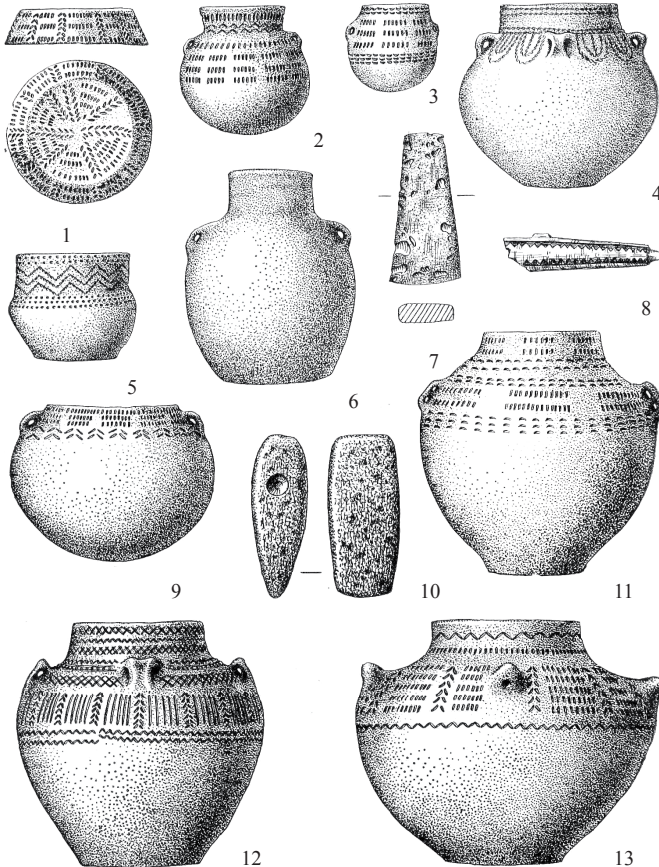

Рис. 1.12. Матеріали з пам'яток культури кулястих амфор на Волині: 1–4 – Суємці; 5 – Старий Миропіль; 6, 8, 11 – Колодяжне; 7 – Колосівка (кол. Войцехівка); 9 – Кикове, гробниця I; 12 – Кам'яний Брід; 13 – Анета (за І. Свєсінковим)

трилами та колісних візків. Виникнення нових знарядь праці сприяло, у свою чергу, подальшому розвитку орного землеробства й кочового скотарства.

Приблизно з 2300 по 1700 рр. до н. е. на Волині перебували племена з керамікою, оздобленою відтисками шнура (мотузки), – *городоцько-здовбицької культури (ГЗК)* (рис. 1.13). І. Свешніков поділив ГЗК на два етапи: перший – *городоцький*, належний до енеоліту, та другий – *здовбицький* (за сучасною схемою,

Рис. 1.13. Товпизин. Ур. Високий Берег. Об'єкт № 1. Матеріали *городоцько-здовбицької культури*. Експедиція Д. Козака (рис. Г. Охрімєнка)

3 тис. до н.е.) доби бронзи. Ця етнокультурна спільнота заселяла землі від Волги до Рейну, від південної Скандинавії до Карпат і розглядається багатьма дослідниками (А. Брюсов, І. Свешніков, Д. Телегін) як археологічний відповідник не розрізнених ще за мовою герmano-балто-слов'янських племен¹.

Їхні підчотирикутні житла розмірами приблизно 4,5х8 м мали стовпову конструкцію, двосхилий дах, усередині – вогнище та яму біля нього. У курганах, досліджених біля сіл Молодово, Залужжя та ін., знайдено скорчені скелети. Кераміка виготовлялася з домішкою піску, старанно вирівнювалася. Основними формами посуду були горщики з кулястим корпусом, миски, дворучні амфори. Інший інвентар представлений крем'яними вкладнями до серпів, скребками, трикутними вістрями до стріл, наконечниками до списів, зернотертками, сокирами з пісковика та базальту, роговими кирками, клинами, проколками, мідним рибальським гачком. На ранньому етапі населення ГЗК займалося переважно скотарством. Це видно, зокрема, з незначної кількості землеробських знарядь. Допоміжними заняттями були рибальство та полювання. На поселеннях знайдено кістки оленя, козулі, дикого кабана, бобра.

Для здовбицького етапу характерні ґрунтові поховання, іноді обкладені камінням, посипані вохрою. У похованні біля с. Здовбиця поряд з чоловічим кістяком лежали просвердлена кам'яна сокира та крем'яний кинджал, а в ногах – жіноче поховання, де була амфора та мідне скроневе кільце². У цей час збільшується асортимент металевих виробів. Це скроневі кільця з розплесканими кінцями, очкоподібні підвіски, персні, сережки. За визначенням Н. Риндіної, частина з них виготовлялася з самородної міді, що походить з околиць с. Великий Мідськ Костопільського р-ну Рівненщини.

Ще однією культурою зі шнуровим декором кераміки є *стжижовська (СК)*, пам'ятки якої поширені на Волині та Люблінщині (Польща) (рис. 1.14; рис. 1.15). Крім шнурової, городоцько-здовбицької, культури кулястих амфор, на її формування значний вплив мали степові культури Припонтиди. Це і запозичення окремих елементів орнаменту, і близькі технологічні особливості виготовлення кераміки, зокрема оформлення поверхні виробів «розчесуванням» гребенем чи віхтем трави. Час її екзистенції на цій території – 2000–1600 рр. до н. е.

¹ Свешников, 1990. – С. 49–57.

² Там само. – С. 49–66.

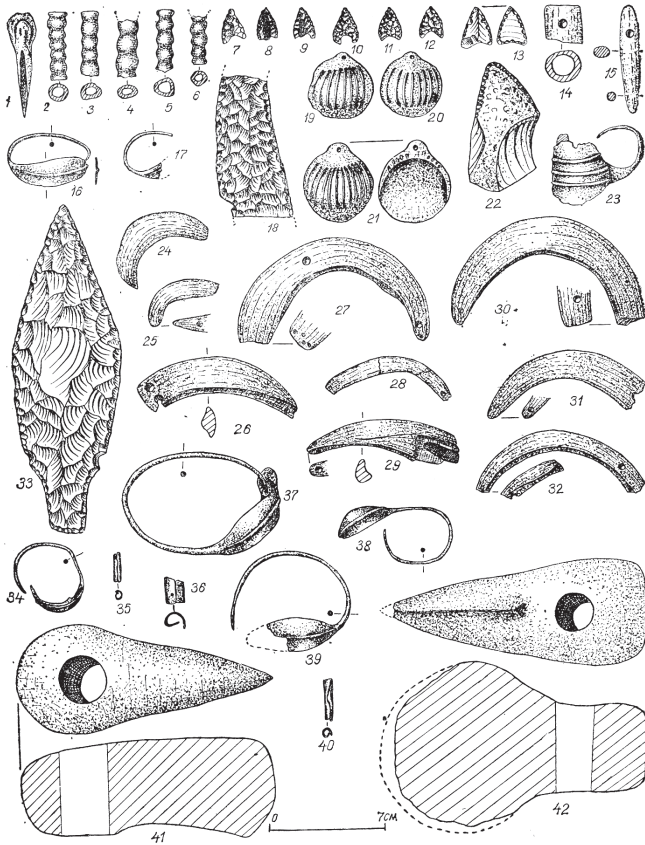

Рис. 1.14. Матеріали з поховань стжижовської культури і випадкові знахідки:
1-31 Торчин, могильник; 34, 38, 39 - Дубно, поховання; 35, 36, 40 - Великий Бо-
ратин, курган; 37 - Сьомаки, поховання; 41 - околиці Володимира-Волинського,
випадкова знахідка; 42 - Княгинине, випадкова знахідка.
1-6, 14, 15 - кістка; 7-13, 18, 22, 33 - кремій; 16, 17, 23, 34-40 - бронза;
19-21 - черепашки; 24-32 - ікла; 41, 42 - камінь (за І. Свєшніковим)

У господарстві, передусім у рільництві, це населення досягло певних успіхів. До кам'яних зернотерток застосовувалися більш продуктивні широкі куранти, так само як і широкі ножеподібні серпи замість складених із окремих пластин. Кількість жнивних знарядь порівняно із городоцьким етапом зросла в 4,5 раза. Збільшилося виробництво і великих крем'яних сокир для вирубуван-

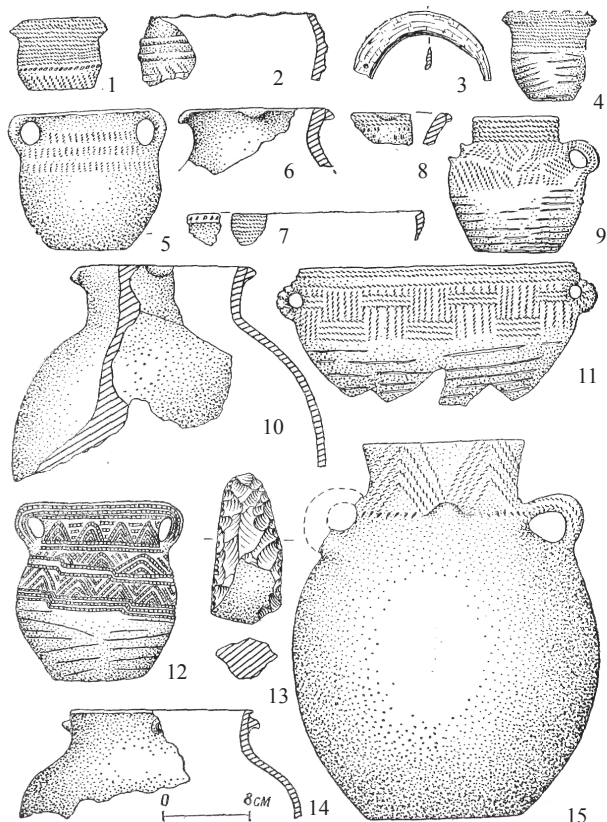

Рис. 1.15. Матеріали з пам'яток стжижовської та межановицької (6, 10, 14) культур: 1 – Зимне, випадкова знахідка; 2, 6 – Городок, випадкові знахідки; 3 – Валентинів, поховання 1965 р.; 4 – Черніків, поховання; 5, 15 – Вишків, поселення; 7 – Вільхове, поселення; 8 – Торчин, поселення; 9, 11, 12 – Валентинів, поховання 1936 р.; 10, 13, 14 – Коршів, поселення. 1, 2, 4–12, 15 – кераміка; 3 – кабаняче ікло; 13 – кремій (за І.Свєнінківим)

ня молодих лісів. Зросло поголів'я худоби (Лище, Зозів, Озліїв), особливо коней, які кількісно переважають, дрібної рогатої худоби, собак. Майстри, які виготовляли наконечники списів, сокири, серпи, досягли значних успіхів, їх вироби поширювалися на далекі відстані. Більше виготовлялося бронзових та мідних виробів (зокрема сокир), виплавлених з волинської міді місцевими умільцями¹.

¹ Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 72–75.

Патріархальні відносини у цього населення, поява родової знаті добре простежуються в багатих підкурганних та ґрунтових похованнях (Великий Боратин, Жорнів, Торговиця). Успіхи в господарстві привели до зростання населення, що підтверджується великою кількістю пам'яток. За поховальним обрядом прослідковують віру в душу, загробне життя, культу предків, вогню, очищення померлих вогнем¹.

У XVIII–IX ст. до н. е. територія Волині заселяється волинською групою тшинецько-комарівської культури (за І. Свешніковим)², або рівненським варіантом східнотшинецької культури (за С. Березанською) (рис. 1.16). *Тшинецько-комарівська культура (ТКК)* поширювалася на величезних територіях між Одрою та Дніпром, мала в різних місцях своєрідне етнічне забарвлення, в низинній поліській та височинній волинській зонах – різний господарський уклад. Тому історично доцільніше називати її тшинецько-комарівською культурною спільністю.

Волинська група включає більше 100 пам'яток-поселень, курганних та ґрунтових могильників, місць знахідок скарбів, крем'яних майстерень. На деяких з них проводилися розкопки: Костянець, Городок, Луцьк, Лище та ін., під час яких відкрито овальні півземлянки, що склалися з двох камер і мали площу близько 20 м³. Багате поховання чоловіка та чотирьох жінок виявлене біля с. Івання на Рівненщині (роботи І. Свешнікова). У ньому знайдено бронзову парадну зброю: бойова сокира, кинджал з набірною ручкою тощо. Загалом асортимент металевих, у т. ч. золотих, виробів був значним. Крем'яні вироби носіїв цієї культури подібні до стжижівських, теж досконалі. Як і раніше, переважав скотарсько-землеробський напрям господарства, допоміжна роль належала полюванню, рибальству⁴. Ця культура, як вважають, склалася на основі культур шнурової кераміки раннього періоду. На Волині певний вплив на її формування мало місцеве неолітичне населення. Найбільш поширеною категорією знахідок є кераміка. Вона коричнева, в її тісті наявна домішка товченого граніту або паленого кременю. Крім черпаків, мисок, ваз, кубків, часто трапляються горщики тюльпаноподібної форми. Дослідники дотримуються думки про прямі генетичні зв'язки між племенами тшинецько-комарівської культури та праслов'янами⁵.

¹ Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 74.

² Там само. – С. 82.

³ Давня історія України, 1997. – С. 82–88.

⁴ Крушельницькая, 1990. – С. 115–122.

⁵ Свешников, 1990. – С. 88.

Отже, бронзовий вік характеризується не лише появою досконаліших металевих знарядь та прикрас, а й розвитком землеробства, скотарства, общинного ремесла (у т. ч. для обміну), патріархально-родовими стосунками, розширенням міжплементних зв'язків¹.

Рис. 1.16. Знаряддя праці, прикраси і кераміка східнолищицької культури:
1 – Дитиничі; 2, 3 – Войцехівка; 4 – Чигиринський район; 5 – Овруч; 6 – Кустівці;
7–10, 24–26 – Мошни; 11 – Зазим'я; 12 – Тростянець; 13 – Народичі; 14 – Нова
Українка; 15 – Старосілля; 16, 28 – Здвижівка; 17–21, 27, 29 – Пустинка; 22 – Сла-
вута; 23 – Обухів. 1–9, 12, 13 – бронза; 11, 16 – камінь; 14, 15, 17–21 – кремень;
22–29 – кераміка (за С. Березанською)

¹ Свешников, 1990. – С. 58.

Тшинецько-комарівська культурна спільнота була важливим субстратом, на основі якого формувалися пізніші культури: лужицька, висоцька, милоградська та ін. *Лужицька культура* займала землі теперішньої Німеччини, Польщі, Чехії, Словаччини та частину Західної України. Вона відома переважно у зв'язку з дослідженими могильниками: Млинище, Рованці Волинської (рис. 1.17), Тяглів Львівської областей та ін.

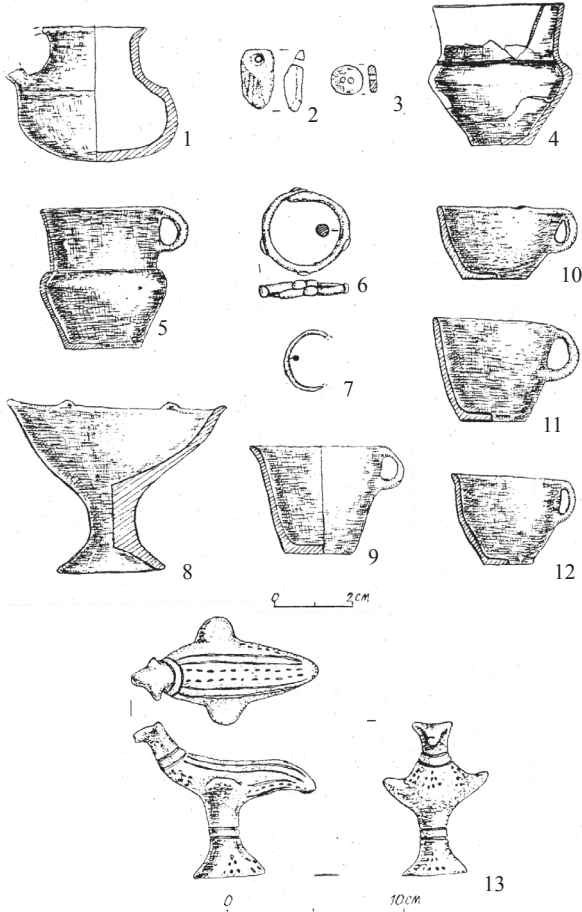

Рис. 1.17. Рованці. Спорядження поховань. 1 – пох. 12; 2–4 – пох. 61; 5 – пох. 54; 6, 7 – пох. 67; 8, 9 – пох. 63; 10 – пох. 58; 11 – пох. 60; 12, 13 – пох. 64. 1, 4, 5, 8–13 – кераміка; 2, 3 – кістка; 6, 7 – бронза (за Д. Павлівим)

В урнових похованнях знайдено тюльпаноподібні та банкоподібні горщики, глечики з ручками, вази та амфори¹. На могильнику біля с. Рованці відкрито 30 тілопокладних та три кремаційних поховання, а також 10 поховань черепів. Крім кераміки, типової для ульвівецької групи, тут були бронзові браслети, ніж, глиняні фігурки птахів. Культура датується 1100–900 роками до н.е.²

Вважається, що *висоцька культура* сформувалася на Малому Поліссі і не мала значного поширення. Та оскільки стан вивчення її пам'яток незадовільний (особливо на Поліссі), щоб відповісти на всі питання, необхідні значні розкопки на поселеннях. З таких пам'яток, як Лагодів, Черепин, Шкло Львівської, Полуничне Рівненської областей відомо, що житла носіїв висоцької культури були неглибокими прямокутними півземлянками (близько 55 м²) з вогнищами на долівці чи в ямі. Крім бронзових ножів, наконечників списів, велика частина знарядь, як і раніше, виготовлялася з каменю, зокрема кременю. Набір посуду складався з горщиків, мисок, кубків, черпаків, друшляків. У могильниках переважали ґрунтові тілопокладальні поховання. Час існування культури – X–VII ст. до н. е.³

Залізний вік характеризується розвитком добування заліза та виготовленням із нього основних знарядь виробництва і зброї. У багатьох племен залізного віку вже відбулося виокремлення ремесла. За нових історичних умов утворилися великі союзи племен, що відіграли значну роль у формуванні нових етнокультурних спільнот. Наприкінці бронзової доби – на початку епохи заліза відбувався занепад первіснообщинного ладу. В межах родів виділялася знать. Розвиток землеробства та скотарства, спеціалізація і вдосконалення виробництв і промислів, торгівля привели до нових суспільних зрушень – появи військових дружин, утворення племінних об'єднань.

Протягом віків та тисячоліть у ході різних міграцій змінювався етнічний компонент Волині та Волинського Полісся, але починаючи з неоліту, основну його частину склали люди пізньокроманьйонського типу. В усі періоди спостерігаємо успіхи місцевого населення в господарстві, здатність запозичувати нове, творчий підхід, працьовитість, що переконливо доводить їх значний інтелектуальний і духовний потенціал.

¹ Крушельницькая, Павлів, 1990. – С. 108. ³ Крушельницькая, 1990. – С. 115–122.

² Там само. – С. 110–113.

1.3. Етнокультурні зв'язки та міграції

Уся територія України – це величезна контактна зона, де перехрещувалися віддалені шляхи міграцій етносів і народів. Степова зона від середнього кам'яного віку була ареалом проживання вихідців з Малої та Передньої Азії, Закавказзя, Зауралля тощо. Західні землі України були більше пов'язані з північними, південними впливами Центральної Європи, звідки, починаючи з голоцену (приблизно 11 тис. р. тому), постійно мігрували на схід різні етноспільноти.

У ході багаторічного вивчення давнього минулого Прип'ятського Полісся дослідниками встановлено, що ця зона була постійним місцем припливу населення з заходу¹. Така закономірність простежується з кінця льодовиків'я. З південної Балтії (Ютландії), орієнтовно 12–10 тис. р. тому сюди мігрували мисливці на північних оленів (реніферів). Наступні культури фінального палеоліту та мезоліту (Лінгбі, аренсбурзька, красносільська, свідерська, коморницька, яніславицька) теж походили з басейнів Вісли, Німану, тобто Центральної, Північної Європи (рис. 1.18). Цей початковий «мисливський» етап міграції тривав приблизно до VII тис. до н.е., тобто часу, коли на Волинь та, частково, Волинське По-

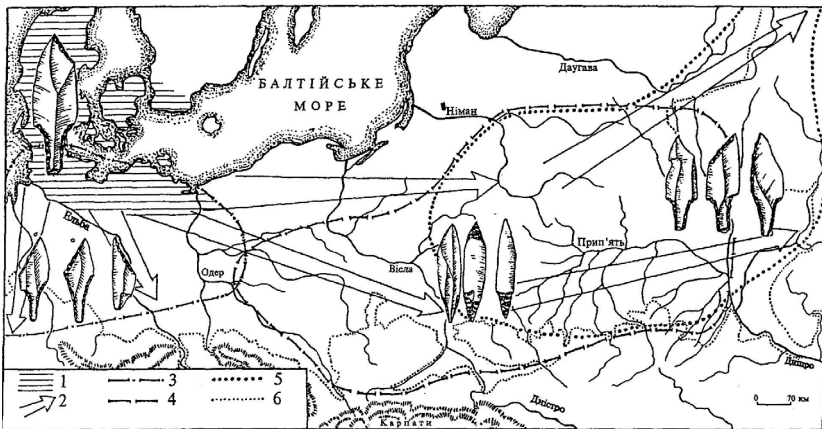

Рис. 1.18. Кордони культур: 1, 2 – Лінгбі, 3 – Аренсбург, 4 – Свідер, 5 – Красносілья, які у фінальному палеоліті розвивалися в межах 6 – Середньоевропейських низин (за Л. Залізняком)

¹ Залізняк, 1998. – С. 15–28.

лісся проникають ранні землероби та скотарі з Подунав'я. Йдеться про носіїв дунайської культури з лінійно-стрічковою керамікою, племена якої дійшли в середині VII тис. до н.е. до р. Горинь на сході, південних берегів Балтійського моря на півночі. За їх участю вся Центральна Європа поступово почала переходити до відтворювальних видів господарства – землеробства і скотарства.

Велика рухливість населення в первісні часи особливо виразно виявляється на теренах Європи. Вона спостерігалася і в палеоліті та мезоліті, коли в Східній Європі і в Причорномор'ї з'являлися мисливці з негроїдними, близькосхідними рисами. Але це був етап мандрівок сміливих мисливців, які долали кордони звичної для них екологічної ойкумени і переходили в інші кліматично-природні зони. Пояснити це лише потребою пошуків продуктів харчування було б, напевно, спрощенням ситуації.

Другий етап мандрів припадає, за нашими спостереженнями, на період «великої європейської неолітизації», коли під впливом близькосхідних винаходів: землеробства, скотарства, посуду – разом з мігрантами з Анатолії всі ці новачії стали проникати в Подунав'я і поширюватись в Європі – від Сени до Горині і далі. Хід цієї неолітизації припадає приблизно на VII – IV тис. до н.е. Тобто це був довготривалий і складний процес із своїми центрами і периферійними територіями, де проживало населення, яке повністю віддавало перевагу відтворювальним формам господарювання. Так, наприклад, поширені на Волині спільноти дунайської культури з лінійно-стрічковою керамікою (КЛСК), а також населення «лісового мезоліту та неоліту», яке довго було на «задвірках» цих новачій, продовжувало займатись мисливством, рибальством, збиральництвом, хоч і мало навиків обробітку землі та розведення худоби.

На території Західної України можна виділити три етапи неолітизації:

- перший, ранній, пов'язаний з буго-дністровською культурою;
- другий, «класичний» – з дунайською культурою (КЛСК);
- третій, енеолітичний, теж тісно пов'язаний із Подунав'ям та ідеями, які звідти виходили, а також Північною Європою, яка була під сильним впливом Півдня.

На Волинському Поліссі всі ці події розвивалися інакше, повільніше (рис. 1.19, рис. 1.20). Перший етап неолітичних новачій припадає на кінець або й середину V-го тис. до н.е., коли під впли-

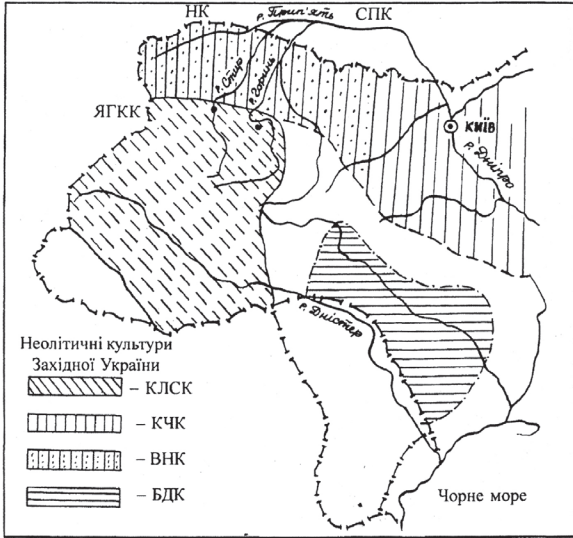

Рис. 1.19. Неолітичні культури Західної України (за Г. Охріменком)

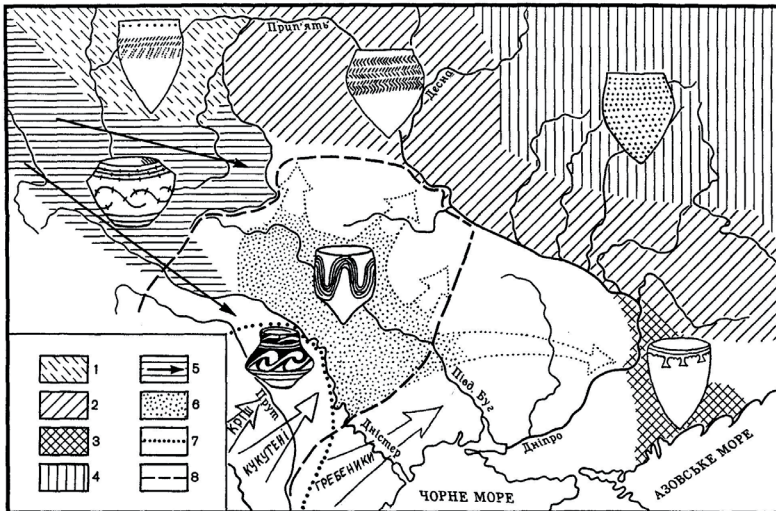

Рис. 1.20. Неолітичні культури України: 1 – німанська; 2 – дніпро-донецька; 3 – сурська; 4 – ямково-гребінцева; 5 – лінійно-стрічкова; 6 – буго-дністровська; 7 – Кукутені; 8 – тріпільська (за Л. Залізняком)

вом дунайської культури (КЛСК) тут знаходимо свідчення початкових форм землеробства – на ранній кераміці волинської неолітичної культури помітні відбитки культурних рослин: різних гатунків пшениці, ячменю, проса, гороху, вики. Уміння виготовляти посуд (гостродонні горщики коричневого кольору, що мають значну домішку рослинності, орнаментацию відтисками гребінця, округлої палички, насічок, ліній), з'явилося тут під впливом Середнього Подніпров'я.

Другий період можна назвати енеолітичним, бо в зону поліської низовини з півдня, півночі, північного заходу проникають групи таких культур мідного віку та ранньої доби бронзи, як маліцька (дунайського походження) (4800–4500 рр. до н.е. за С.Кадровим та А.Закостельною), волино-люблінська, лійчастого посуду, Трипілля, кулястих амфор, шнурової кераміки (КШК) або бойових сокир. Ці спільноти були вже досвідченими землеробами, які займалися орним обробітком землі, та скотарями. Особливо високим розвитком відзначалося населення КЛП, яке мало і довготривалі поселення, що за багатьма ознаками (кількістю мешканців, розвитком ремесел, досягненнями культури) можна назвати центральними (Зимне, Грудек Надбужний), і менші, короткотривалі стоянки (Литовеж, Черчичі, Маркостав, Бубнів та ін.).

Цей період є особливо цікавим для пізнання, оскільки пов'язаний з проникненням вглиб Полісся носіїв маліцької, пізньотрипільської (на Житомирському Поліссі), лійчастого посуду, кулястих амфор, культур, пам'ятки яких за останнє десятиліття відкриті в багатьох місцях на берегах Турії, Путилівки, Стиру, Прип'яті. Значний вузол енеолітичних пам'яток в районі Шацьких озер виявлено В.Артюхом та О.Остап'юком. Крім кераміки, на Поліссі поширювалися кам'яні та крем'яні вироби КЛП. Їх місцезнаходження, за даними Д.Телегіна, відомі й на Київському Поліссі.

Спадкоємницею КЛП, але дещо пізнішою (кін. III-го тис. до н.е.) є культура кулястих амфор (ККА). Це населення, як і КЛП, формувалось у північній частині Польщі та Німеччини, та й антропологічно могло бути досить подібне, бо в час найбільшого розквіту і воно займало терени, освоєні раніше населенням КЛП. При цьому треба відзначити, що польським археологам неодноразово відкривалися справжні картини розбою, які творилися носіями ККА. І старші люди, і діти в селах КЛП знищувалися зовсім, а на зайнятих таким чином територіях далі проживали агресивні при-

бульці. Основною їхньою зброєю були крем'яні суцільно шліфовані сокири, виявлені також у багатьох місцях нашого краю. Звичайно, частина цих виробів могла сюди проникати як предмети обміну. За останні роки виявлено і кераміку ККА в різних пунктах на берегах Стиру, Прип'яті та інших річок.

Перед дослідниками КЛП поставало питання: чому це населення селилося на високих, малодоступних, часто оточених ровами та валами місцях (Зимно, Грудек Надбужний, Черчичі, Литовиж). Можливо, їм загрожували агресивні групи ККА. Спільноти культури кулястих амфор відзначалися більшою рухливістю: їхні поселення відомі і на Житомирському Поліссі (Хичів та ін.), і в Подніпров'ї, де вони вступали в контакти з місцевим населенням, наприклад, ямної середньодніпровської культур (тобто були і мирні контакти з аборигенним населенням). При цьому створювалися нові зразки синкретичної кераміки, культури.

Прихід племен ККА був, напевне, згубним для мисливців та рибалок Прип'ятського Полісся – волинської неолітичної культури – кількість їхніх пам'яток різко скорочується. Вони, ймовірно, відступають у глиб заболочених, лісистих куточків Надприп'яття, де окремими острівками жевріє їх життя. Карта поширення крем'яних сокир ККА містить велику кількість пунктів, у яких могло перебувати це населення, але проблема залишається маловивченою. Ясно одне: вплив прибульців і мігрантів, напевно, був значним на місцевих жителів території Волині. Все це наклало відбиток на розвиток їхнього господарства, духовної культури включно з культом, магією, медициною та іншими знаннями.

Другим важливим моментом є те, що волинський край в первісні часи відзначався етнічною строкатістю, яка була наслідком значних міграційних проникнень переважно з Центральної Європи, тобто заходу, півдня, півночі, передусім із земель сучасної Польщі. Єдиною культурою, яка поширювалася звідси на захід, була стжижовська. Її пам'ятки відомі й на території Білорусі. У цьому напрямку пізніше просувалися й інші племена бронзового віку, що проживали на Поліссі – праслов'янської (за О. Гардавським, С. Березанською та ін. дослідниками) східнотшинецької культури, відомої тепер і на берегах Німану.

Третій (пізній) період неолітизації Полісся (у сенсі переходу до відтворювального господарства) відбувся приблизно з ХХІІІ ст. до н. е. (за новими датуваннями, можливо, дещо рані-

ше) до X ст. до н.е. Це був час побутування тут носіїв городоцько-здовбицької, стжижовської, східнотшинецької культури. У період доби бронзи населення лісової зони справді переходить до відтворювальних видів господарства: обробітку землі, годівлі худоби, хоч і мисливство та рибальство залишалися важливими допоміжними промислами. Всі ці зміни добре помітні за масовим виробництвом крем'яних лінзоподібних в перетині сокир, великих суцільних (не вкладених) серпів, а також великих зернотерок та розтирачів. Це був період панування вогнепідсічного землеробства (на вищих місцях), і більш імовірно – на родючих, прирічкових, лугових, а в посушливий період – торфових. Тоді ж із території Польщі проникали на землі північно-західної України носії інших центральноєвропейських культур: Хлопце-Веселе, межановицької, а зі сходу – середньодніпровської (СДК), з півночі – балтського населення, але їх старожитності менш вивчені.

Отже, так звана «неолітична революція» на Волині та Волинському Поліссі – перехід до відтворювального господарства починається в цьому регіоні з середини VII тис. до н.е. у зв'язку з появою населення дунайської культури, що мала лінійно-стрічкову кераміку (КЛСК). Ця людність сформувалася як певний тип культури в Моравії, і через південь польських земель, Карпатські перевали, подолавши водний рубіж Західного Бугу, розселилася по родючих берегах волино-подільських річок, утворивши периферійну найбільш північно-східну зону поширення культури. Так на землях теперішньої України з'явилася перша класична рільничо-скотарська спільнота.

У межиріччі Південного Бугу та Дністра приблизно за тисячу років раніше розвинулася буго-дністровська культура (табл. 1.1), на господарчі успіхи якої також мали вплив культурні зв'язки з Подунав'ям та Передньою Азією. Північніше, в зоні лісостепу, аж до межі з Поліссям майже з початку голоцену залишалася незаселена зона. Для мезолітичних мисливців вона була чомусь малопривабливою. Їх улюбленою ойкуменою залишалося Полісся, у тому числі й Мале Полісся. Так було багато тисячоліть, аж до появи дунайського населення. Швидко освоївши придатний для життя край, до того ж багатий на поклади високоякісного волинського крем'я, вони зуміли встановити контакти з аборигенним населенням, яке виготовляло гостродонний посуд, прикрашений гребінцево-накольчатим орнаментом (ВНК). Населення ВНК сфор-

мувалося на підґрунті місцевого мезоліту (яніславицької культури), займалося переважно полюванням, а також рибальством та збиральництвом. Навики виробництва багато оздобленого посуду запозичили від носіїв дніпро-донецької культури з Подніпров'я, значний вплив на яких мали буго-дністровські племена.

Можна припустити, що процес неолітизації на Волинському Поліссі розпочався набагато раніше: у кінці VII – на поч. VI тис. до н.е. під впливом населення дунайської культури з лінійно-стрічковою керамікою, пам'ятки якої досить компактно концентрувалися на межі Волинської височини та Полісся біля сучасних міст Луцьк (Луцьк-Гнідава, Голишів, Полонка, Гірка Полонка, Баїв та ін.), Рівного (Рівне-Басів Кут, Тютюковичі та ін.). Як наслідок цього, на Поліссі, в басейні середнього та верхнього Стиру бачимо кераміку волинської неолітичної культури (ВНК) (Коник, Новосілки, Мала Осниця-Оболонь, Розничі) з відбитками культурних рослин: *Panicum miliaceum*, *Pisum sativum*, *Triticum dicoccon*¹.

На півночі Європи (Південної Балтії) в IV тис. до н.е. формуються культури (вже мідного віку) лійчастого посуду та її спадкоємиця – кулястих амфор². Особливий інтерес серед названих культур викликає населення з посудом у формі кулястих амфор. Населення ККА на Сході Європи з'явилося із заходу: басейну р. Вісли, де функціонувала середня (польська) група цієї культури. Треба мати на увазі, що в цій міграції брали участь невеликі групи з обширів, зайнятих західною групою, можливо, з басейну р. Одри. По-друге, необхідно врахувати, що напрямки руху вибиралися різні й міграції відбувалися неодноразово. Волинь та Поділля були пунктами перебування невеликих груп, які проникли потім далі на схід, аж в степову зону.

На нових територіях носії ККА утворювали власні поселення або розчинялися в іншоетнічних групах. Поділ східної частини ККА на три підгрупи: волинська, подільська, молдавська, – найбільш помітний за орнаментикою посуду. Група над Німаном подібна до середньої групи пам'яток ККА і не мала регіональних рис у кераміці, а була близька до мазовецько-підляської. В зоні лісів її племена зіткнулися з населенням німанської культури (НК), але частина носіїв НК мігрувала на зустріч – на захід. Населення ККА йшло на схід вздовж Прип'яті – до Березини.

¹ Пашкевич, Охріменко, 1990. – С.40–45.

² Szmyt, 1999. – S. 148–167.

У зону лісів потрапили нечисельні групи ККА, які мали навички годівлі тварин та вирощування рослин. Так, в Красносіллі (Білорусь), за даними М.Чернявського, у похованнях ККА знайдено кістки 13 тварин: великої рогатої худоби, дрібної рогатої худоби, свині, коня. Зрозуміло, що спільноти ККА та автохтонні локальні мисливські групи були дуже різними як за укладом життя, так і за віруваннями, способом ведення господарства¹.

Все-таки населення НК запозичує від носіїв ККА окремі елементи орнаментів. На кераміці середньодніпровської культури також спостерігаємо впливи керамічного виробництва ККА, але остання не брала значної участі у творенні першої. Разом з тим вплив населення ККА на середньодніпровську культуру і шнурової кераміки незаперечний. На західних теренах роль ККА у формуванні стжижовської культури також відчутна.

Зона лісостепу – Волинь, Поділля, Молдавська височина – була найбільш густо заселеною в Східній Європі. Тут функціонували класичні, принесені з басейну Вісли, правила суспільної організації та господарства спільнот ККА. Носії ККА створювали в цьому регіоні тривалі структури. Місцеве населення складалося з пізніх трипільських груп типу групи Городськ на Волині. На Дністрі у 2850 – 2800 рр. ВС вже з'явилися перші представники культури шнурової кераміки. Помічено контакти між носіями ККА та пізньотрипільської культури².

У процесі розвитку населення ККА збільшує ареал поширення і проникає не лише на південь Європи, але й на схід: Волинь, Полісся. Їх пам'ятки у другій половині III-го тис. з'являються вже на Дніпрі, біля Києва. Дослідники відзначають значну рухливість населення ККА. Їх кераміку та чотирикутні в перетині, суцільно шліфовані сокири знаходимо в багатьох куточках Полісся: Люб'язь, Розничі, Граддя, Новосілки, Лишнівка та інших. Кремень для сокир часто сірий, смугастий та інших кольорів, походить з басейну Вісли (Кшемьонкі Опашовське), інколи він шоколадний (з гір Свентокшиських), а також з місцевих волинських родовищ. Останній відзначався темним кольором і прекрасними властивостями, а видобувався з крейдяних товщ туронського ярусу. Біля с. Кукли на берегах р. Оконки Ф.Буслом та учнями місцевої школи зібрано багату колекцію кам'яних та крем'яних знарядь того часу, а також ке-

¹ Szmyt, 1999. – S. 148–167.

² Там само. – S.165.

раміку культури лійчастого посуду. Ці пам'ятки потребують більш докладного вивчення. Неподалік, в сусідніх селах Старий Чорторийськ, Новосілки, виявлено поселення волинської неолітичної культури та кераміку III – II тис. до н.е.

У кінці мідного віку (на межі III та II тис. до н.е.) на Поліссі з'являються племена зі шнуровою керамікою. Як і носії культур лійчастого посуду, кулястих амфор, це були індоєвропейці, які теж розводили велику рогату худобу, дрібну рогату худобу, коней, свиней, знали колісний транспорт, плуг, тканий одяг тощо. Особливо багато їхніх пам'яток виявлено в басейні Кормину (Ничогівка, Гораймівка, Майдан-Липне, Матійки та ін.). Розвідки тут проводили В. Конопля, Г.Охріменко, М.Давидюк та учні місцевих шкіл.

Але це ще не вся картина міграцій, впливів, етнокультурних обмінів. З півдня на Полісся заходили невеликі групи населення (теж південного, тиса-полгарського походження, відомого у науці під назвою то як лендельська культура, то як маліцька, люблінсько-волинська, а також групи пізнього Трипілля (Голишів, Боратин, Гнідава). Пізньотрипільська кераміка та клинописна табличка з Межиріччя виявлені в с.Лишнівка Маневицького району Волинської області. Цими незвичайними відкриттями цікавились відомі дослідники: В.Даниленко, Д.Телегін. В умовах таких різнобічних впливів та контактів утворювалася, складалася самобутня культура населення Волинського Полісся – в господарстві вона була багатоваріантна: крім вирощування рослин та скотарства, тут ніколи не втрачало значення мисливство, рибальство, збиральництво. Різноманітними етнічними зв'язками можна пояснювати і багатство проявів ремесел, духовної культури місцевого населення.

У надбережжі Прип'яті носії ВНК мали контакти з населенням німанської культури, пам'ятки якої виявлені біля оз.Тур Ратнівського р-ну, Люб'язь, Підкормилля Любешівського р-ну, Лахвичі Камінь-Каширського р-ну Волинської області, Великі Телковичі (ур. Майдан або Рудь) Володимирецького р-ну Рівненської обл.

Отже, екзистенція ВНК припадала і на період енеоліту (V–IV тис. до н.е.). Але в цей час були тут й інші групи та культури, які є власне енеолітичними: це, перш за все, групи культур лійчастого посуду та кулястих амфор. Зафіксовані також групи, які належать до прабалтських, не виключене їх походження від німанської культури. Залишені ними матеріали поки що нечисельні, ідентифікуються важко.

Загалом етномозаїка цього регіону достатньо строката і це є показовим у праісторії Полісся, яке в ті часи було своєрідною і важливою контактною зоною. Багато гідронімів і топонімів мають балтські та прабалтські корені.

Таким чином, давня історія цієї частини Південно-Західної України в етнокультурній еволюції дуже подібна і тісно пов'язана із західними землями Центральної Європи, а найбільше Польщі. Виняток становлять ВНК та стжижовська культура, які формувалися на Прип'ятському Поліссі та на Волині під впливом придніпровських і припонтійських груп населення.

Західна Волинь відіграла важливу роль в період енеоліту – доби бронзи як сполучна ланка Подунав'я, Центральної Європи зі східною та північною зонами. Тобто ці землі були виключно важливою контактною зоною двох частин Європи і характеризувалися не лише переміщенням господарчих та духовних ідей, але й інтенсивними міграційними потоками, внаслідок яких склалися нові периферійні варіанти культур чи навіть місцеві автохтонні культури, як наприклад, стжижовська або близька до ранньомежановицької городоцько-здовбицька культура¹. Підкреслимо, що міграції відбувалися переважно з південного заходу, заходу (маліцька, волино-люблінська культури), північного заходу та заходу (культура лійчастого посуду, культура кулястих амфор, зі сходу (середньодніпровська (СДК), з південного сходу – культура багатоваликової кераміки (КБК)), зі сходу, південного сходу, півдня (пізньотрипільська культура (ПТК)).

І в енеоліті, і за доби бронзи на досліджуваній території спостерігається особлива етнічна строкатість, і як наслідок, взаємодія, культурний обмін, вироблення синкретичних етнографічних рис певних етносів та їх змішаних груп. У таких умовах виникали нові етнокультурні спільноти, культури. Так, на початку пізнього енеоліту на лесових землях Волині проживали не лише племена пізньотрипільські, лійчастого посуду, культури кулястих амфор, а й пізньонеолітичні поліські групи волинської неолітичної та німанської культур. У період доби бронзи на Волині перебували племена ранньомежановицької, межановицької, стжижовської, бабинської, східнотшинецької культур, комарівської, не виключено, що й впродовж певного часу інші групи, наприклад, середньодніпровські. Тому часто спостерігаються синкретичні риси в кераміці, поховальному обряді, напевне, в особливостях жител.

¹ Свешніков, 1974. – С.83–118; Свешніков, 1990. – С.49–57; Machnik, 1991. – S.15.

Загалом еволюційні процеси доби бронзи були значними. Вони зумовлювалися двома основними факторами:

1) змінами в етнічному складі – зникало населення пізніх трипільців, культури лійчастого посуду, кулястих амфор, натомість з'являлися нові культури центральноєвропейського та східноєвропейського походження: городоцько-здовбицька, межановицька, стжижовська, тшинецька, комарівська, а в окремих місцях і бабинська (багатоваликової кераміки), можливо, й інші;

2) складанням незвичайно віддалених стосунків обміну виробами, культурними, господарчими ідеями. Прикладом цих контактів є Бесарабський (Бородинський) скарб XVI ст. до н. е. (рис. 1.21), в якому містилися предмети озброєння і символи влади, виготовлені майстрами крито-мікенського світу та сейминського кола культур Сходу (Західного Сибіру)¹.

У середині та кінці бронзової доби на Західній Волині чітко простежується далекосяжний обмін знаряддями праці, зброєю, металевими престижними речами. Багаті природні ресурси стимулювали міграційні процеси, що створювало напружену військово-політичну ситуацію та прискорювало процеси утворення етносоціальних організацій влади – родоплемінної знаті. Посилюється стратифікація суспільства, зокрема виділяється військова еліта, можливі ремісники, рядові общинники². У II тис. до н.е. виникають протодержавні утворення – союзи племен, зокрема в тшинецько-комарівській культурно-історичній спільності.

На Волині тшинецько-комарівський період, на думку окремих дослідників, відзначається застійним характером історичного розвитку, що зумовлено відсутністю будь-яких переміщень та припливу нового населення³.

На тлі розвитку стародавніх цивілізацій Близького Сходу, Подунав'я, Балкан еволюційні процеси на Волині мають дещо своєрідний вигляд. Це пояснюється багатьма чинниками: 1) природними умовами, 2) етнічним складом, 3) периферійністю (хоч і близькою до центрів динамічного розвитку культури), 4) більшими просторами, які в поліській зоні виходили в малозаселені місця тощо. Проте і в цій екологічно привабливій, багатій природними

¹ Давня історія України, 1997. – С.412;
Кривцова-Гракова, 1949; Кривач,
2005. – С.24–27.

² Пустовалов, 1993. – С.24–32.

³ Давня історія України, 1997. – С.422.

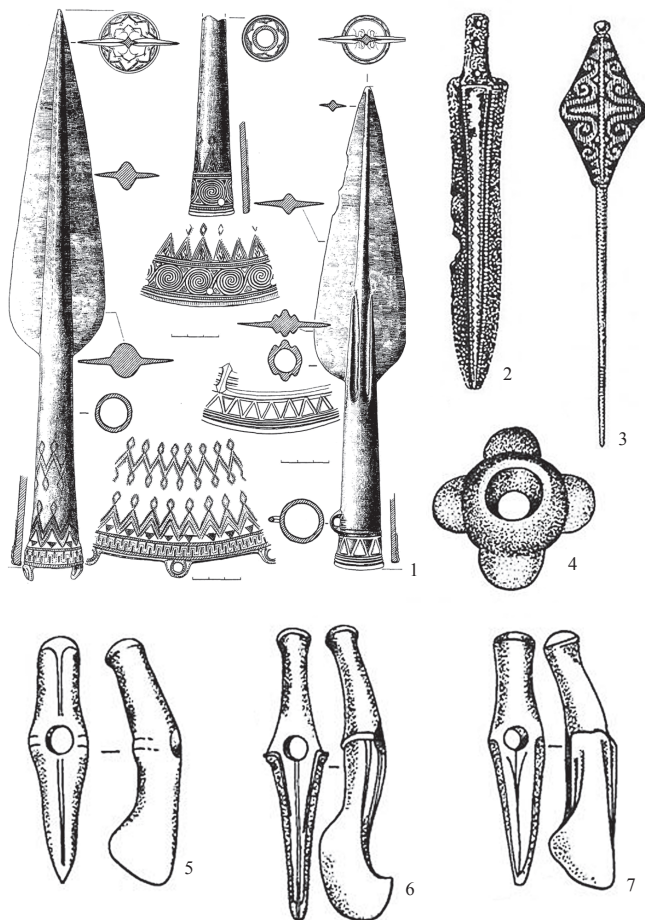

Рис. 1.21. Бородинський скарб XVI ст. до н.е.

ресурсами смузі в період енеоліту – добу бронзи формуються суспільні структури протодержавного змісту: відбувається стратифікація праєтносів-культур, з'являються інститути вождівства, виділяється військова еліта, а також майстри, які обслуговували знать, заможних та рядових общинників. Утворення владної верхівки супроводжується накопиченням престижних речей, у тому числі й виготовлених з кольорових металів, дорогих порід каменю.

На соціальні зміни племен Західної Волині впливали різні фактори, серед них і близькість номадичних припонтійських спільнот, і розвиненість землеробського світу Балкано-дунайських територій. Як наслідок, маємо формування в IV–II тис. до н.е. протодержавних елементів у формі правлячої мілітаризованої верхівки. Процеси розшарування суспільства особливо чітко простежуються в таких культурах, як трипільська, кулястих амфор, шнурової та постшнурової кераміки, тшинецька і комарівська. На це вказують речі з багатих поховань, численні знахідки предметів озброєння та знаків влади.

Процеси внутрішньої диференціації енеолітичних етнокультурних єдностей виявляються в накопиченні престижних дорогих речей, які свідчать про високий соціальний ранг їхніх власників. Розраховані на візуальне сприйняття, це були досить ефектні вироби. Разом з тим знаки влади мають дуже важливий культурний, соціальний зміст та відзначаються поліфункціональністю. Так, металеві вироби військового призначення були одночасно і зброєю, і престижними предметами, показником соціального та майнового статусу суспільної еліти.

Отже, культурно-історичний розвиток населення території Волині та Волинського Полісся в епохи енеоліту, бронзи був тісно пов'язаний з прикарпатськими, наддунайськими, центрально-європейськими еволюційними процесами. Зі сходу проникали сюди лише невеликі групи середньодніпровської та багатоваликової кераміки культур (Дубнівський, Млинівський, Острозький р-ни Рівненської обл.).

У первісній історії Європи особливо значиме місце займають енеоліт та доба бронзи як періоди розквіту відтворювального господарства, значних змін у матеріальній, духовній, соціальній сферах, військовій справі. Відбувалися також кардинальні етноміграційні процеси, зміни в складі населення, напрямках переміщень різних груп. Проте багато важливих питань еволюції цього періоду в різних мікрорегіонах, складання та розвиток археологічних культур, їх взаємодія потребують, у зв'язку зі збільшенням джерелознавчої бази та нових теоретичних напрацювань, більш глибокого вивчення. Вирішення цих проблем залежить значною мірою від стану вивчення пам'яток у регіонах, де їх дослідження відбувається повільніше, оскільки регіони – це периферійна зона, віддалена від головних епіцентрів прогресу. Таким регіоном є Західна Во-

линь та Волинське Полісся – територія між Західним Бугом на заході, Случчю на сході та Прип'яттю на півночі.

Очевидно, настав час розглядати кожне поселення не лише як господарчо-замкнутий організм, а як мікрочастину в складі синхронних однокультурних і змішаних пам'яток. Адже вони різняться між собою розмірами та значенням: 1) невеликі тимчасові; 2) невеликі, але постійні, хоч і периферійні; 3) нарешті, центральні, навколо яких концентрувалися менші.

Такими важливими осередками були, наприклад, у КЛП Грудек Надбужний, Зимне, навколо яких розміщені менші: зокрема, біля Зимно – Лежниця, Бужанка, Черчиці, Бубнів, Маркостав та ін. Центральні поселення укріплювалися ровами, валами, палісадами. Ймовірно, вони були центрами ремесла та управління. Допускалось, що саме таке значення, мало поселення ПТК – Голишів, поблизу м. Луцьк, одна з найбільш північно-західних пам'яток ПТК Волині. Навколо неї виявлено скупчення менших пам'яток (Новостав, Підгайці, Баїв та ін.) на берегах Черногузки, лівої притоки Стиру. Кожне з цих поселень могло мати свої особливості спеціалізації – рільництво, тваринництво чи ремесла, промисли (про що йшлося вище). Відповідно, кожне плем'я мало певні господарчі зв'язки з іншими, більш віддаленими племенами, і було включене у розгалужену економічну систему. Тоді, можливо, не буде потреби уявляти дистрибуцію, скажімо, волинського кременю чи металевих виробів з Нітрянських чи Семиградських родовищ як довготривалу експедицію однієї групи від одного роду, а як багатоетапну – від одного племені до іншого у вигляді ланцюга.

1.4. Антропологічна характеристика населення

Значення антропологічних визначень досить важливе для вивчення етнічних процесів, міграцій спільнот, формування антропологічних типів людей у різні епохи. Переважно ми маємо фрагментарні дані, які допомагають з'ясувати походження та антропологічні особливості населення в певні періоди праісторії, оскільки рештки давніх людей на Волині й Україні загалом знаходять рідко. Не завжди є можливість точно визначити період, до якого вони належать.

Найдавніші, збережені та території України рештки людини, належать неандертальцям і виявлені в Криму (рис. 1.22). Так, у гроті Кіік-Коба знайдено поховання жінки 35–40 років, що мала зріст 155–159 см. Кістяк немовляти 7–8 місяців, виявлений неподалік, вивчав Е. Влчек, який встановив, що дитина відзначалася меншим зростом, порівняно з сучасними дітьми, але кістяк був масивнішим. Рештки людей з іншого пункту – Заскальна VI – за визначенням згаданого антрополога, близькі до популяції первісних людей мустьєрсько-левалуазького кола Близького Сходу. Дослідники

вважають, що населення Криму ранньопалеолітичного часу відзначалося масивністю кістяка, широкоплечістю у поєднанні з невеликим (160–170 см) зростом¹. Крім того, на Подніпров'ї, біля Романкового, виявлено кістки людини високої на зріст (171 см), дещо відмінної від типових європейських неандертальців, а, можливо, близької до «нетипових» форм Палестини, які розвивалися в сапієнтному напрямі². Рештки людей пізнього палеоліту відомі з Анетівки (Південний Буг), Городка II на Рівненщині та ін.; належали до типу сучасної людини європейської раси.

Рис. 1.22. Реконструкція вигляду підлітка-неандертальця (за В. Степанчуком)

¹ Давня історія..., 1997. – С. 48.

² Там само. – С. 49.

Але дослідники відзначають різні варіанти. Так, рештки кістяків з Маркіної Гори мали риси людей екваторіального типу, схожі на знахідки людей із гроту Грімальді, що на Аппенінському півострові, рештки дитини з Костенок за антропологічними ознаками наближаються до центральноєвропейських людей типу Пшедмост¹.

Антропологічний склад мезолітичного населення відомий за матеріалами південної частини України, зокрема могильників Надпоріжжя (Волосівського, Василівського), I та III поховань у гротах Фатьма-Коба, Мурзак-Коба в Криму (рис. 1.23). Вчені дійшли висновку, що фізичний тип людей цієї частини України належав до великої європейської раси.

Серед надпорозького населення мезоліту виділено три антропологічних варіанти: 1) довгоголовий з високим склепінням, широким та середньошироким добре профільованим обличчям; 2) більш довгоголове населення з вузьким та високим обличчям; 3) короткоголовий тип, але в межах довгоголових форм, з обличчям середньої висоти та ширини. Чоловік і жінка з гроту Фатьма-Коба мали високе склепіння черепа, дуже широке обличчя, високий зріст. Голова жінки, за спостереженнями М. Герасимова, вражає гармонійністю рис, незважаючи на загальну масивність обличчя: високе чоло, тонкий з горбинкою ніс, великі мигдалеподібні очі,

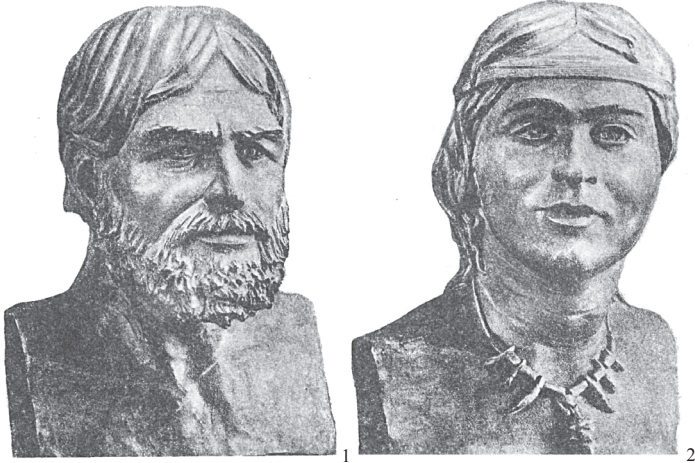

Рис. 1.23. Реконструкція вигляду людей із гроту Мурзак-Коба: 1 – чоловік; 2 – жінка. Реконструкція М. М. Герасимова

¹ Давня історія..., 1997. – С. 50.

гарно окреслений рот, чітке, але м'яке підборіддя. Вона мала тонкі руки і кисті з довгими пальцями, обидва мізинці яких ампутовані¹.

Складними для визначення є генетичні зв'язки австралоїдного та середземноморського типів населення Волосівського могильника, аналогії яких сягають Кенії (Г. Дебек). Вважають, що зона поширення давньосередземноморського типу населення, можливо, знаходилася в Передній Азії та прилеглих областях, звідки воно і поширювалося на північ².

Люди неоліту, які мешкали в Надпоріжжі та Приазов'ї, відзначалися винятковою масивністю, добре розвинутим м'язовим рельєфом, надто широким, середньої висоти обличчям. Як на той час, високого зросту – 172–174 см – і були більш довгоногі, ніж будь-які з сучасних народів. Кістки їх кінцівок довгі і дуже товсті. Хоч вони належали до протоєвропейського типу, важко знайти їм аналогії серед тодішніх етнічних груп у Європі. Проте тут же відзначаються черепи з австралоїдними ознаками: низькі орбіти, широкий ніс, деяка сплюсненість на рівні орбіт; є й домішки ознак середземноморського типу.

Тип населення з широким обличчям, як дехто вважає, з'явився на Подніпров'ї з півночі Європи і пов'язується з культурою Ертебелле Прибалтики³. Можна припустити, що і на Волинському Поліссі частина неолітичного населення (ВНК) належала до подібного масивного типу, поява якого пов'язана з Прибалтикою і його переселенням у мезоліті – яніславицькою культурою.

На півдні Волині проживали носії культури лінійно-стрічкової кераміки, що прийшли з Придунав'я і належали до середземноморського вірменоїдного невисокого населення з граціальними рисами⁴.

Волинська неолітична культура належить до дніпро-донецького кола культур (Д. Телегін, О. Титова, Г. Охріменко – дніпро-донецька етнокультурна спільнота), її носіями були лісові мисливці та рибалки, які проживали на цій території у VIII–III тис. до н.е. Творці ВНК – автохтонне населення, субстратним підґрунтям якого були мезолітичні групи, які перейняли з Подніпров'я неолітичні новації (про складність цих процесів писали Я. Крук, С. Мілісаускас⁵).

¹ Давня історія..., 1997. – С. 153–155.

² Там само. – С. 155–156.

³ Там само. – С. 224–227.

⁴ Kozłowski, Kozłowski, 1977. – S. 264.

⁵ Kruk, Milisauskas, 1999. – S. 30.

Цьому ж сприяло і сусідство на півдні, в зоні волинських лесів, з прийшлим із Подунав'я населенням дунайської культури лінійно-стрічкової кераміки¹.

Під впливом останньої носії волинської культури вже у VII тис. до н. е. роблять спроби зайнятися рільництвом, про що довідуємось із відбитків на ранній поліській кераміці зернівок культурних рослин: пшениці, ячменю, гороху, вики.

Населення волинської неолітичної культури входило в різні контакти на півночі з носіями німанської та східнополіської культури, на сході – киево-черкаської. В зону проживання волинських неолітичних мисливців та рибалок проникали групи центральноєвропейських культур: лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки; південноєвропейських: Гоща-Вербковиця, Зимно-Злота, трипільської. У таких умовах постійних міжетнічних та міжкультурних контактів формувалася антропологічний склад населення Полісся, особливості духовної культури, що пізніше мало вплив на складання праслов'янських племен тшинецько-комарівської культури середини бронзового віку (А. Гардавський, С. Березанська, Д. Телегін, Г. Охріменко).

Значні частини території України в енеоліті займало населення трипільської культури. Фахівцями встановлено, що цьому населенню притаманні як середземноморські, так і протоєвропейські антропологічні варіанти європейської раси, що свідчить про його змішаний склад (рис. 1.24). Середземноморський тип відзначався надзвичайною граціальною будовою кістяка. Він був поширений серед племен Середземномор'я та Середньої Європи (особливо південної) за неоліту-бронзи. Так, на поселеннях Солончени II та Незвисько в Подністров'ї знайдено поховання чоловіків, які мають характерну для населення дніпро-донецької культури неоліту будову. Припускається також проникнення і різні контакти в середовищі трипільців та передньоазійських вірменоїдів². На Лівобережній Україні серед трипільців певний час перебували люди з дуже широким та середньовисоким обличчям протоєвропейського типу. На Волині відомі трипільські поселення середнього та особливо багато пунктів пізнього періоду, коли вони мали контакти з населенням культур лійчастого посуду та кулястих амфор. З поселень останньої біля сіл Суемці, Анетівка, Довге Теревовлянського

¹ Телегін, 2001. – С. 3; Пашкевич, Охріменко, 2000. – С. 43–44.

² Давня історія..., 1997. – С. 374–376.

району (рис. 1.24, 5) походять черепи з високим склепінням, нешироким і досить високим обличчям¹.

Встановлено, що територію лісостепового Правобережжя займало населення з масивною будовою тіла, дуже широким та високим обличчям (доліхомезокефальне) – протоевропейський антропологічний тип. Вузьколице довгоголове населення, комплекс ознак якого тяжіє до середземноморських форм європеїдної раси, мешкало у північно-західному Причорномор'ї².

До складу населення культури лійчастого посуду входили люди з нордично-середземноморськими рисами, які мали невисокий зріст (близько 155 см)³.

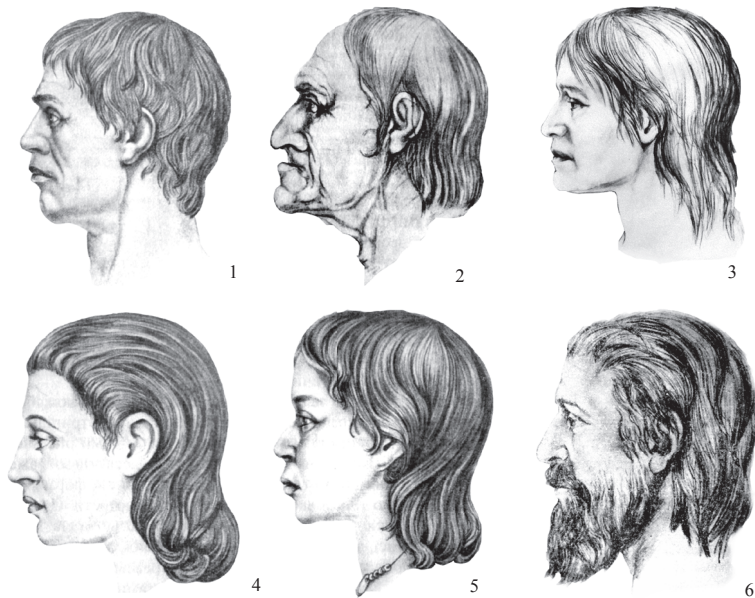

Рис. 1.24. Реконструкція зовнішнього вигляду носіїв трипільської культури та клястих амфор: 1, 2, 4, 5 – виконані М. М. Герасимовим на підставі черепів, виявлених у Вихватинському могильнику та похованні на поселенні Незвисько. Поховання можуть бути датовані в межах IV тис. до н. е.; 6 – портрет похованого в гробниці біля с. Івання. Відтворення за черепом зроблено Г. В. Лебединською; 3 – вигляд жінки з поховання культури клястих амфор, с. Довге Тербовлянського району

¹ Давня історія..., 1997. – С. 378–381.

³ Hensel, 1973. – S. 97.

² Там само. – С. 381.

Починаючи приблизно з XVII ст. до н.е., на значних територіях України, у т.ч. на півдні Рівненщини, домінує населення багатоваликівої кераміки – довгоголове, вузьконосе, порівняно вузьколице, середнього зросту (169,6 см). Середня тривалість життя цих людей 42–43 роки¹. Населення названої культури впливало зі сходу на носіїв культур північно-західної України – стжижовської, тшинецької. З півдня відчутним був вплив культури Ноуа. Формування фізичного типу цього граціального вузьколицього населення спричинили степові племена зі сходу. Більшу роль у складанні їх типу мав прийшлий елемент. Крім того, відбувалося змішування і з людністю багатоваликівої кераміки. У результаті дослідники констатують, що на території культури Ноуа значним був масивний протоєвропейський тип населення². Ця культура, впливи якої сягали глибинних куточків Волинського Полісся, була важливою єдиною ланкою наших предків за бронзового віку з розвинутими протоцивілізаціями Балкан та Середземномор'я. Господарські досягнення культури багатоваликівої кераміки теж були значними, вони, зокрема, сприяли формуванню своєрідного волинського етнічного феномена – стжижовської культури. Генетичну лінію розвитку, пов'язану з населенням багатоваликівої кераміки, В.Даниленко назвав протоіндоіранською³.

Окремі групи культури шнурової кераміки належали до антропологічного типу, в якому переважали вірменоїдні риси. Аналіз виявлених на Волині серії черепів культури шнурової кераміки, що засвідчив їх доліхокранність та схожість із черепами цієї ж самої культури Німеччини, подібність до матеріалів з Польщі та Словаччини, на підставі цього їх віднесено до кола вузьколицьих типів. Такими ж особливостями характеризуються черепи тшинецької культури Житомирщини (рис. 1.24). Середня довжина їх тіла становила 167,7 см.

Отже, винятково сприятливі природні умови Західної Волині та Волинського Полісся, а також різноманітні корисні природні копалини приваблювали в цей регіон різні ближчі та віддалені етнічні групи. Як наслідок, на землі сучасної Північно-Західної України відбувалося переміщення людності з різних частин Європи: у період пізнього палеоліту – з півдня та південного заходу, фінального палеоліту та мезоліту – північного заходу, неоліті – з Подунав'я

¹ Давня історія..., 1997. – С. 537–539.

³ Давня історія..., 1997. – С. 240–242.

² Археологія Прикарпаття..., 1990. – С. 99–104.

(ранні землероби) та Подніпров'я (мисливці та рибалки), в мідному віці – з заходу (культура лінійно-стрічкової кераміки) та півдня (трипільці) і т. под. Тобто досліджувані території були зоною виключно активних контактів для не чисельних спільнот первісності. Відповідно, антропологічний субстрат був неоднаковим, а шлюби етнічно змішаними. Ця взаємодія етносів різного походження сприяла швидкому поширенню прогресивних новацій, досягнень в економіці та духовній культурі, розвитку ремесел та мистецтва.

Література до розділу 1

1. Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо) / Э.А. Балагури, Л.И. Крушельницкая, В.М. Конопля и др.; Отв. ред. А.П. Черныш. – К. : Наук. думка, 1990. – 188 с.
2. Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья (каменный век) / Р. Г. Грибович, Л. Г. Мацкевой, Н.А.Пелешишин и др.; Отв. ред. А. П. Черныш. – К. : Наук. думка, 1987. – 132 с.
3. Атлас Волинской области / [Науч. редкол.: О.И. Шаблий и др.]. – М. : Гл. управление геодезии и картографии, 1990. – 42 с.
4. Геоботаничне районування Української РСР / Т.Л.Андрієнко, Г.І.Білик, Є.М.Брадїс та ін; відп. ред. А.І.Барбарич. – К. : Наук. думка, 1977. – 304 с.
5. Геренчук К. И. Область Волинской возвышенности / К. И. Геренчук // Физико-географическое районирование Украинской ССР. – К. : Изд-во Киевск. гос. ун-та, 1968. – С. 155–165.
6. Горленко В. Ф. Народна землеробська техніка України : [історико-етнографічна монографія] / В. Ф. Горленко, І. Д. Бойко, О. С. Куницький. – К. : Наук. думка, 1971. – 164 с.
7. Давня історія України : в 3-х т. / Ред. кол. : П. П. Толочко, В.Д. Баран, С. М. Бібіков та ін. – К. : Наук. думка, 1997–2000. Т. 1: Первісне суспільство / Ред. кол. : В. Н. Станко, С. С. Березанська, В. М. Гладилін та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – 560 с.
8. Долуханов П. М. География каменного века [Текст] / П. М. Долуханов. – М. : Наука, 1979. – 152 с.
9. Журавльов О. П. Палеозоологічні дані з пам'яток КЛСК Волині / О.П.Журавльов, Г.В.Охріменко // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. – Луцьк, 1994. – С. 144–167.

10. Залізник Л. Культурно-історичні зв'язки Полісся і проблема його неолітизації / Л.Залізник // *Od neolityzacji do początków epoki brązu*. – Poznań, 2001. – S. 15–28.

11. Залізник Л. Л. Передісторія України X–V тис. до н. е.: монографія / Л. Л. Залізник. – К. : Бібліотека українця, 1998. – 307 с.

12. Захарук Ю. М. Культура лінійно-стрічкової кераміки / Ю. М. Захарук // *Археологія УРСР*. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 1. – С. 96–104.

13. Климанов В. А. Палеоклиматические условия Русской равнины в климатическом оптимуме голоцена // *Доклады АН СССР*. – 1976. – № 4. – С. 902–904.

14. Конопля В. М. Нові пам'ятки гребінцево-накольчастої кераміки на території Західної Волині / В. М. Конопля // *Минуле і сучасне Волині*. – Луцьк, 1988. – С.98–99.

15. Кравич Д. П. Українське мистецтво : Навч. посібн. : У 3 ч. / Кравич Д. П., Овсійчук В. А., Черепанова С. О. – Ч. 1. – Л. : Світ, 2005. – 256 с.

16. Кривцова-Гракова О.А. Бессарабский клад [Текст] / О.А.Кривцова-Гракова. – М. : Гос. ист. музей, 1949. – 27 с.

17. Крушельницкая Л.И. Высоцкая культура / Л.И. Крушельницкая // *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 115–123.

18. Крушельницкая Л.И., Лужицкая культура / Л.И. Крушельницкая, Д.Ю. Павлив // *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 107–115.

19. Мириманов В. Малая история искусств. Первобытное и традиционное искусство. – М. : Искусство, 1973. – 320 с.

20. Охріменко Г. В. Волинь та Волинське Полісся – центральна зона формування праслов'янства / Г. В. Охріменко // *Проблеми славістики : зб. наук. праць*. – Луцьк, 1999. – № 3–4. – С. 42–49.

21. Охріменко Г. В. Неоліт Волині: навч.-метод розробка. – Луцьк : Де Марк, 1994. – Ч. 1. – 119 с.

22. Охріменко Г. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині: [монографія] / Г.Охріменко, Н.Скляренко, О.Каліщук, В.Ткач, О.Романчук. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – 740 с.

23. Пашкевич Г. А. Развитие воспроизводящего хозяйства у населения Припятского Полесья (середина 5-го – конец 3 тыс. до н. э.) / Г.А. Пашкевич, Г.В. Охріменко // *Ад неалітызацыі да пачат-*

кау епохі бронзи. Культурные зміны у міжрєччы Одры і Дніпра па-
між VI–II тыс. да н.э. – Брєст, 2000. – С. 43–44.

24. Пашкевич Г. О. Матеріали до вивчення неоліту Волині:
Навч. метод. розробка / Г.О. Пашкевич, Г. В. Охріменко. – К. : Пре-
принт, 1990. – 48 с.

25. Природа Волинської області / За ред. К. Г. Геренчука. – Л. :
Вища шк., 1975. – 146 с.

26. Пустовалов С. Ж. Деякі близькосхідні елементи в ідеології
катакомбного населення Північного Причорномор'я / С. Ж. Пусто-
валов // Археологія. – 1993. – № 1. – С. 24–34.

27. Савич В. П. Пізньопалеолітичне населення південно-
західної Волині / В. П. Савич. – К. : Наук. думка, 1975. – 135 с.

28. Свешников И. К. Культуры шнуровой керамики /
И.К.Свешников И. // Археология Прикарпатья, Вольни и Закар-
патья (энеолит, бронза и раннее железо). – К. : Наук. думка, 1990.
– С.49–57.

29. Свешников И. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і
Волині в кінці III на початку II тисячоліття до нашої ери: моногра-
фія / І. К. Свешников. – К. : Наук. думка, 1974. – 207 с.

30. Телегин Д. Я. Бассейн Днепра как порубежье меж-
ду западными (Балкано-Среднеевропейскими) и восточно-
европейскими этнокультурными общностями в эпоху неолита-
мезолита (IV–III тыс. до н. э.) / Д. Я. Телегин // Древности Север-
ского Донца. – 2001. – № 5. – С. 3–18.

31. Hensel W. Polska starożytna / W. Hensel. – Wrocław : Wyd.
PAN, 1973. – 556 s.

32. Kozłowski S. K. Epoka kamienia na ziemiach Polskich /
Kozłowski S. K., Kozłowski J. K.. – Warszawa : Wyd. PAN, 1977. –
387 s.

33. Kruk J. Gospodarka w Polsce południowo-wschodniej w V–III
tysiącleciach p. n.e.: monografia / J.Kruk – Wrocław : Ossolineum,
1980. – 363 s.

34. Kruk J. Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu:
monografia / J.Kruk, S.Milisauskas. – Kraków : Poligrafia, 1999. –
403 s.

35. Kulczycka-Leciejewiczowa A. Osadnictwo neolityczne
w Polsce Południowo-Zachodniej: monografia / A. Kulczycka-
Leciejewiczowa. – Wrocław : KEA, 1993. – 223 s.

36. Machnik J. Stosunki kulturowe w Europie środkowo-wschodniej na przelomie neolitu i epoki brązu / J. Machnik // Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowo-wschodniej. – Lublin : Wyd. UMCS, 1991. – S. 13–22.

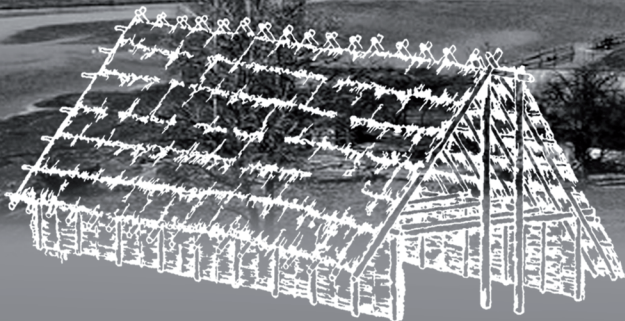
37. Szmyt M. Between West and East / M. Szmyt // Baltic-Pontic Studies: People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europa: 2950–2350 BC. – Poznań, 1999. – T. 8. – S. 148–167.

Питання до розділу 1

1. Які особливості природного середовища зумовили розвиток культури і мистецтва Волині у первісний час?
2. Які етнічні групи перебували на Волині у первісний час?
3. Розкрийте особливості культурного розвитку населення в пізньому палеоліті та мезоліті. Які культури побутували у цей період?
4. Які нововведення характерні для періоду неоліту?
5. Охарактеризуйте неолітичні культури Західної Волині та Волинського Полісся.
6. Дайте характеристику доби бронзи. Які культури виділяють дослідники у цей час?
7. Які пам'ятки доби на Волині вам відомі? Проаналізуйте їх мистецькі прояви.
8. На яких прикладах можна простежити розшарування суспільства за доби бронзи?
9. Розкрийте причини постійних міграцій населення Волині у первісну добу.
10. Що означає термін «велика європейська неолітизація»? Який вплив вона мала на розвиток культури та мистецтва Волині?
11. Проаналізуйте етнокультурні зв'язки, які мали місце на Волині та Волинському Поліссі у первісну добу.
12. Назвіть антропологічні особливості населення первісного часу.

Розділ 2

Матеріальна культура первісного населення Волині

2.1. Еволюція господарської діяльності в історичному контексті

У ранньому та середньому палеоліті на території Північно-Західної України (Житомир, Торчин, Липно, Городок, Кременець, Липа) значно розвинулося мисливське господарство і «досягло всеохоплюючого значення в життєдіяльності людей»¹. З його допомогою задовольнялися основні потреби найдавніших людських спільнот, а потім родових общин. Мисливство доповнювалося збиральництвом. Усе це були примітивні форми привласнення дарів природи. Характерна риса первісного суспільства – спільна власність на знаряддя та продукти праці – простежується вже в ашельську епоху².

Турбота окремих членів колективу про весь рід допомагала людям виживати в екстремальних умовах. Пам'ятки, залишені тодішніми людьми, різні: майстерні, короткочасні стоянки мисливців, тривалі поселення. Все залежало від можливостей одержання харчових припасів на конкретній території. Після їх вичерпання здійснювався перехід на інші терени, де вдосталь було необхідної флори та фауни. Від цього залежав спосіб життя: осілий, напівосілий чи кочівний. Основним заняттям було полювання. Під час загінного мисливства використовували кії, списи, припускаємо, що й праці, бумеранги. Ловчі ями робили роговими та кістяними копачками, які часто трапляються на стійбищах³. З початку льодовикового періоду основним промисловим звіром був мамонт, м'яса якого, за підрахунками С. Бібікова, вживалося в 6 разів більше від інших тварин. Одна доросла особина могла дати до 2 т м'яса⁴. Цікаво, що на великому мисливському поселенні Мізин на Чернігівщині виявлено кістки 300 особин різних тварин. На ньому могло проживати 7–8 сімей (близько 50 чоловік) протягом 22–23 років⁵. Хоч окремі дослідники і заперечують можливість підрахунку чисельності мисливського колективу поселення за кількістю кісток впольованих тварин⁶.

Різноманітна трудова діяльність включала такі види виробництва, як виготовлення дерев'яних, кістяних, крем'яних знарядь та деталей до них, полювання, збиральництво, оброблення шкір, пошиття одягу, утилізацію впольованих тварин. Набір знарядь пра-

¹ Палеолит..., 1984. – С. 354.

² Там само. – С. 354–359.

³ Палеолит..., 1984. – С. 354.

⁴ Бибилов, 1981. – С. 37.

⁵ Там само. – С. 36, 37.

⁶ Палеолит..., 1984. – С. 352.

ці пізньопалеолітичної людини складався з таких предметів мисливського спорядження: наконечників списів, дротиків, пізніше стріл до луків, гарпунів або суцільних, виготовлених з випрямлених частин бивня мамонта списів та дротиків, різноманітних кинджалів, ножів (з бивня, кістки, кременю), різців, скобелів, скребачок, лошил, проколок. Для розтирання продуктів збиральництва та природних фарб слугували різні розтирачі й терочники¹. Загалом на території Волині, можливо, був поширений комплексний господарсько-адаптаційний тип, який включав і полювання, і збиральництво.

Спеціалістами простежена подібність молодовської культури пізнього палеоліту Подністров'я, виділеної О. Чернишем, з індустріями півдня Житомирщини та Волині, що свідчить про близькість шляхів господарсько-культурного розвитку великого регіону². Простежується генетично безперервний зв'язок культурних традицій у цьому етнокультурному регіоні – з раннього до пізнього палеоліту, а також вплив молодовської культури на Волинь (дослідження О. Черниша, В. Савича).

Значні природні зміни в кінці плейстоцену – на початку голоцену пов'язані з відступом льодовика і глобальним потеплінням. Клімат був сухий і холодний. Зміна клімату супроводжувалась етнічними перегрупуваннями населення Волині: місцеві мисливські групи змінюються прийшлими з північного заходу людьми пізньокроманьйонського масивного нордичного типу, озброєними луками та стрілами з наконечниками у формі вербового листя³.

Волинське Полісся, на відміну від Волинської височини, з початку голоцену заселяли первісні мисливці, а потім і рибалки. Натомість волинський лісостеп тисячоліттями залишався майже незаселеним, зандро́ва лісова зона активно освоювалася переважно прийшлими здалека носіями різних, досить самобутніх культур. Притягальна сила цього регіону гідна подиву. Це можна пояснити лише наявністю всього необхідного для життєдіяльності людини.

Значна кількість різноманітної мисливської здобичі (тури, лосі, благородні та північні олені, ведмеді, козулі, тарпани, кабани, хутрова звірина), невичерпні запаси різних видів риб в озерах та річках, наявність покладів плиткового та жовнового каменю – основного мінералу для первісної індустрії, відомого тут з десят-

¹ Kozłowski, 1977. – S.193–226.

³ Там само. – С. 84.

² Давня історія..., 1997. – С.73.

ків родовищ, базальтів, що використовувалися для виробництва сокир, пісковика для виготовлення зернотерток, розтирачів, круглих каменів до праш, мідної руди, бурштину; насамкінець, багато зручних для заселення, захищених водоймами та болотами, недоступних для зайд місць – усе це зумовлювало строкатість етнічного складу Прип'ятського Полісся в праісторичні часи, його пригальну силу.

Отже, унікальна природно-ландшафтна зона Волинського Полісся була привабливою для різних центральноєвропейських спільнот. Так було і в часи фінального палеоліту, і в середньому кам'яному віці (мезоліті), в якому намітився перехід від мисливського господарства до нових форм – рибальства, одомашнення тварин – у неоліті.

Мисливці найпізнішої з фінальнопалеолітичних культур – *свідерської* – проникали в межі Волинської височини. Основною промисловою твариною того часу був північний олень, на якого полювали з луками або гарпунами під час сезонних міграційних переправ через річки, організовуючи так звані поколки¹.

Приблизно з 4500-х до 3700 рр. до н.е. на Волині перебувають прийшли з далекого Подунав'я носії *культури лінійно-стрічкової кераміки*. Це було високорозвинуте, як на той час, населення, яке вперше на землях України представляло класичну модель *неолітичного відтворювального господарства*, провідну роль у якому, як вважають, відіграло землеробство, хоча скотарство теж було ефективним. Збиральництво доповнювало харчовий раціон, а рибальством, бортництвом займалися спорадично (кістки риб знайдено в житлі на поселенні Гнідава, а грудочку воску – на пам'ятці Рівне). На керамічних виробах КЛСК Волині з поселень Рівне, Голишів II, Гірка Полонка, Гнідава, Клевань, досліджуваних Г. Охріменком та В. Пясецьким, помічено відбитки зернівок різних зернових та бобових: пшениці (одно- та двозернівки), ячменю, проса, гороху, вики ервілії. Від землеробських знарядь нам залишилися деталі: від дерев'яних мотик – рогові робочі частини, від серпів – крем'яні вкладні-пластини, зернотерки з пісковика та розтирачі до них². Стада свійських тварин склалися з корів, свиней, овець, кіз, коней. Кістки собаки теж виявлені на названих поселеннях³.

¹ Зализняк, 1989. – С. 129–132;
Зализняк, 1994. – С. 24–31.

1990. – С. 1–19; Охріменко, 1994. – С. 36–42.

² Археологія Прикарпаття..., 1987. – С. 103–107; Пашкевич, Охріменко,

³ Журавльов, Охріменко, 1994. – С. 144–167.

Носії КЛСК перші на Україні почали займатися ткацтвом. На поселеннях Рівне, Голишів II, Гнідава знайдено круглі глиняні пряслиця з отворами посередині, які використовувалися для кращої обертовості веретен.

З кінця III тис. до н.е. відбувалося більш масове заселення волинської території. Виробництво основних крем'яних, кам'яних, кістяних знарядь праці забезпечувало землеробсько-скотарський напрям господарства. Показово, що в рільництві, крім мотик з роговими наконечниками, починають використовувати рала. У різних місцевостях і в різні періоди переважало або розведення худоби, або рільництво, хоч більшість пам'яток тяжіла до родючих земель, а стійбища пастухів розташовувалися на піщаних дюнах¹.

Трипільці на Волині розводили велику рогату та дрібну худобу, коней (Голишів, Малі Дорогостаї). Об'єктами полювання були олені, кабани, козулі, бобри, зайці. Основні засоби полювання – луки та стріли з крем'яними наконечниками, які часто знаходять на поселеннях². Дослідники неодноразово відзначали близькі контакти пізньотрипільського населення з синхронними етногрупами Волині: культурою лійчастого посуду (Ю. Захарук, М. Пелещин), кулястих амфор, волинською неолітичною (Г. Охріменко)³, наслідком яких міг бути господарський та культурний обмін. М. Пелещин вважав, що контакти пізньотрипільців з носіями КЛП мали за мету обмін сировиною, виробами та технічними досягненнями⁴.

Значним етнічним явищем на землях Західної Волині була культура лійчастого посуду (III тис. до н. е.). Це населення вело осілий спосіб життя. На одному з найкраще досліджених поселень – Зимно – за обугленими зернинками встановлено, що вони належать до трьох сортів пшениць, ячменю, проса (визначення М. Літинської-Зайонц та Г. Пашкевич). Кістки залишилися від великої рогатої худоби (70%), овець, кіз, свиней, коней; об'єктами полювання були олень, лось, сарна, тур, ведмідь, кабан, заєць, черепаха, птахи (визначення А. Лясоти-Москалевської). Цікаво, що на цьому підвищеному, порівняно невеликому поселенні, як показав аналіз пилку дерев, росли берези, вільхи, сосни, ліщина, дуби, липи, в'язи. Це показовий приклад екологічного єднання людини та природи.

¹ Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 32.

³ Там само. – С. 34, 35.

² Там само. – С. 34.

⁴ Давня історія..., 1997. – С. 270.

На цій пам'ятці знайдено шматочки міді та вироби з неї. Не виключено, що обробка її відбувалася на місці¹. Основним типом споруд носіїв КЛП були наземні, можливо, шатрово-конічні хати. Поряд з ними зводили господарські прибудови, копали ями для зберігання припасів, випалу посуду тощо². Жителі поселення Зимно займалися і рибальством – за допомогою вудок (є знахідка кістяного гачка)³, а також, не виключено, сіток. Прядіння і ткацтво (на поселенні Зимно знайдено багато конічних та гантелеподібних тягарців, близько 200 пряслиць) мало значний розвиток⁴.

Населення *культури кулястих амфор* відзначалося відносною рухливістю, це, можливо, зумовлювалося подекуди переважанням скотарства (розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней, коней) у господарстві. На існування землеробства вказують рогові мотики, зернотерки, розтирачі⁵.

Приблизно півтисячоліття (остання чверть III – перша II тис. до н.е.) на території Волині перебувало населення *городоцько-здовбицької культури* (ГЗК), що мало кераміку, прикрашену відбитком шнура. На думку І. Свешнікова, провідною галуззю господарства цього населення було скотарство, а землеробство розвинуте менше; допоміжне значення мали мисливство, рибальство, збиральництво. На це вказують знахідки знарядь для розрізування туш тварин, обробки шкір, невеликий відсоток вкладнів до серпів (6%) та зернотерок. На поселеннях виявлено і вироби з міді, у тому числі із згаданого місцевого родовища поблизу с. Великий Мідськ⁶. Носії ГЗК добували крем'яну сировину в шахтах або на поверхні та виготовляли із неї знаряддя як для власних потреб, так і для обміну.

На основі впливів з південного сходу (Причорномор'я), як припускаємо, на Волині та Волинському Поліссі з'явилася ще одна культура зі шнуровою керамікою – *стжижовська*. Розселившись на лесових ґрунтах Волині та Люблінщини, це населення в XX – XVI ст. до н.е. досягло значних успіхів у рільництві, обробці кременю, каменю та в інших сферах діяльності. До новацій, пов'язаних із цією культурою, належить поява широких крем'яних серпів, які становили 27% від усієї кількості знарядь, а також зер-

¹ Охріменко, Закостельна, Броніцький, 1999. – С. 74–78.

² Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 36.

³ Там само. – С. 41, рис. 10, 8.

⁴ Охріменко, Закостельна, Броніцький, 1999. – С. 75–77.

⁵ Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 43–49.

⁶ Там само. – С. 55.

нотерок, видовжено-овальних розтирачів, що були ефективнішими від попередніх округлих і давали можливість за годину намелювати 500 г борошна. На поселеннях виявлено значну кількість кісток великої рогатої худоби (37,5%), менше – свиней, коней і небагато – овець, кіз, собак. Об'єктами полювання були кабан, козуля, лось, ведмідь, бобер, качки, кулики. Знайдено кістки коропових, щук. Носії СК, як і попередні КЛП, ККА, ГЗК, вправно обробляли ріг та кістку, з яких виготовляли не лише різноманітні знаряддя праці, а й прикраси, музичні інструменти. Великої кількості пряслиць на поселеннях СК не виявлено. Можливо, одяг здебільшого був шкіряним. Зате кількість скребків інколи досягає 46,5% від загальної кількості знахідок¹.

Тишинецько-комарівська культура, поширена від Вісли до Дніпра, існувала у XVIII (XIX ?) – XI ст. до н.е. Вона вважається протослов'янською. Волинь була в центрі її ареалу, тому вивчення особливостей господарства у цьому регіоні є дуже важливим. З наявних даних відомо, що це населення займалося орним обробітком землі, вирощувало пшеницю та ячмінь. У домашньому стаді переважала велика рогата худоба. На переробку молока вказують знахідки друшляків. За палеозоологічними визначеннями відомо, що носії ТКК полювали на оленя, кабана, ведмедя, зайця².

Доба бронзи Волині відзначалася появою великого асортименту металевих виробів – прикрас і зброї не лише з міді та бронзи, а й золота, як це видно в багатих похованнях біля Боратина (СК) та Івання (ТКК), що може вказувати на виробництво цих речей з місцевої сировини (з Великого Мідська), а також на обмін з віддаленими центрами металообробки.

Загалом період доби бронзи характеризувався не лише розвитком металовиробництва, роль якого в господарстві ще не стала значною, а й виготовленням найдосконаліших крем'яних і кам'яних знарядь праці, зброї та інструментів для вирубування лісу під посіви, збору врожаю зернових, переробки зерна (наконечників списів, стріл, сокир, серпів, зернотерок). Знахідки вміло виготовлених виробів можна вважати підтвердженням спеціалізації майстрів, які виробляли продукцію на обмін (цьому сприяли значні запаси високоякісної місцевої сировини: кременю, базальту, міді). Контакти обміну сягли дуже далеко³.

¹ Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 68–74.

² Там само. – С. 86, 87.

³ Кучінко, Охріменко, 1995. – С. 59.

2.2. Мисливство

Мисливство, як і збиральництво, належить до найдавніших видів діяльності людини. Його поява майже збігається з появою перших розумних істот *Homo habilis* (людина вміла), *Homo erectus* (пітекантропи, синантропи). Люди раннього палеоліту (давнього кам'яного віку) завдяки досить теплому клімату повною мірою використовували рослинні дари природи: їстівні корінці, плоди, ягоди. Але і в цей сприятливий час вже полювали на різних тварин, у т. ч. на великих (наприклад, ведмедів).

Уміння користуватися вогнем допомагало первісним людям у боротьбі за життя. Основним знаряддям того часу було виготовлене з кременю ручне рубило (біфас), яке часто мало довжину 20–25 см, а вагу до 1,5 кг. Воно було довгасте, плоске, загострене з боків та на вістрі. Цими універсальними знаряддями виконувалися різні види робіт¹. Більш вдосконалені – рубила – використовувались у наступну – мустьєрську епоху (150 – 40–35 тис. років тому). «Класичні неандертальці» того часу застосовувалися їх і як рубила, і як скребки. За даними експериментаторів-археологів (С. Семенов), набір знарядь раннього палеоліту призначався для виконання 30–40 різноманітних робочих операцій, у т.ч. розбивання кісток упольованих тварин, розрізання м'яса, білування дичини.

Люди тих найдавніших часів заселяли переважно відкриті простори. Вони закладали сезонні стоянки на річкових терасах, а на півдні – Крим, Карпати, Італія, Франція, Іспанія – у печерах. Основним заняттям населення було полювання. На місцях їхнього перебування знаходять кістки лісового слона, гіпопотама, зрідка – оленів, биків. У період різкого зледеніння більше з'являється скелетів коней, північних оленів (реніферів).

Місця перебування людей того часу досить високо розміщені над долинами річок (Жорнів на Рівненщині), балок (Грядки на Малому Поліссі, Дубенщина). З висоти цих місць мисливцям відкривалися широкі простори із засніженими прирічковими чи балковими пониззями, лугами, вкритими високими травами, невеликими деревами та полохливими стадами різноманітних тварин. У пізньому палеоліті культури ориньяк (21–19 тис. р. до н. е.) мисливці на свої стійбища приносили м'ясо мамонта, носорогів, гієни, печерного ведмеда, благородного оленя, зубра, вовка, сірого зайця,

¹ Давня історія..., 1997. – С. 11–14.

лисиці, коня, реніфера і навіть козерога. Їхні стоянки склалися із землянок, каркас яких утворювали жердини, вкриті шкірами тварин¹ (рис. 2.1).

Дослідники дійшли висновку, що в ашельську та мустьєрську епохи переважало нагінне колективне полювання. Тварин гнали до урищ або на інших мисливців, робили ловчі ями на стежках до водопою².

Мисливський промысел був найбільш продуктивним, але небезпечним та складним заняттям. Він вимагав постійного вдосконалення знарядь та засобів полювання, пристосування до різних екологічних умов, змушував вивчати поведінку тварин, їх особливості. Полювання на великих небезпечних звірів (слонів, мамонтів, носорогів, зубрів, ведмедів, велетенських оленів, вепрів) супроводжувалося значним ризиком і могло бути успішним за узгоджених дій усього колективу мисливців.

Вивчаючи різні періоди у господарстві мисливців кам'яного віку, Л.Залізник виділив кілька його типів³. Один з них названо «мисливці на мамонтів». Мешкали вони в середній лісостеповій «мамонтівій» смузі, яка збігалася з природно-кліматичною зоною

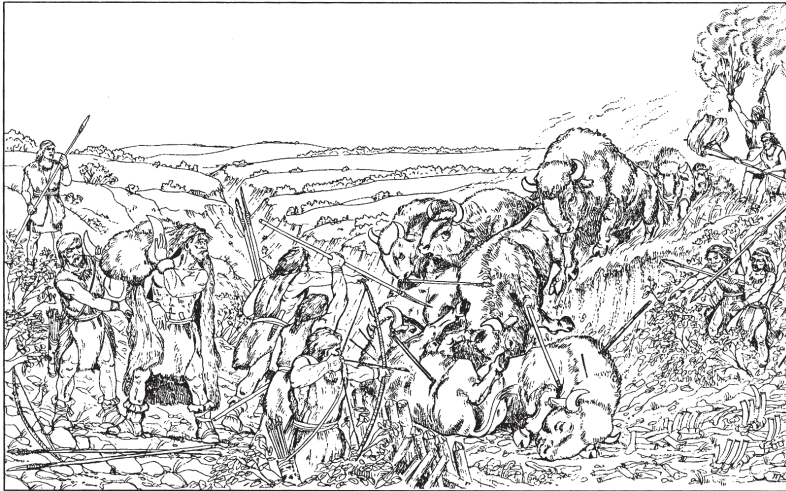

Рис. 2.1. Полювання на бізонів (реконструкція О. О. Корнієнка за матеріалами стоянки Америкосівка на Донеччині)

¹ Kozłowski, 1977. – S. 93, 106, 118.

² Давня історія..., 1997. – С. 38.

³ Залізник, 1997. – С. 42.

холодних прильодовикових лісостепів. Привабливими в цій зоні для первісних мисливців були річкові долини, де зосереджувалися табуни трав'янистих тварин та проходили шляхи їх міграції.

Серед науковців довгий час точилися дискусії, яким способом у ті часи люди могли добувати таких велетенських та небезпечних тварин, які до того ж швидко рухаються, мають товсту шкіру. Висловлювалися припущення, що їх заганяли до урвищ чи до викопаних у вічній мерзлоті (!?) ям за допомогою списів, споряджених крем'яними чи кістяними або виготовленими з суцільної частини випрямленого бивня мамонта наконечниками (Сунгір). У Північній Америці на березі р. Нако знайдено рештки мамонта з вісьмома крем'яними наконечниками списів. Один знаходився в основі черепа, інший – в лівій лопатці, два – між ребрами, один – у спинному хребці, ще три вістря – серед кісток тварин. Аналогічний спосіб полювання перевірявся й експериментально на слонах у національному парку Зімбabwe. Кілька мисливців, озброєних важким списом та дротиками зі списометалками, з відстані 20–30 м завдали тваринам серйозних поранень, від яких вони через деякий час сконали. Так, автор цього експерименту Г. Фрізон дійшов висновку, що списи з крем'яними наконечниками – досить ефективна зброя. У Східній Європі (Межиріч, Мізин) наконечники до списів виготовляли з кісток у формі веретена завдовжки 40 см і більше, які вставлялися у дерев'яні частини списів. За даними Л.Залізняка, мамонти на Волині та Волинському Поліссі могли дожити до кінця плейстоцену (дріасу III). На пам'ятці Березно-6 (Рівненщина) знайдено зуб мамонта, який датовано методом C_{14} 10562 КР¹.

Інший тип господарства – «мисливці на північних оленів» – належали, за словами Л. Залізняка, «до найбільш спеціалізованих мисливських суспільств»: домадленські (16–12 тис. років тому) та пізньопалеолітичні (13–10 тис. років тому) мисливці. Останніх відносять до кола культур з наконечниками стріл у формі листя: Лінгбі, Аренсбург, Красносілля, Свідер. Полювання на північних оленів у місцях їх переправ через річки велося за допомогою гарпунів із зазубринами, луків та стріл (рис. 2.2).

Мешкаючи у холодних умовах льодовикової доби, красносільське та свідерське населення, полювало на північних оленів, які сезонно мігрували². Мисливство забезпечувало людей калорійною їжею протягом року.

¹Залізняк, 1997. – С. 70.

²Археологія України, 2005. – С. 72–73.

Рис. 2.2. Полювання на північних оленів на річковій переправі Полісся 10 тис. років тому (реконструкція Л. Залізняка та П. Корнієнка)

Масовий забій тварин – поколки – відбувався восени. «Загарпунених» дротиками тварин «втягали на берег», де їх оббілювали та розтинали жінки і літні люди. За кілька днів такого колективного полювання на оленів на переправах добували сотні тварин. Після літнього випасу їх м'ясо було особливо поживне, а осіння шкіра мала добру якість. Осіння міграція оленів безпосередньо передувала першим морозам. Це дозволяло створити запаси м'яса та жиру на кілька місяців¹. М'ясо оленів переважало в раціоні фінальнопалеолітичних мисливців.

Набір знарядь праці на стоянках та поселеннях кам'яного віку складався переважно з мисливського спорядження: наконечників списів, дротиків, стріл, різних вставних ріжучих крем'яних деталей до кидальної зброї, а також кинджалів, ножів. Інструментами для виготовлення зброї з дерева, кістки, бивнів були різці, скобелі, скребки, ножі; для виробництва шкіряного одягу – скребки, проколки, ножі, лошिला. Пам'яток цього періоду особливо багато на Поліссі: Березно, Люб'язь, Нобель, Мідськ, Залухів, Хабарище, Кричильськ, Мульниці та ін.

¹ Залізник, 1989. – С. 95, 96.

Підрахунок кількості стоянок дозволяє зробити висновок, що чисельність населення в давньому кам'яному віці на території України була досить незначною. У той час стада травоядних тварин часто складалися з тисяч особин. На берегах Дністра, Молдавській височині водилися мамонти, носороги, бізони, сайгаки, північні олені, ведмеді, печерні леви, копитні лемінги тощо¹.

За відсутності лісів кістки тварин залишалися для мисливців винятково важливим будівельним матеріалом. Так, у дослідженому О. Чернишем у Подністров'ї житлі (Молодово I) біля с. Молодово Сокирянського р-ну Чернівецької обл., яке мало внутрішню площу 40 м², знайдено 12 черепів, 34 лопатки, тазові кістки, п'ять кісток кінцівок, п'ять бивнів та п'ять нижніх щелеп мамонта. У ньому було дві камери та дві прибудови².

Печеру, де відбувалися, як стверджують дослідники, ритуальні магічні мисливські церемонії, оскільки на стінах зображені мисливці з луками та сцени полювань, знайдено на правому березі Дністра біля с. Баламутівка³.

Отже, незважаючи на суворі арктичні умови, люди досить успішно пристосовувалися, могли добувати достатню кількість їжі, більш практичними стали їхні житла, одяг. Усе це добре простежується за збільшенням кількості стоянок мисливців на північних оленів, знярядь праці, величезних територій, освоєваних ними, які сягали Волги, Криму, Карпат.

Від т. зв. половецького потепління (10 000–10 300 років тому) поступово закінчується льодовиковий період і починається геологічна сучасність (голоцен). Приблизно 8000 років тому, крім характерних для попереднього часу соснових та березових заростей, усе більше поширюються листяні ліси. Різко скорочуються табуни таких тварин, як північні олені, зубри, гідрунтиніві осли, сайгаки; натомість з'являються тури, кабани, козулі. Цей період названо середнім кам'яним віком – мезолітом. Символами цієї епохи стали лук та стріли як ефективні засоби індивідуального полювання на нестадних тварин закритих просторів, тобто лісів⁴.

Традиційними способами полювання були гін, загін, скрад та примітивні пастки (ловчі ями, петлі). Гін – переслідування тварин мисливцями до знемоги жертви. Особливо результативним гін

¹ Долуханов, 1979. – С. 76, 77.

³ Черниш, 1975. – С. 124, 125.

² Археология Прикарпатья ..., 1987. – С. 17–19.

⁴ Давня історія..., 1997. – С. 115, 116.

був узимку, коли тварина не могла швидко бігти по глибокому снігу і мисливці на лижах наздоганяли її (рис. 2.3).

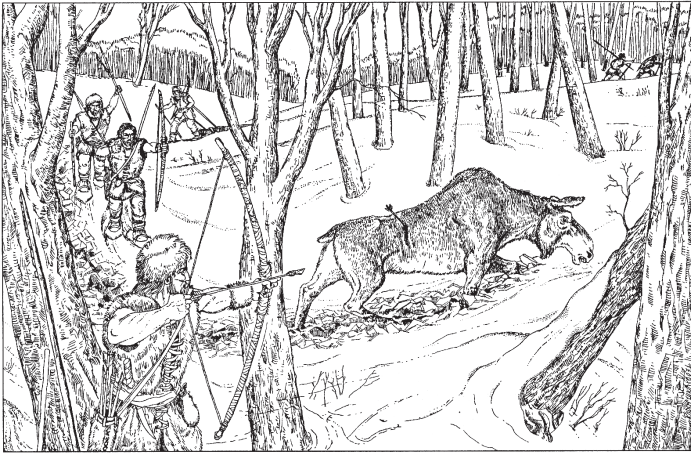

Рис. 2.3. Полювання на лося в мезоліті (реконструкція Л. Залізняка та П. Корнієнка)

Під час загінного полювання ланцюг загінників гнав тварин у напрямі засідок, з яких досвідчені мисливці били дичину стрілами чи списами. Загнана в болото тварина втрачала рухливість і її добивали мисливці (рис. 2.4).

Скрад – вистежування тварини чи полювання зі схованки. Наприклад, мисливець міг чекати на здобич у кущах, неподалік звіриної стежки. О. Яневич довів, що при полюванні скрадом використовувалися маски тварин, наприклад, оленів. Для цього на голові звіра залишали частину рогів та черепа. Все це одягав на себе мисливець, підкрадаючись до стада¹. На способи полювання впливали місцеві природні умови, склад диких тварин, традиції промислу, наявні об'єкти полювання. Ловчі ями копали на звіриних стежках, а сільця розвішували поруч із такою стежкою, періодично перевіряючи влаштовані пастки².

Техніка обробки кременю ще більше вдосконалюється в бік здрібнення (мікролітизації) вставних частин до стріл, гарпунів, дротиків, списів, якими були трапечії, чотирикутники, трикутники, сегменти, косі вістря, зроблені з уламків крем'яних пластин. Мікролітичний та наступний – неолітичний – періоди і на півдні

¹ Яневич, 1990. – С. 104.

² Археологія України, 2005. – С. 77.

Рис. 2.4. Полювання на тура в мезоліті (реконструкція Л. Залізняка та П. Корнієнка за матеріалами стоянки Ізрень 8 (Надпоріжжя))

України, і на Поліссі характеризуються застосуванням крем'яних виробів невеликих розмірів: ножеподібні пластинки, скребки, різці тощо. Але поряд із цим у Надприп'ятті, особливо у носіїв німанської культури, з'являється все більше макролітичних (великих) знарядь: сокир, тесел, стругів, які слугували для виготовлення необхідних розвинутому рибальству човнів, весел, можливо, плотів.

Тваринний світ Волинського Полісся в теплий атлантичний період голоцену був досить різноманітним: тут водилися благодод-

ні олені, європейські козулі, сарни, кабани, коні-тарпани, бурі ведмеді, бобрі, хом'яки, лисиці, вовки, зайці-русакі, багато річкових та лісових птахів. Про це свідчать їх кісткові рештки, знайдені біля сіл Старий Чорторийськ, Зимне, Голишів, смт Торчин¹. Вірним помічником людини на полюванні був собака, приручений, можливо, в мезоліті. Він попереджав, вистежував, переслідував звіра, відшукував підранка, під час полювання на ведмедів і кабанів відволікав увагу розлючених звірів на себе². На розвиток у неоліті мисливського промислу на Поліссі вказують рештки диких тварин з поселень Камінь Пінського та Власовці Іванівського р-нів Брестської обл. Білорусі, де знайдено кістки лося, кабана, благородного оленя, тарпана, зубра, ведмедя, козулі³. Полювання на цих тварин відбувалося гоном, загоном, скрадом, за допомогою ловчих ям або кількасотметрових, натягнутих між деревами сіток, загорож тощо⁴.

Поряд з населенням волинської неолітичної культури Полісся, на землях лісостепової Волині з середини VIII тис. до н.е. проживали прийшли з Подунав'я землероби та скотарі *дунайської культури*. На їхніх поселеннях – Рівне, Голишів II, Гірка Полонка – знайдено і кістки тварин, на яких вони епізодично полювали: оленів, кіз, тура, кабана, лисиці, борсука, бобра⁵.

У мідному віці (IV–III тис. до н.е.) значення мисливства зменшується, проте на окремих поселеннях кісток диких тварин більше, ніж кісток свійських. Так, на поселенні маліцької культури у Лищі біля Луцька знайдені рештки кабана, козулі, оленя, бобра, тетерука, глухаря⁶. Спис та лук залишалися основними знаряддями полювання. Наконечники стріл набули трикутної форми, з'явилися великі, досконало зроблені наконечники списів. Кожен мисливець мав при собі добре зашліфовану крем'яну або кам'яну сокиру на довгій (близько 60 см) ручці, яка була ефективною зброєю ближнього бою.

Скотарство було провідною галуззю комплексного господарства *трипільців*. Osteологічні колекції вказують на м'ясо-молочний характер тваринництва. За раннього Трипілля скотарство поступалося мисливству, що засвідчують, зокрема, кількісні показники osteологічних знахідок. Перевага домашніх тварин над дикими стає помітною з середнього Трипілля. Під час міграцій знижувалося

¹ Атлас..., 1990. – С. 21.

² Терехин, 1982. – С. 18.

³ Исаенко, 1976. – С. 120.

⁴ Зализняк, 1991. – С. 100.

⁵ Охріменко, 2001. – С. 87.

⁶ Археология Прикарпаття ..., 1990. – С. 14.

поголів'я свиней і зростало – дрібної рогатої худоби. Проте основну роль протягом усієї історії Трипільля відігравала велика рогата худоба, що забезпечувала майже 90% споживчого раціону. Свинарство в періоди стабільності утримувало другу позицію, а дрібне скотарство – третю. Собаки охороняли тварин на пасовиськах. Нечисленні знахідки кісток коня вказують, найімовірніше, на те, що це був об'єкт полювання. Роль мисливства та рибальства зростала в періоди міграції та колонізації нових земель. Промисловими тваринами були насамперед копитні (благородний олень, лось), а також кабан, що давали близько 75% здобичі. Тобто беззастережно переважав м'ясний, а не хутряний напрямок мисливства. Знахідки численних гачків із кістки та міді й гарпунів вказують на розвиток рибальства, що мало підсобний характер¹.

Основу господарства населення *культури кулястих амфор* становило тваринництво м'ясо-молочного напрямку (розведення свиней, великої та дрібної рогатої худоби, коней). Велика питома вага свинарства засвідчує осілий спосіб життя її носіїв².

На нашу думку, і в період мідного віку, коли поширювалось орне землеробство (замість мотичного, вогнево-підсічного), і в бронзовому та залізному віках, коли зростало домашнє стадо тварин, мисливство залишалось важливою допоміжною галуззю господарства. У неврожайні роки, в періоди природних чи суспільних катаклізмів його значення різко зростало. Мисливство постійно вдосконалювалось і в сенсі способів лову, і в сенсі озброєння.

Поява металеві зброї з міді, бронзи та заліза зробила її асортимент придатним і для військових виправ, і для полювання. Кинджали, мечі, металеві наконечники стріл, списів, рожен були універсальними. З мечем, луком, списом вирушали на кабанів, лосів, ведмедів і князь Володимир Мономах, і князь Данило Галицький. Особливо загрозливими стали масштаби винищення звірів у пізньому середньовіччі, коли різко зменшилися або взагалі зникли різні види тварин на території Великого Князівства Литовського, Полісся: знищені були ведмеді, зубри, тури, коні-тарпани, рисі.

Отже, можна відзначити, що в усі часи – від появи людини і до пізнього середньовіччя – спостерігається вдосконалення засобів, способів, знарядь лову тварин. Людина майже постійно перебувала у двобій з сильними, жорстокими звірами. І в цій боротьбі вона мужніла, гартувалася, виживала.

¹ Археологія України, 2005. – С. 124.

² Там само. – С. 154.

2.3. Рибальство

Добування засобів для існування, зокрема продуктів харчування, було основним завданням первісної людини. Необхідність виживати за відсутності постійних джерел поповнення харчових запасів, зокрема в період кризи мисливського господарства у мезоліті призводила до нових пошуків та винаходів. Усі можливі природні харчові ресурси інтенсивно використовувалися: збиральництво спонукало до вивчення їстівних та лікувальних властивостей плодів рослин (горіхів, жолудів, яблук, груш, ягід), грибів, прирічкового й приозерного збирання черепашок. Було винайдено різноманітні, часто досить складні знаряддя для лову риби, і не лише влітку, а, можливо, більшою мірою взимку з-під криги, коли це заняття ставало масовим не лише для дорослих, а й для старих і малих.

Рибальство як галузь господарства, на думку В. Непріної, виникло в кінці плейстоцену: у період відтавання і потепління, що настав після льодовикової епохи. Вже серед пізньопалеолітичних матеріалів Криму, Надпоріжжя, Подністров'я виявлено кістки риб та рибальські знаряддя. Кістки сома знайдено в Осокорівці, шуки – біля Новгорода-Сіверського (дані І.Підоплічка). До цього ж часу належать гарпун і уламок рибальського гачка з шарів I та II стоянки Молодова V, а також уламок гачка з бивня мамонта з Мізина¹.

На основі етнографічних даних із життя народів Півночі Л.Залізник дійшов висновку про незначну роль рибальства серед інших занять мисливців фінального палеоліту. Лише в мезоліті, швидше за все, у відкритій воді, рибу виловлювали заколами, плетеними пастками та сітками. Такі знахідки відомі зі стоянки Пуллі в Естонії, з поселень культур Маглемезе, Сведборг. На пам'ятці Кунда їх знайдено аж 16².

Модель господарської адаптації неолітичних мешканців лісової зони відрізняється від мезолітичної не тільки провідною роллю рибальства порівняно з промислом копитних, а й меншою рухливістю населення та зародками відповідного господарства³. Л. Залізник називає чотири способи лову риби мисливцями мезоліту лісової та лісостепової зони: лучіння, заколи з вершами, ставні сіті та гачкові снасті. При першому способі вночі зі смолоскипом били рибу гарпуном чи острогою з човна. Заколи робили по-

¹ Археология Прикарпатья..., 1987. – С.120–122; Непріна, 1988. – С. 28, 29.

² Залізник, 1991. – С. 111.

³ Залізник, 1994. – С. 96.

перек невеликих річечок. Забиті в дно кілки обпліталися лозою, а в отвори ставили коші (верші). Сітки робили з кропив'яного волокна завдовжки 10 м, заввишки близько 1 м. У верхній частині прив'язували поплавці з березової чи соснової кори, внизу – грузила. Очка мали різні розміри і залежали від можливої величини риби¹.

Волинською височиною протікає багато більших та менших річок: Стир, Горинь, Случ, Тетерів, Західний Буг, Луга, Сарна, Чорногузка, Устя, Стубла, Путилівка та ін. – всього лише в межах Волинської обл. більше 40², що належать до басейнів Балтійського та Чорного морів (через Західний Буг, Прип'ять, Дніпро). Всі вони в давнину були, напевно, досить рибні. Крім річок, тут є багато озер та боліт, у т. ч. заплавних. Річки, водойми від найдавніших часів були притягальними для людей і в палеоліті, й пізніше. Поселення та стоянки найдавніших епох, як правило, тяжіють до мисливських та рибальських угідь³. Про заняття населення рибальством у ті далекі часи свідчать нечисленні предмети цього промислу та їх залишки: човни, весла, сітки, поплавці, грузила, гачки, остроги, а також кістки риб. Органічні матеріали погано зберігаються в ґрунті, тому даних про цей вид діяльності небагато.

Рибальство на Волинській височині (як і на решті території України) належить, безумовно, до дуже давніх промислів, але початок зростання його господарського значення, на нашу думку, може припадати, на відміну від Полісся, на бронзовий, залізний віки, період ранніх слов'ян, середньовіччя.

На Волині ж у фінальному палеоліті та мезоліті населення було досить незначне, як це бачимо за кількістю пам'яток того часу: Торчин, Верб'яїв, Листвин, Гаї Лев'ятинські, Сапанів⁴, Хрінники, Цумань, Бережце⁵, Гнідава та Красне поблизу м. Луцька (розвідки Г. Охріменка). У неоліті ці терени заселяли рільники-скотарі з Подунав'я, у яких продукти харчування забезпечувалися названими базовими галузями та ще мисливством.

Лише на поселенні Гнідава дунайської культури з лінійно-стрічковою керамікою в житлі № 23 знайдено в невеликій кількості кістки риб середньої величини. На півдні Польщі решток

¹ Залізник, 1997. – С. 56, 57; Залізник, 1994. – С. 68, 69.

² Природа..., 1975. – С.59.

³ Непріна, 1988. – С.28.

⁴ Археологічні пам'ятки ..., 1981. – С. 143–144.

⁵ Залізник, 1999. – С. 6.

риб узагалі не знайдено, але вони відомі з інших місць поширення пам'яток КЛСК¹. Рибальство дослідники вважають чоловічим заняттям², але участь у ньому, напевне, брали також діти і жінки. Останні могли допомагати плести сітки.

Знахідки однозубих, двозубих кістяних гачків до вудок відомі на поселеннях таких неолітичних культур, як буго-дністровська на півдні та дніпро-донецька на північному сході та півночі України. Носії дніпро-донецької культури знали різноманітні знаряддя лову, в т. ч. сітки, від яких залишилися тягарці. Зуби коропових використовувалися для виготовлення прикрас, які нашивалися на одяг. Відомо, що тодішнє населення добувало переважно вирезубів, коропів, щук, сомів. Довжина щук, кістки яких збереглися, досягала 80 см, вирезубів – 50 см, сомів – 180 см. Крім того, «практично всі неолітичні мешканці України їли річкових моллюсків»³. Черепашки-жабурниці часто знаходять на поселеннях і в житлах культури лінійно-стрічкової кераміки Волині: Рівне, Голишів II, Гнідава.

Через кілька століть після зникнення з історичної арени носіїв КЛСК на Волині з'являється населення, сформоване теж під впливом дунайських культурних центрів та й антропологічно, ймовірно, близьке – належне до маліцької та люблінсько-волинської культур. Їх поселення тяжіють до річкових долин і, за повідомленням В. Коноплі, серед культурних решток, що залишилися після них, також є кістки риб⁴.

На лесах Волині довгий час (можливо, 400–500 років) проживало в першій половині III тис. до н. е. населення культури лійчастого посуду. На великому поселенні Зимно, досліджуваному Ю. Захаруком, М. Пелешишиним, В. Ауліхом, А. Броніцким, А. Закостельною та Г. Охріменком, знайдено рибальський гачок до вудки та кістки риб, а також глиняні тягарці, що відрізняються від ткацьких⁵.

За етнографічними даними, рибальські гачки в первісні часи не обов'язково використовувалися до вудок (рис. 2.5). На шнур завдовжки 15 – 20 м прив'язувалося багато шнурочків з гачками, на які наживлялися черв'яки або інша наживка.

¹ Prahistoria..., 1979. – S. 74.

² Давня історія..., 1997. – С. 105.

³ Там само. – С. 183, 184.

⁴ Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 14.

⁵ Там само. – С. 41.

Взимку такими пристосуваннями (кормаками) рибу ловили, опускаючи їх в ополонку, влітку – з човна. Подібними до кормаків, але набагато довшими були перемети (100–200 м), на які підвішували до 200 гачків. Ставили їх уздовж берега, чіпляли камені, щоб затонули. Затоку могли перетягувати переметом два-три рази. Але на гачки тут чіпляли рибинок (живців), яких тримали в садку – дерев'яному ящику, прив'язаному до човна та зануреному у воду. Сітками ж, як правило, не особливо довгими ловили під берегом, «бовтами» заганняючи рибу. Жаками (ятерами) рибу ловили взимку і влітку: з двох боків із сітки робилися (на обручах) великі подоби кошів, а між ними, теж із сітки – «полотно». Взимку ловили рибу також «полюднями»: з обох боків біля опущеної під кригу сітки знаходились ополонки, над якими розкладали вогнища і ставили курені.

Частково синхронним вищезгаданій КЛП було населення культури кулястих амфор, яке, незважаючи на порівняно рухливий спосіб життя, теж добувало рибу, що підтверджується знахідками з багатьох поселень, зокрема Польщі, де, крім того, знайдено і поплавок з соснової кори¹.

Пізньотрипільське населення в кінці IV – на початку III тис. до н.е. на берегах Західного Бугу, Луги (Лежниця, Бужанка, Зимно), Стиру, Черногузки (Гнідава, Голишів II, Підгайці, Новостав), Усті (Рівне) також займалося рибальством. На їх поселеннях знаходили тягарці до рибальських сіток, кістяні та мідні гачки до вудок¹.

Цілком імовірно, що в кінці мідного – на початку бронзового віків у зв'язку з успіхами рільництва та скотарства значення рибальства зменшується. Археологічно це фіксується невеликою кількістю решток відповідних знарядь та кісток риб на поселеннях початку II тис. до н.е. На пам'ятках межановицької, городоцько-здовбицької культури із металевих знарядь праці виділяються два мідні рибальські гачки. Один з них знайдено в житлі № 7 на посе-

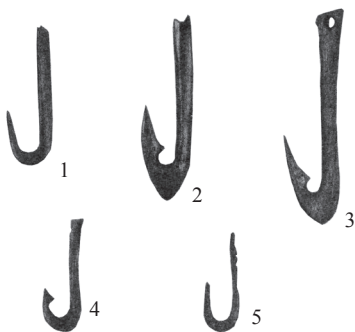

Рис. 2.5. Рибальські гачки неоліту: 1–5 – з теренів Білорусі

¹ Prahistoria..., 1979. – S. 282.

² Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 41.

ленні біля Городка Рівненського району (рис. 2.6:1). Він виготовлений з прямокутної у розрізі мідної смужки, один кінець якої, скручений у півтора оберта, утворює петлю, другий – тонкий та округлий у розрізі, – загострене жало гачка¹. Подібний рибальський гачок знайдено в похованні № 7 біля с. Яструбичі Радехівського району Львівської області (рис. 2.6:2).

Ще 3 випадкові знахідки рибальських гачків походять з Луцького району – сіл Боратин, Вигуричі та невідомого пункту цього району (фонди ВКМ) (рис. 2.6:6–10). Подібні знаряддя відомі з Лобойківського скарбу (доба середньої – пізньої бронзи), з Нижнього Подніпров'я². Вироби (без жальця) знайдені також на пам'ятках трипільської культури етапу А–ВІ³. Тобто, подібні артефакти ма-

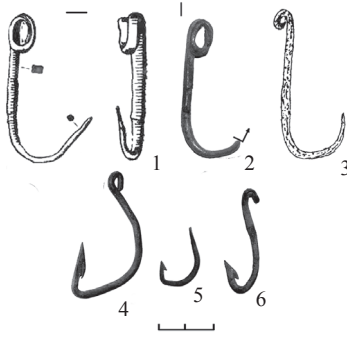

Рис. 2.6. Металеві рибальські гачки (за І. Свешніковим, В. Іванівським, І. Маркусом): 1 – с. Городок Рівненського р-ну Рівненської обл. (фонди Археологічного музею ЛНУ ім. І. Франка), 2, 3 – с. Яструбичі Радехівського р-ну Львівської обл., 4 – Вигуричі, 5 – Боратин, 6 – Луцький р-н Волинської обл. (1–5 – фонди ВКМ)

рибальством населення тшинецької культури займалось, імовірно, весь рік, але найбільше під час масового нересту навесні⁵. В іншій праці ця дослідниця констатує незначну кількість свідчень про цей

ють широкий хронологічний період побутування.

Населення наступної – *стжижовської культури* – однієї з культур постшнурової кераміки, – зводило житла над водоймами, біля зручних для рибальства місць; у них виявлено кістки шук, коропових. Черепашки молюсків і в цей час також трапляються на поселеннях, отже, імовірно, вживалися в їжу⁴.

Хоч даних про рибальство у населення тшинецької культури Волині не маємо (внаслідок нечисленних розкопаних поселень), навряд чи можна сумніватися, що це був один із улюблених промислів чоловіків. Дослідниця цієї культури С. Березанська вказувала, що

¹ Свешніков, 1974. – С. 94.

² Черных, 1976. – С. 111, табл. XXXII.

³ Рындина, 1998. – Рис. 56: 17, 18, 20.

⁴ Археология Прикарпатья..., 1990. – С.73.

⁵ Березанская, 1972. – С. 186.

промисел у ті часи. Вона наводить приклад з багатошарового населення Гришівка на Чернігівщині, де в неолітичних шарах знайдено велику кількість кісток сома, шуки, судака, окуня, а в житлах бронзового віку цієї ж пам'ятки такі матеріали відсутні. Кістяні гарпуни (Московське, Любинецьке городища чорноліської культури), рибальський гачок (Бабино III), два бронзових гарпуни обертового типу з Середнього Подніпров'я, виготовлені за восковими моделями, становлять незначну кількість знарядь цього промислу. За даними С. Березанської, важки до сіток теж майже відсутні.

Виникнення і вдосконалення різних способів рибальства (вудками, сітками, загатами, волоком, кошами, ятерами) відбувалося починаючи з фінального палеоліту, особливо у мезоліті, а найбільшого значення та розквіту досягало в неоліті, зокрема в бугодністровській культурі, культурах лісової та лісостепової зони: киево-черкаській, волинській неолітичній, німанській, східнополіській, що доведено наявністю досконалих кістяних рибальських гачків¹.

У наступні часи населення висоцької, могилянської, лежницької груп, милоградської, поморської, зарубинецької, черняхівської культур, Київської Русі, пізнього середньовіччя займалося цим промислом, а знаряддя лову, зокрема плетені, вдосконалювалися². Мідні рибальські гачки замінювалися залізними³.

Отже, зважаючи на незначні наявні дані можна зробити висновок, що в давнього населення Волині рибальство завжди було допоміжним промислом, але особливо важливим для мезолітичних та неолітичних аборигенів, які не знали відтворювального господарства. З появою рільництва та скотарства кількість рибної їжі в раціоні населення зменшилась. І лише в несприятливі роки (посухи, мокротечі, падіж худоби) рибальство ставало засобом порятунку від голоду.

¹ Непріна, 1976. – С. 36, 37, рис. 21.

² Баран, Терпиловський, Козак, 1991. – С. 96.

³ Населення Прикарпаття..., 1976. – С. 178, рис. 53.

2.4. Харчування

Вивчення культури давнього населення України неможливе без урахування особливостей харчування. В палеоліті і мезоліті люди повністю залежали від природи. І до льодовикового часу не дуже замислювалися над приготуванням їжі. Як жартома писали Рената і Ярослав Малинови, «кращим кухарем є голод, і в цьому причина того, що мисливці та збирачі все їстивне вживали в сирому вигляді»¹. Чим далі, тим більше первісне населення при звичалося до полювання заради м'яса. Об'єктами лову в ранньому та середньому палеоліті були кінь, зубр, мамонт, носоріг, північний олень (за матеріалами О. Черниша з Молодови у Подністров'ї), тур, вовк, песець, заєць (Липа 6, Рівненщина)².

Незважаючи на досить різноманітні дари природи, голод був частим гостем у житлах тодішніх мешканців нашого краю. Багатою на продукти харчування була осінь, а найголоднішою – весна³. Восени люди намагалися добре наїдатися, робили запаси харчів. Вони знали декілька способів зберігання м'яса. Живучи, наприклад, у печерах, пращури помітили, що холодна температура сприяє збереженню продуктів. Їх зберігали в спеціальних ямах, зроблених у житлах або поблизу них, у проточній воді, склавши на березі, обкладали снігом та камінням.

Мисливці вміли не лише вполювати великих небезпечних тварин, зберігати їх м'ясо, але й знали безліч способів його приготування. Спочатку м'ясо їли здебільшого сирим, хоч у середньому палеоліті з «прирученням» вогню могли практикувати його термічну обробку. Розрізаючи смужками, в'ялили, коптили, смажили на вугіллі. Так само готували рибу та дрібних тварин. Для приготування м'ясних страв використовували своєрідні приправи: обгорнувши у пахуче листя, обмазували глиною і клали на розпечене каміння. Страва набувала особливого смаку, бо готувалась у власному соку. М'ясо також варили. Для цього в житлах викопувалися спеціальні ями, в які опускалися шкури великих тварин, наповнені водою, а потім туди кидали розпечене каміння, щоб створити температуру, близьку до кипіння. При цьому м'ясо легко проварювалося лише зверху.

Вполювавши тварину, не викидали нічого, вживаючи все. М'ясо варили також у шлунку тварин. Нутрощі теж поїдали. Пе-

¹ Malinovi, 1982. – S. 62.

³ Зализняк, 1989. – С.135.

² Археология Прикарпатья..., 1987. – С. 47.

ред тим, як з'їсти шлунок, його прокопчували на вогні, те ж саме робили з ріжками молодих тварин. Але, якщо його таким способом варили довго (3–4 год.), то навіть великий шматок (вагою п'ять кг) повністю зварювався. Подібний спосіб, побачений у скіфів, описує Геродот: м'ясо тварини вкладали у шлунок, додаючи води і розкладаючи під ним вогонь з кісток¹. І якщо вогонь тримали на певній відстані та не особливо сильним, то шкіра тварини чи стінки шлунка, в яких готувалася страва, не підгоряли. Це доведено експериментально.

Вивчаючи способи життя мисливців, які полювали на північних оленів фінального палеоліту, Л. Залізняк звертався до етнографічних паралелей мисливців Далекого Сходу, які живуть приблизно в однакових природно-кліматичних умовах. Виявляється, що мисливці їдять у великій кількості близько 20 тундрових рослин (посилання на Ю.Симченка), мисливці на морських тварин Чукотки – 35 видів (за Г. Меновщиковим), оскільки рослини є джерелом ферментів та вітамінів. Необхідні організму мікроелементи мисливці на оленів могли отримувати, вживаючи повністю вміст шлунка тварин².

Живучи у холодних умовах кінця льодовикового періоду, мисливці могли користуватися тими ж способами зберігання та приготування їжі, що й народи Крайньої Півночі XIX та XX ст. М'ясо коптили над вогнем, розрізали на тонкі смужки та в'ялили. Жир з кісток витоплювали і наповнювали ним шлунок оленів. М'ясна дієта вимагала вживання супів, чаїв, що готувалися за допомогою нагрітого каміння, яке вкидалося в посудину зі шкіри тварин і так доводилася температура до легкого кипіння³.

Мисливці давнього кам'яного віку м'ясу їжу вживали переважно печену, смажену, тушковану у нагрітих розпечених вугіллях ямах, варити ж почали пізніше. Так робили австралійці і, напевне, так само – в давній Європі⁴.

Кам'яні знаряддя для розрізання м'яса – чопери – відомі на Україні 1 млн. років. Вони знайдені в Королевому, Рокосовому, Малому Раковці⁵. У період льодовикових похолодань мисливці на мамонтів, ведмедів, печерних левів, бізонів уживали не лише м'ясо, жир тварин, а й кістковий мозок, що був улюбленою їжею, він ви-

¹ Malinovi, 1982. – С. 69.

² Залізняк, 1989. – С. 133, 134.

³ Там само. – С. 135–137.

⁴ Першиц, Монгайт, Алексєєв, 1980. – С. 96.

⁵ Давня історія..., 1997. – С. 31.

користовувався і для освітлення, і для вогнищ¹. Поблизу палеолітичних жител археологи відкривають ями-сховища казаноподібної форми діаметром близько 2 м і завглибшки 1 м. Заповнені вони часто кістками.

У пізніший мезолітичний час ями такого самого діаметра теж розмішувалися на подвір'ї. В них готувалася страва, а всі інші види діяльності – пошиття одягу, виготовлення знарядь – відбувалися поруч. Робили ще так звані пекарські ями, що заливалися водою для виварювання моллюсків². Поблизу вогнищ лежали камені, які розжарювались і вкладались у пекарські ями, де на них клалися шматки м'яса. Потім такі заповнені продуктами та каменями ями перекривалися листям та землею для кращого умління³.

У середньому кам'яному віці (мезоліті) полювання з використанням лука було провідною галуззю господарства, основним джерелом продуктів харчування, хоч із потеплінням і розвитком флори зростає значення збиральництва. Крім того, у зв'язку з т. зв. кризою мисливського господарства, яка спостерігалася в окремих регіонах, відбувався швидкий перехід до рибальства, задля якого виготовляли випалювальним способом човни, робили сітки з кропиви та лика, загати. Рибні страви в багатьох мезолітичних групах стають повсякденною їжею. Тобто, їжа в той час ставала більш збалансованою і складалася з висококалорійної мисливської здобичі, риби, продуктів збиральництва, забезпечувала потребу людського організму в білках, крохмалі, вуглеводах тощо⁴.

У новому кам'яному віці (неоліті) – VIII – VI (а на Поліссі – VIII–IV тис. до н. е.) – в зоні лісів мисливське та рибальське господарство довго залишалося основою існування. Окремі групи мешканців берегової зони великих озер та річок (Світязь, Тур, Люб'язь, пониззя Стиру, середня течія Прип'яті) займалися майже виключно і цілорічно рибальством (німанська культура, інші – наприклад, ВНК), на Правобережному Поприп'ятті – більше мисливством.

На Волині з середини V тис. до н. е. проживало прийшло з Подунав'я населення культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК). Ці «класичні» землероби та скотарі були першими на Україні провідниками розвинутого відтворювального типу господарства, проте і мисливська здобич часто потрапляла в їх домів-

¹ Давня історія..., 1997. – С. 37.

² Там само. – С. 122–123.

³ Там само. – С. 124.

⁴ Там само. – С. 141.

ки. Хоч дунайська людність дуже відрізнялася від жителів Полісся (ВНК) антропологічно, мовою, духовною культурою, вони змогли передати аборигенам навички землеробства. Пшениця, ячмінь, горох, вика стали відомі на поселеннях мисливців басейнів Стиру, Прип'яті, навіть Піни та Ясельди.

Безперечно, всі ці зміни у способах добування їжі жителів нашого краю чітко відбилися на культурі харчування, побуті, тим більше що з VII тис. до н.е. з'явився посуд: на Поліссі – гостродонні горщики; на Волині переважно округлі вироби значного асортименту, різних розмірів, декорованості. Із винайденням глиняного посуду з'явилися рідкі варені страви, у носіїв КЛСК – каші, молочні продукти тощо. У лісовій зоні варили м'ясні, рибні страви, додавали до них їстівне зілля.

Мисливство та рибальство було переважно чоловічим заняттям, збиральництво – справою жінок та дітей. Жінки готували їжу, підтримували вогнище, носили хмиз та воду. Вважають, ґрунтуючись на етнографічних даних, що вони ж ліпили горщики. У зоні лісів жіноче збиральництво інколи давало більшість продуктів харчування¹. У великій кількості заготовлялися горіхи ліщини, жолуді, гриби, ягоди, лікувальні та їстівні рослини, дикі яблука та груші, рогіз, водяні моллюски, яйця водоплавної птиці. На Поліссі та в лісостепу населення успішно експлуатувало величезні запаси рибних водойм. Найчастіше в місцях проживання трапляються кістки щук, сомів, вирезубів. Часто на неолітичних поселеннях (Люб'язь, Тур, Гнідава, Голишів II) знаходять панцирі черепах, які також уживалися в їжу.

Дніпро-донецьке населення Подніпров'я, споріднене з носіями ВНК, в поховальних обрядах-тризнах у великій кількості використовувало рибу. Так, у Вовнизькому могильнику знайдено кістки 76 коропів та 16 вирезубів. Вага їх дорівнювала приблизно 20 кг². У міру розвитку тваринництва та рослинництва, збільшення городніх культур урізноманітнювалися зернові, молочні страви.

¹ Давня історія..., 1997. – С. 186;
Исаенко, 1976. – С. 120–127;
Чарняўскі, 1979. – С. 68, 69.

² Телегін, 1968. – С. 206.

2.5. Житлобудівництво

Споруди, як показник розвитку матеріальної та деяких елементів духовної культури, є найнадійнішим індикатором економічного та соціального розвитку, джерелом давніх традицій конкретної поселенської структури і суспільства загалом. Результати досліджень історико-культурного середовища Волинського Полісся та Волині останніх десятиріч дають уявлення про характер поселень та певні особливості житлобудівництва.

Присутність первісного населення на північному заході України у середньому палеоліті вважається винятком. Лише в окремих місцях наявні сліди їхнього перебування – в районі Шацьких озер та поблизу м.Житомира знайдено мустьєрські крем'яні знаряддя. Головним господарським заняттям населення було полювання та збиральництво, що забезпечували людям мінімальний прожитковий рівень. На межі Полісся та лісостепу біля смт Торчин на глибині 12 м у лесових відкладах зібрано кістки льодовикових тварин та крем'яні вироби. Кістки мамонта знайдено неподалік с.Жидичин (теж на межі двох зон). Тобто окремі місця стоянок у плейстоцені на Поліссі існували, а отже, могли зводитися й оселі для більш чи менш довготривалого перебування. Ймовірно, це були характерні для того часу округло-овальні житла типу яранг площею близько 30 м², зведені з кісток мамонтів та гілок дерев¹ (рис. 2.7).

Дещо пізніше помічається більша рухливість мисливських колективів і, відповідно, «постійне змішування різних етноісторичних груп»², проте на характері житлобудівництва це позначилося не відразу. Змінювалися розміри жител, матеріал для конструкцій (вимирали мамонти), мігруючий спосіб життя вимагав легших, простіших типів споруд. Їх площа могла мати 12 м² (як на Добраничівському поселенні) (рис. 2.8). Поблизу виготовляли знаряддя праці, розводили вогнища для приготування їжі, викопували ями – сховища для зберігання м'яса та кісток тварин; багаття розводили і в середині споруд. Весь цей господарський комплекс належав, напевно, одній сім'ї. Відстань між житлами становила 16–25 м³.

Відчутні зміни природного оточення у фінальному палеоліті (14–10 тис. років тому) спричинили нову структуру поселень та жител, прототип яких почав складатися раніше. За даними Л. Залізняка, зі зникненням льодовикової фауни основними об'єктами

¹ Давня історія ..., 1997. – С. 88.

³ Там само. – С. 92, 93.

² Там само. – С. 90.

Рис. 2.7. Реконструкція першого Межиріцького житла з кісток мамонтів (за І. Підоплічком)

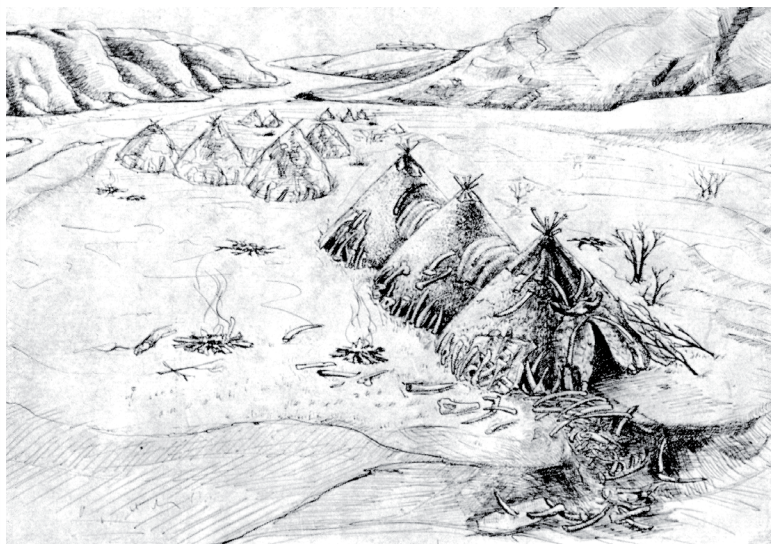

Рис. 2.8. Реконструкція поселення четвертого шару мустьє стоянки Молодова I. Рисунок художника І. Принади

полювання стають багатотисячні стада північних оленів (реніферів), лосі. Мігруючий спосіб життя оленів (улітку – в тундру, взимку – на південь у зону лісів) зумовлював аналогічний рух мисливців. Поселення і житла довгочасного користування із кісток мамонта поступаються сезонним або тимчасовим стоянкам, що зазвичай були невеликих розмірів та склалися з одного чи кількох жител. Тому поряд із більш постійними житлами, які готувалися на зиму (до них повертались, якщо в тих місцях водилася звірина), також зводилися легші переносні чуми з жердин, вкритих сирими шкірами оленів (рис. 2.9). Вони були округлі, діаметром 4–6 м. Подібні залишки жител простежено за круговим розташуванням крем'яних знарядь, знайдених Г.Охріменком на розвіяній піщаній горі поблизу с. Лютка Старовижівського р-ну Волинської обл. У ескімосів чум мав форму конуса заввишки 3 м, діаметром 4–5 м. Ці житла погано захищали мешканців від негоди¹. Більш теплим типом споруд були землянки такої ж форми, але зроблені з жердин, вкритих дерном².

У фінальному палеоліті на Волині, послідовно змінюючи одна одну або одночасно перебували носії таких археологічних культур, як *Гамбург* (пам'ятка Рудня на Горині), *східне Лінгбі* (Гораймівка, Лютка, Мідськ та ін.), *Красносілля* (від с. Красносілля Володимирецького району Рівненщини), *Свідер* (Розничі, Нобель, Люб'язь, Лютка, Великий Мідськ, Березно та ін.)¹. Усе це споріднені культу-

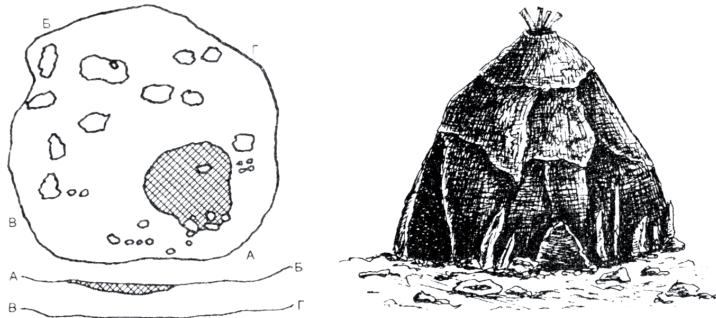

Рис. 2.9. План та реконструкція палеолітичного житла з стоянки біля с. Луца Рівненської області (за В. Савичем)

¹ Залізник, 1994. – С. 33.

² Залізник, 1989. – С. 142

ри мисливців на оленів. Дослідники (С. Козловський, Л. Залізник та ін.) об'єднують їх у «коло культур з листяками», найбільш численними і мандрівними (сліди їх перебування виявлено не лише на білоруському, українському Поліссі, а й на Південній Волині – Верб'яїв, Торчин, Луцьк – у Прикарпатті, в Криму) були носії свідерської культури.

Якщо розміри, форма жител попередніх часів (Лінгбі, Красносілля) маловідомі, то про свідерські можна скласти уявлення з багатьох їхніх залишків, відкритих у Польщі та Україні. На території Польщі залишки свідерських жител відомі поблизу Гжибової Гури та Тжебца. Вони підпрямокутні у плані, розміром приблизно 3,5х3,5 м (з вогнищами всередині), крім того, є сліди сіней, де могла залишатися частина речей. Це були, ймовірно, зимові споруди, бо в них зібрано велику кількість кременів, у т. ч. знарядь праці. Ці стоянки невеликі і належали кільканадцятьом особам². Вогнище всередині та сіни були і в житлі з Тжебца. На іншій стоянці – Ридно IV – виявлено лінзу з охристим заповненням, де знаходилася заглиблена споруда площею 4х3 м з описаними вище особливостями (рис. 2.10).

Залишки восьми житлових свідерських об'єктів виявлено Л.Залізником на українському Поліссі. Крім скупчень крем'яних знарядь праці, вони були помітні за «лінзами» попелястого піску з дрібними вуглинками. Одна з них – Прибір 13а – мала розміри: 1,4 м діаметра та 1,2 м глибини. Подібних розмірів лінза, відкрита на пам'ятці Березно 6 на Случі поблизу м. Березно на Рівненщині. У всіх заглибинах їх основа понижувалася на 0,8 м «нижче максимальної концентрації кременів у підґрунті». На думку дослідників, це залишки вогнищ зимових жител³.

Великий об'єкт свідерської культури виявлено Д. Телегіним і розкопано Г. Охріменком на високому корінному березі в гирлі р.Кормин при впадінні її в Стир. Діаметр його приблизно 8 м. Центральна частина з вогнищем понижувалася до 1,2 м. Найбільша вогнищева яма складалася ніби з двох, одна над одною розташованих частин. Крім того, в середині житла були залишки інших невеликих вогнищ. У ньому знайдено дев'ять верболистих наконечників стріл, виготовлених без виділення черенка, 16 різців, сім скребків, дві пластини зі скошеним ретушню краєм, човнуваті нуклеу-

¹ Залізник, 1999. – С. 5, 6.

³ Залізник, 1989. – С. 140, 141.

² Kozłowski, Kozłowski, 1977. – S. 205–206.

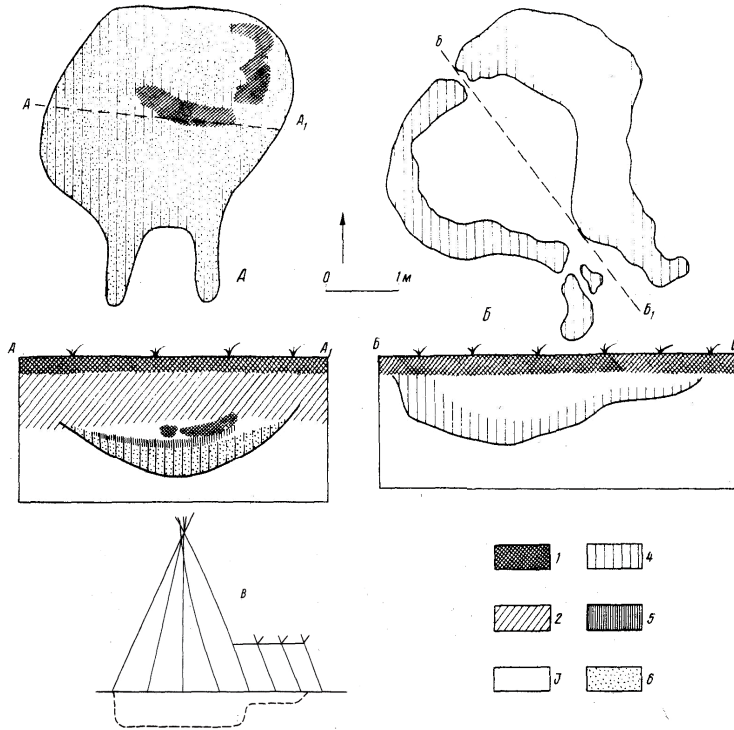

Рис. 2. 10. Зимові житла свідерських мисливців. А – Ридно IV, Б – Гирло Злобича, В – реконструкція зимового житла, за Р. Шильдом. 1 – гумус; 2 – ґрунт; 3 – білий пісок; 4 – пісок; 5 – вогонь; 6 – гематитовий пил

си, невелика сокирка. На південно-східному краю житла виявлено скарб з дев'яти типових для Свідеру заготовок для нуклеусів. Лінза від залишків вогнища та, можливо, решток життєдіяльності мала діаметр 20–80 см. Цей об'єкт підовальної форми є, напевно, найбільшим з відомих зимових¹. На мисові біля с. Лютка Старовижівського р-ну Волинської обл., що входить до східної частини оз. Луки і має площу 30x65 м, а висоту над рівнем води в озері 1 м, Г. Охріменком у 1995 р. виявлено свідерське житло, можливо, легкого типу. Нижче 15 см шару гумусу знайдено бл. 100 кременів: 33 пластини (13 із ретушшю), 24 різці, два скребки, сокирку, які зосереджувалися на площі діаметром 6 м. Вуглинки від вогнища виявлено в північно-західній частині. Все житло могло мати

¹ Залізняк, 1999. – С. 149, 150; Охріменко, 2000. – С. 259.

поперечний діаметр 7 або 8 м. Його, напевно, потрібно віднести до короткочасних, але для холодного, наприклад, весняно-осіннього періоду, інакше і вогнище, і знаряддя могли б знаходитися за його межами.

Як бачимо, у пізньому палеоліті, включно з фінальним, використовувались округлі, найчастіше невеликі житла, оптимальні в суворих льодовикових або прильодовикових умовах. Це є типовим для різних територій України. В Подністров'ї О. Черниш виявив житла початку мезоліту – кінця палеоліту (Молодова V), що мали площу 12 м², 24 м², 32 м²¹, підовальної форми з вогнищем у середині; біля житла були й мустьєрські споруди (Молодова I) розмірами 5х6 м, 4х6 м. За етнографічними даними, перед будівництвом більш довгочасних зимових споруд на місці, призначеному для цього, знімався дерен, долівка вкладалася інколи камінням, яке зверху вкривалося мохом. Потім клалися гілки верби чи берези, на які стелилися 2–3 шкури биків або оленів. Замість ковдр теж використовувалось їхнє хутро. Конструкція такого житла складалася з жердини, на які накладалися шари дерну: зверху завтовшки 15–30 см, біля стін – 50 см. Для знімання дерну, можливо, і слугували лінгбійські рогові мотики².

Приблизно 8 тис. років тому починається мезоліт, або середній кам'яний вік, який супроводжується ще більшим потеплінням, заростанням просторів сосново-березовими лісами, зникненням сприятливих умов для північних оленів і відхід їх у північні та північно-східні регіони. Для мисливців, так само озброєних списами, луками зі ще більш ефективними крем'яними наконечниками стріл, настав час переходу від стадного до нестатного полювання у смузні лісів. Об'єктами лову були тур, лось, кабан, олень, козуля. У цей час збільшується кількість населення з розвинутими рисами матеріальної та духовної культури, виділяються окремі племена. Тип жител у лісовій зоні, можливо, залишався тим же. Тобто існували два основні типи поселень: зимові та весняно-літні. Останні за конструкцією подібні до чумів із жердиновим каркасом, але вкриті корою берести; зимові споруди утеплювались дерном. «В середині житла місце між входом та вогнищем належало господині. Тут виконувалися хатні роботи, готувалася їжа. Протилежна від входу частина чуму між вогнищем та задньою стінкою житла

¹ Археология Прикарпатья..., 1987. – С. 96.

² Залізник, 1994. – С. 38–39.

вважалася почесною і належала батькові, матері, старшим людям. Діти спали під бічними стінами»¹.

Пам'ятка Вижівка, виявлена у Старовижівському р-ні Волинської обл., віднесена Г. Охріменком до пізнього мезоліту, тут виявлено залишки трьох жител. Єдине з трьох більш уціліле житло належить до рідкісних. У ньому відкрито рештки восьми невеликих вогнищ, фрагменти кісток, трапеції, сокироподібні знаряддя, скребки, різці. Форму об'єкта визначити важко (швидше всього, овальна).

Загалом споруд мезолітичного часу виявлено мало. Так, над р. Сарата на Одещині відкрито три, поставлені в одну лінію, наземні житла. В середині одного з них знаходилося вогнище. П'ять жител того часу розкопано поблизу с. Осокорівка Запорізької обл. Вони були прямокутні, стояли по колу. В одному з них (площею 30 м²) виявлено вогнище. Сліди вогнищ знайдено і перед житлами. Напевно, на них у теплу погоду готувалася страва. Такі споруди мали опорні стіни зі стовпів, обплетених лозою та обмазаних глиною. Покрівля робилася, можливо, з очерету. Короточасні житла-курені зводилися, імовірно, з гілок дерев².

Мезолітичні курені та півземлянки відомі й на території Польщі³. Так, біля Барткова виявлено підпрямокутну півземлянку розмірами 4х3 м, інша будівля з Челядзі Велькей – округла, діаметром близько 3 м⁴. Ці споруди пов'язують із *коморницькою культурою*, пам'ятки якої відомі на Волинському Поліссі біля сіл Осова, Балаховичі (Рівненщина) та ін. Житло більш пізньої *яніславицької культури*, пам'ятки якої теж відкрито на берегах Прип'яті, Стиру, Горині, Случі, розкопане на стоянці Гжибова Гура XVII / 59. Воно мало форму заглибленої в ґрунт овальної ями розмірами 5х3 м⁵.

Особливістю мезолітичних жител території Польщі та України були вогнища, розташовані всередині та на подвір'ї. Для холодної пори року вони, напевно, робилися заглибленими – знімався шар дерну, який міг використовуватися потім як будівельний матеріал. На Правобережжі Прип'яті жител мезолітичного часу не виявлено. Так само рідкісними є і «чисті» поселення, без впливів інших культур. Складається враження, що в середньому кам'яному

¹ Залізник, 1994. – С. 72.

² Історія Української РСР, 1977. – Т. I. – С. 43.

³ Hensel, 1973. – S. 35.

⁴ Kozłowski, Kozłowski, 1977. – S. 221.

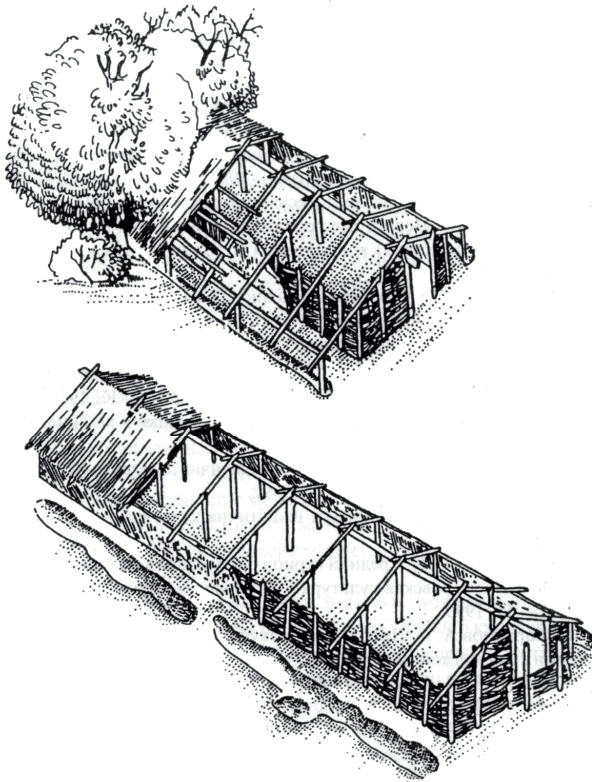
⁵ Там само. – S. 237.

віці даний регіон залишався малозалюдненим носіями відомих коморницької та яніславицької культур, а інші поки що тут не виділені.

Отже, підбиваючи підсумки, можна сказати, що в палеоліті та мезоліті споруди були переважно невеликі, округлі або овальні, які могли належати одній родині. У палеоліті відомі і видовжені великі багатогощицеві, ймовірно, багатородинні будівлі, проте вони рідкісні. Епоха неоліту відображає перехідний період від привласнювальних форм господарства до відтворювальних. Більшість неолітичних поселень розташована на підвищених місцях по берегах річок, озер та боліт, вони займали миси перших терас водойм та дюни, які руйнувалися під час пізніших заселень (Оболонь), вибирання піску на будівництво (Вижівка, Новосілки, Мідськ) або знищувалися видувами (Залухів, Хабарище). Розташування поселень також було зумовлено заняттям людей рибальством, а згодом на вищих ділянках – придатністю для землеробства та скотарства. У період неоліту на території Волині та Волинського Полісся перебували носії *культури лінійно-стрічкової кераміки* (КЛСК) та *волинської неолітичної культури* (ВНК).

Початок епохи неоліту пов'язаний з прийшлими землеробсько-скотарськими племенами КЛСК – виходцями з Подунав'я. Переважаючим типом жител на їх поселеннях були легкі наземні або заглиблені будівлі площею від 9 до 26 м², стовпової конструкції з плетеними з лози стінами та вогнищами всередині (рис. 2.11). На поселенні Хабарище (в Ратнівському р-ні Волинської обл.) виявлено залишки споруди, зорієнтованої по лінії північний захід – південний схід, розміром 6х4,2 м. Житло фіксувалося за залишками «цеглин» торфу, з яких воно складене, та вільхових жердин, вкопаних по зовнішньому периметру на відстані 15–20 см одна від одної, що слугували каркасною конструкцією. Всередині об'єкта шар піску був темніший. З південного боку будівлі знаходилися залишки вогнища діаметром 30х40 см та уламки неолітичної кераміки ВНК. Відсутність усередині споруди вогнища та кераміки дає підстави віднести її до типу літніх. Неподалік від першого житла виявлено залишки ще двох подібних, але більш знищених споруд. Їх стіни незначно опускалися у ґрунт.

Чіткіше виражені форми має об'єкт, досліджений Г. Охріменком у 1984 р. на березі р.Уж у Народицькому р-ні Житомирщини. Це було незначно заглиблене і, судячи із розташування знахідок,

*Рис. 2.11. Житла культури лінійно-стрічкової кераміки
(за А.Кульчицькою-Лецесвич)*

підчотирикутне житло розміром 5х6 м. У ньому відкрито три заглиблення: ямка діаметром 0,4 м та завглибшки 0,2 м, у якій знаходилися вуглинки та попіл, а поряд дві посудини, орнаментовані «копитцями». Серед 430 одиниць кременю виділено 44 знаряддя, імовірно, в зимовий період тут обробляли кремій.

Територію Полісся, заселяли носії волинської неолітичної культури. Їх поселення у багатих мисливськими та рибальськими угіддями місцях могли бути постійними або сезонними. На Волинському Поліссі виявлено тимчасові місця перебування цього населення і більш постійні (Новосілки, Оболонь, Вижівка), але й останні навряд чи функціонували кілька років. Швидше за все, їх мешканці через якісь обставини час від часу поверталися до них.

Житло ВНК, ймовірно, довгочасне, дещо більших розмірів (5x8 м) відкрито поблизу с. Новосілки Маневицького р-ну Волинської обл. Воно було підчотирикутне з вогнищевою заглибиною (0,3 м в діаметрі та 0,15 см глибини).

Короточасні літні поселення знаходимо в низьких заплавлених місцях (Мульчиці ІІ, Мульчиці ІІІ, Боровно ІІ, Мала Глуша, Люб'язь ІІ), а зимові або зимово-осінні – на підвищених дюнах (Вижівка, Коник), корінному березі (Розничі, Мала Осниця, Крушники), на першій терасі (Оболонь). Склалися вони з 3–5 жител площею 24 м² (Хабарище), 30 м² (Крушники), 40 м² (Вижівка, Новосілки), в кожному з яких могла проживати більша чи менша сім'я.

Привертає увагу відсутність на поселеннях ВНК обкладки навколо вогнищ, у той час, як на Лівобережжі Прип'яті, в ареалі поширення німанської культури, ця особливість простежується. Так, на поселенні Русакова ІІ над р.Щара виявлено рештки вогнищ з обпаленими каменями навколо¹. В окремих житлах бачимо по два вогнища – велике та мале (Вовче, Крушники). Діаметр великих вогнищевих заглиблень сягає від 3 м (Вовче) до 1,3x1,5 м (Крушники), 0,5 м (Новосілки). Припускаємо, що вони використовувалися не лише для обігрівання приміщення взимку, а й для запікання м'яса. Малі вогнищеві ямки мають в поперечнику 0,2–0,3 м (Новосілки, Вижівка, Крушники, Балаховичі) та незначну глибину – 0,15–0,30 м. Біля них знайдено розвали горщиків.

Серед жител ВНК виділяємо легкі тимчасові курені та довгочасні чотирикутні споруди, їх розміри – від 28 до 40 м². Стіни останніх робилися з очерету, лози та глини, інколи з торфу чи дерну, покрівля – з очерету. Протягом мезоліту та неоліту бачимо заміну округлих жител, які були більш практичними в льодовикову епоху за нестачі дерев'яних матеріалів, на будівлі з чотирикутним каркасом, який робився не з кісток мамонта, а з дерев'яних деталей. Усе це формувало особливості побуту, культуру загалом.

У період міді та бронзи (IV тис. до н. е. – початок I тис. до н. е.) на території Волині та Волинського Полісся, змінюючи одна одну або певний проміжок часу співіснуючи, перебували носії різних культур: маліцької та волино-люблінської, пізньотрипільської, лійчастого посуду та кулястих амфор, стжижовської та тшинецько-комарівської.

¹ Чарняўскі, 1979. – С. 9.

Найбільш ранньою з місцевих енеолітичних культур була *маліцька (МК)*, яка сформувалась в Південно-Східній Польщі. З нею пов'язана поява мідних виробів на цій території. Наступною була *волино-люблінська культура (ВЛК)*, населення якої проживало на території Волині в IV тис. до н.е. В середині IV тис. до н.е., прийшовши з півдня (Тернопільщини), на Волині з'являються перші групи *трипільців*, представники середнього етапу розвитку цієї культури (рис. 2.12).

Велике значення в еволюційних процесах населення досліджуваної території серед землеробських енеолітичних культур мала *культура ліщастого посуду*. Носії КЛП були північного, центральноєвропейського походження, їх ранні пам'ятки відомі на північних (Скандинавія) та південних (Польща, Німеччина) берегах Балтійського моря. Це землеробське населення адаптувалось до нових природних умов, надаючи перевагу скотарству. Воно мало мирні стосунки з аборигенними жителями Волині та Полісся.

Із середини до кінця III тис. до н. е. на цій території перебувало теж прийшло з заходу й частково споріднене з КЛП населення, відоме під назвою *культура кулястих амфор*. У кінці мідного – на початку бронзового віків терени Волині були ареною розселення великого європейського масиву культур зі шнуровою керамікою. У середній та пізній періоди бронзової доби ці землі заселяє волинська група *тишинецько-комарівської культури*, що займала значні території між Одрою та Дніпром та мала в різних місцях дещо своєрідне етнографічне забарвлення¹.

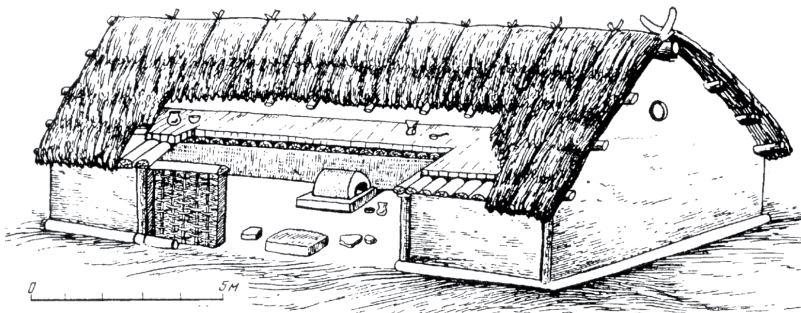

Рис. 2. 12. Реконструкція ранньотрипільського житла.
Поселення Ленківці (за К. Черниш)

¹ Охріменко, 2004. – С. 22.

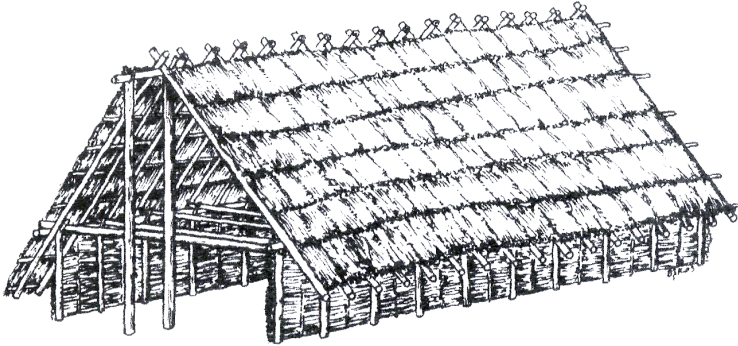
У період енеоліту, доби бронзи відбувалося значне зволоження клімату та спричинене ним підвищення ґрунтових вод. Через це доводилося шукати сухіші ділянки для поселень¹. Зважаючи на кліматичні умови, більшість поселень того часу маліцької, волино-люблінської, культури кулястих амфор розташовувались на високих мисах. Вони були захищені валами, ровами. На деяких з них, наприклад КЛП, виявлено сліди штучних укріплень. Поселення КЛП часто (особливо в Побужжі) оточувалися міцними дерев'яними загорожами, ровами. Відомий польський археолог В. Генсель пояснює це необхідністю оберігання худоби. Можливо, це робилося для оборони від населення культури кулястих амфор.

Для розташування поселень також обирались і низькі надзаплавні місця, особливо це було властивим населенню пізнього періоду доби бронзи, наприклад ТКК. Можливість жити безпосередньо біля водоймищ та пасовиськ сприяла розвитку скотарства. Для епішнурових культур – ГЗК, СК – характерні як висока, так і низька топографія поселень.

Загалом територія Волині та Волинського Полісся енеоліту та доби бронзи була придатною для життя людей, що давало можливість порівняно легко будувати житла, займатись господарською діяльністю. Активному розвитку землеробства та скотарства також сприяла поява нових матеріалів для виготовлення знарядь праці й інших виробів – міді та бронзи, а це впливало на підвищення продуктивності праці. У цей час відбувається перший суспільний поділ праці, що зумовив відокремлення скотарства від землеробства та спричинив зростання обсягу суспільного виробництва, розвитку обміну між окремими виробничими колективами.

В епоху міді та бронзи на території Волині та Волинського Полісся існували різні типи жител. Найбільш поширеними були напівземлянки, що мали складну конструкцію з двох частин – заглибленої та наземної. Цей тип споруд був характерним для поселень усіх культур, які перебували на території Волині та Волинського Полісся окресленого періоду. Трапляються також землянки та наземні споруди, виявлені на поселеннях МК та КЛП. Планування жител мало неправильно-овальну (рис. 2.15, рис. 2.16), інколи чотирикутну форму. Так, біля с. Лище Луцького району Волинської обл. відкрито житло МК видовженої форми, розмірами 3х10 м (судячи з його заглибленої частини та зосередження знахідок).

¹ Давня історія..., 1997. – С. 426.

*Рис. 2. 13. Реконструкція житла культури лійчастого посуду.
Польща (за М. Nowak)*

Тут маємо приклад продовження давніх традицій будівництва з Подунав'я, де з раннього неоліту зводилися подібні довгі стовпові споруди з виритими в ґрунті ямами та пониженнями, які поступово заповнювалися рештками життєдіяльності¹. Об'єкт цієї самої культури з Голишева складався з трьох овальних ям, завбільшки 3–4 x 2–2,5 м та вогнищем в одному з них (0,6x2 м), тобто житло було за розмірами і формою аналогічне вищеописаному².

Розміри жител поступово збільшувались. Для раннього і середнього періодів енеоліту та доби бронзи характерними були переважно невеликі житла розмірами від 2–2,5x3–4 м до 3–3,5x3,8–4 м. Малий простір у них, можливо, пояснюється тим, що більшість часу дорослі люди проводили, працюючи поза їх межами, а також традиціями³. Розміри жител пізнього етапу доби бронзи становили від 3–3,4x4–5 м до 5x6 м, що, ймовірно, було пов'язано зі збільшенням чисельності населення, рівнем заможності. Зводились також багатородинні великі споруди завдовжки 10–15 м, особливо притаманні для МК та КЛП. Вони є прикладом продовження давніх традицій будівництва з Подунав'я⁴.

Серед жител КЛП виділяють землянки, півземлянки та наземні споруди. Невеликі приміщення мали розміри 4–5x2–3 м, у їх середині розміщувалися печі розмірами, наприклад, 1,1x0,7 м⁵ (рис. 2.13).

¹ Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 5.

² Там само. – С. 11.

³ Охріменко, 2004. – С. 102.

⁴ Там само. – С. 100.

⁵ Охріменко, Закостельна, Броніцький, 1999. – С. 76.

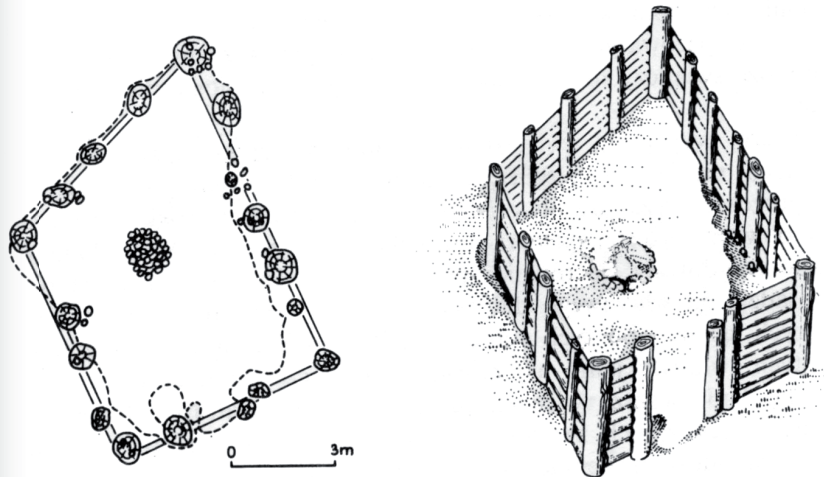

Рис. 2. 14. Реконструкція житла культури кулястих амфор. Польща
(за А. Kulczycka-Leciejewiczowa)

Біля с.Муравиця Млинівського р-ну Рівненської обл. І. Свешніковим відкрито землянкове житло *стжижовської культури* (заглиблене на 1,75 м від стародавнього горизонту) розмірами 2,4х3,1 м. Вздовж його стін виявлено два земляних виступи завширшки 0,3–0,65 та заввишки 0,5 м, а на долівці – сім ямок від стовпців діаметром 0,12 м. В середині знайдено і місце вогнища¹. Подібними розмірами, але іншою конструкцією відзначалося житло, досліджуване Г.Охріменком біля с.Осова Костопільського р-ну. Житло складалося з двох частин – заглибленої, де знайдено залишків вогнищевої ями, кераміку й крем'яні вироби, та підвищеної.

Спрощеною конструкцією характеризується наземне житло *тишинецької культури* в ур. Криничка Друга також біля с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. Його приблизні розміри 4 х 3 м. У середині були залишки кількох неорнаментованих горщиків, вуглинка від недовгочасного вогнища. Воно було плавно заглиблене в материк на 10 см. На відомому поселенні Пустинка на Чернігівщині С.Березанською виявлено двадцять великих споруд, розміщених у два ряди (вулицею), які мали великі розміри (50–70 м²)² (рис. 2.17, рис. 2.18, рис. 2.19). Дві споруди ТКК із овалів, двое-

¹ Свешніков, 1974. – С. 122.

² Історія Української РСР..., 1977. – Т. I. – С. 113.

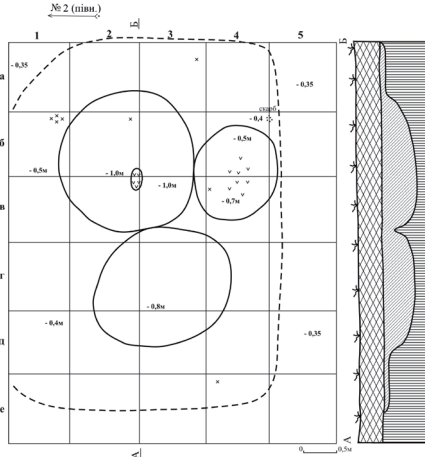

Рис. 2.15. Майдан-Липно. Кругле Поле 2005 р. План об'єкта східнотишинецької культури (за Г. Охріменком)

них посередині, відкрито поблизу сіл Межиричі та Озліїв на Рівненщині (лісостепова зона); їх розміри приблизно 5х6 м¹.

Основним матеріалом для будівництва жител були дерево, глина та очерет. По периметру півземлянок та наземних споруд, а також в центральній їх частині виявлено ямки з перетлілими рештками дерев'яних стовпів (рис. 2.19), що утворювали каркас стін та слугували опорою для даху. Звідси випливає, що згадані вище споруди мали дерев'яну каркасно-

стовпову конструкцію, хоча траплялись також шатрово-конічні житла, в основному характерні для поселення КЛП. Стіни, зазвичай, споруджувались із вкопаних у землю дерев'яних стовпів, які обплітали лозою та обмазували глиною. Доказом цього є виявлені шматки стінної обмазки з відбитками плетива. Споруди, на плануванні яких відсутні ямки від стовпів, ймовірно, мали дещо іншу конструкцію. Так, стіни жител КЛП, ККА ті ін., очевидно, робилися з тонких (3–4 см) жердин, обмазувалися глиною, після чого, як припускають дослідники (Ю. Захарук, М. Пелещишин), для міцності обпалювалися² (рис. 2.13; рис. 2.14). У деяких великих поселеннях (Грудек Надбужний, Зимно) вони оздоблювалися пластичною орнаментикою у геометричному стилі – фризамі, розмальовувалися кольоровими глинами, а на покрівлях чіплялися голови тварин, що мало сакральний зміст³.

Дахи могли бути двосхилими або шатровими. Покрівля, ймовірно, була зроблена з очерету, якого доволі росте в заплавах річок і який є добрим термо- і гідроізолятором, та, за етнографічними даними, часто використовувався у будівництві. Долівка у більшості жител була земляною⁴.

¹ Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 83, рис. 22.

³ Hensel, 1973. – С. 89.

² Охріменко, 2004. – С. 101.

⁴ Давня історія..., 1997. – С. 434.

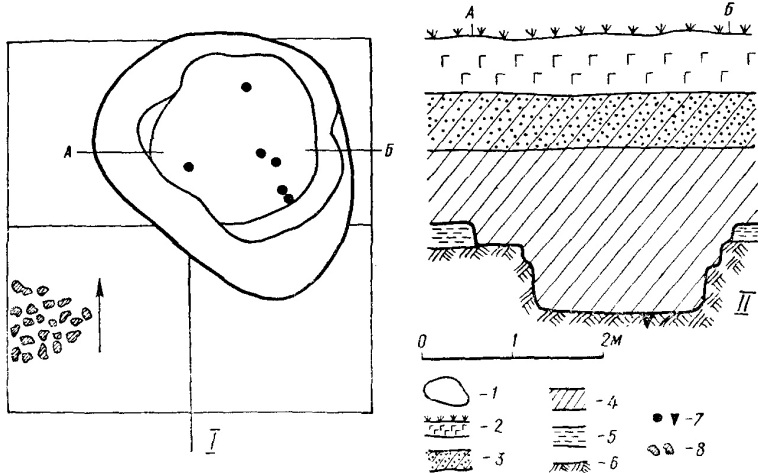

Рис. 2.16. Муравця Млинівського району Рівненської області, 1965 р. План і розріз житла стжижовської культури: I – план житла; II – розріз житла по лінії А – Б; 1 – контури заглибленої частини житла, 2 – гумус, 3 – шар чорнозему з поделом, 4 – чорнозем, 5 – суглинок, 6 – материк, 7 – сліди стовпців, 8 – скупчення кременю на місці майстерні (за І. К. Свєшніковим)

За внутрішньою будовою житла в основному були одно- та двокамерними, наприклад споруди МК та ВЛК, ТКК. Житла СК мали навіть трикамерні приміщення. Багатоканерні споруди відокремлювалися або дерев'яною перетинкою, від якої збереглися стовпові ями поперек житла, або земляним порогом¹. Наявність багатьох камер, очевидно, була зумовлена господарчою необхідністю (зберігання запасів, виконання різних господарчих робіт).

Призначення приміщень було різним. Одне, найчастіше перше від входу, було кухонним. Тут розміщувалося вогнище (зазвичай у центрі житла), яке використовувалося для приготування їжі, освітлення приміщення, господарські ями різного розміру та призначення, посуд, інвентар та інше хатне начиння. Друге приміщення слугувало для відпочинку. У ньому рівніша підлога та менше кухонних залишків. У житлах СК вздовж стін виявлено невеликі виступи – лежанки шириною приблизно 0,7 м, висотою 0,3–0,4 м, які могли бути глинобитними або земляними². В цілому простежується поступове ускладнення внутрішньої структури примі-

¹ Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 82.

² Там само. – С. 69.

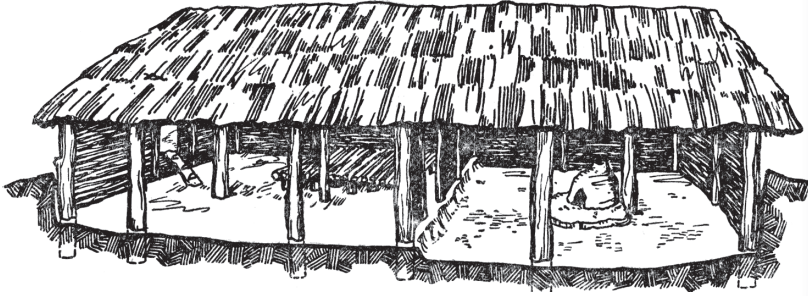

Рис. 2 17. Реконструкція двокамерного житла № 7. Поселення епохи бронзи, Пустинка, Україна (за С. Березанською)

щень (збільшення камер, розвиток об'єктів інтер'єру), що було зумовлено еволюцією господарської діяльності, зміною суспільного устрою.

Отже, для енеоліту та доби бронзи характерні чотирикутні, переважно невеликі житла з вогнищем усередині, які поділялися на заглиблені, напівзаглиблені та наземні. Можна припустити, що в лісовій зоні ці будівлі робилися переважно з дерева, а щілини замазувалися глиною або закладалися мохом.

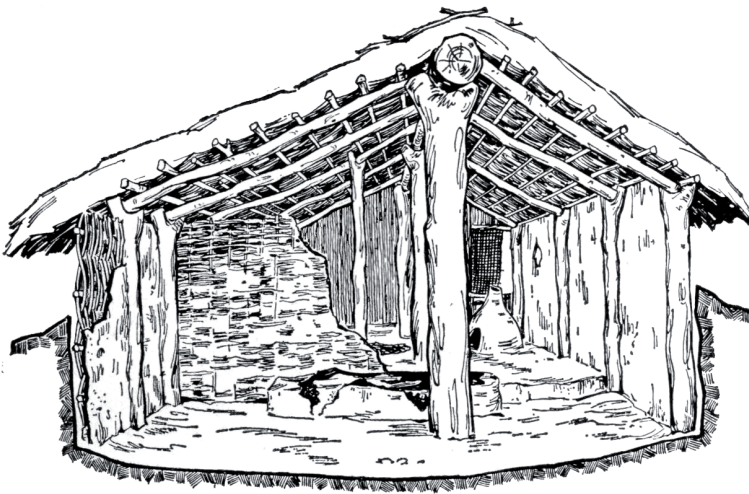
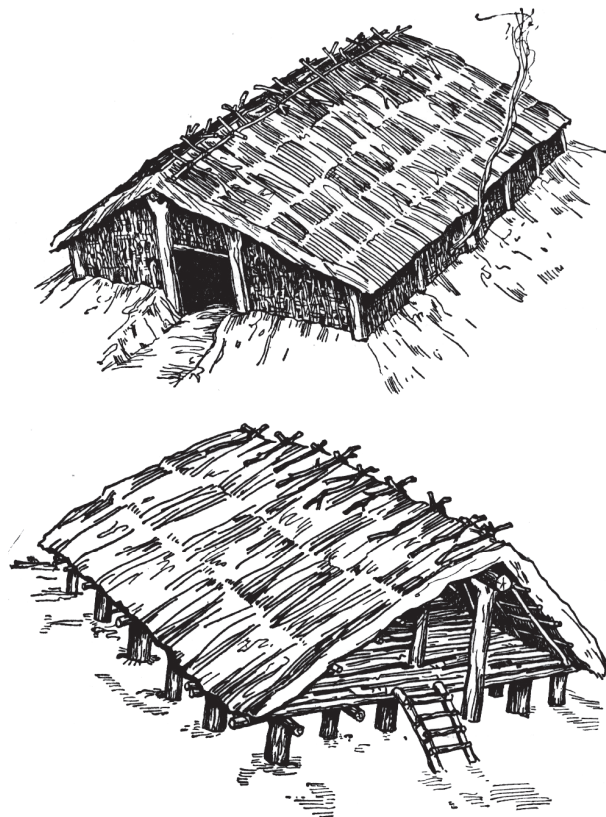

Рис. 2. 18. Реконструкція житла поселення епохи бронзи, Пустинка, Україна (за С. Березанською)

*Рис. 2. 19. Реконструкція житла. Поселення епохи бронзи,
Пустинка, Україна (за С. Березанською)*

Таким чином, еволюція житлової архітектури Волині та Волинського Полісся від мезоліту до кінця первісності була неоднаковою (простежується спорудження жител різного типу та розмірів) і залежала від багатьох чинників: природного середовища, знарядь праці й доступного матеріалу, способу життя, традицій населення та запозичень у сусідніх етногруп.

2.6. Первісні виробничі промисли

2.6.1. Кам'яне виробництво

Давні люди проявляли великий інтерес до навколишньої природи, матеріалів, які могли б їм знадобитись для виготовлення знарядь, різних предметів, і треба визнати, що в своїх «геологічних пошуках» вони виявляли дивовижну проникливість та спостережливість, адже знайти поклади кременю на глибині кількох метрів, як у Красносіллі (Білорусь) чи Кшемьонках (Польща), непросто. Крім більш податливого дерева на самій зорі людської історії почали використовувати, обробляти гальки. Перші вироби людини – чоппери та чопінги – виявлено в Танзанії (Африка) в ущелині Олдувай. Поява цих найпримітивніших знарядь символізувала початок відокремлення гомінідів від решти мавпоподібних. За наступні сотні тисяч років кам'яні знаряддя видозмінювались, удосконалювались, збільшувався їх асортимент.

Для виготовлення кам'яних виробів місцеві племена використовували наявні на території Західної України мінерали і гірські породи. Це, переважно, діабазы, габродіабазы, базальти, граніти. Саме ці породи каменю мають необхідну твердість і піддаються свердлінню. На Волино-Подільській височині (Волинська, Рівненська, Житомирська області) вони виходять на поверхню землі у вигляді дайок. Також використовувалися пісковики, вапняки та інші гірські породи, поширені на Прикарпатті, Східній Волині, але вони поступалися в твердості базальтам, гранітам та діабазам. Міцність матеріалу впливала і на форму виробу. Якщо з діабазу можна було виготовити невелику сокиру з вузьким лезом, обушком, то м'який вапняк придатний лише для масивних сокир.

У V тис. до н.е. з'явилися кам'яні бойові сокири. У цей час стали частими бойові сутички між первісними общинами, збільшилася кількість людей, які брали в них участь, ускладнилися прийоми збройної боротьби. Ситуація вимагала якісно нової зброї. Населення все частіше вдавалося до ближнього бою, в якому застосування списа, лука і стріла було неефективним. Отож, необхідна була зброя ударної та рубаючої дії, придатна для використання людьми з різними фізичними можливостями. Нею стала бойова сокира. Цей вид зброї не був знаряддям мисливським, як лук, стріли чи спис, в його основі – досвід виготовлення господарських сокир з використанням операцій свердлення та шліфування. Кам'яна бо-

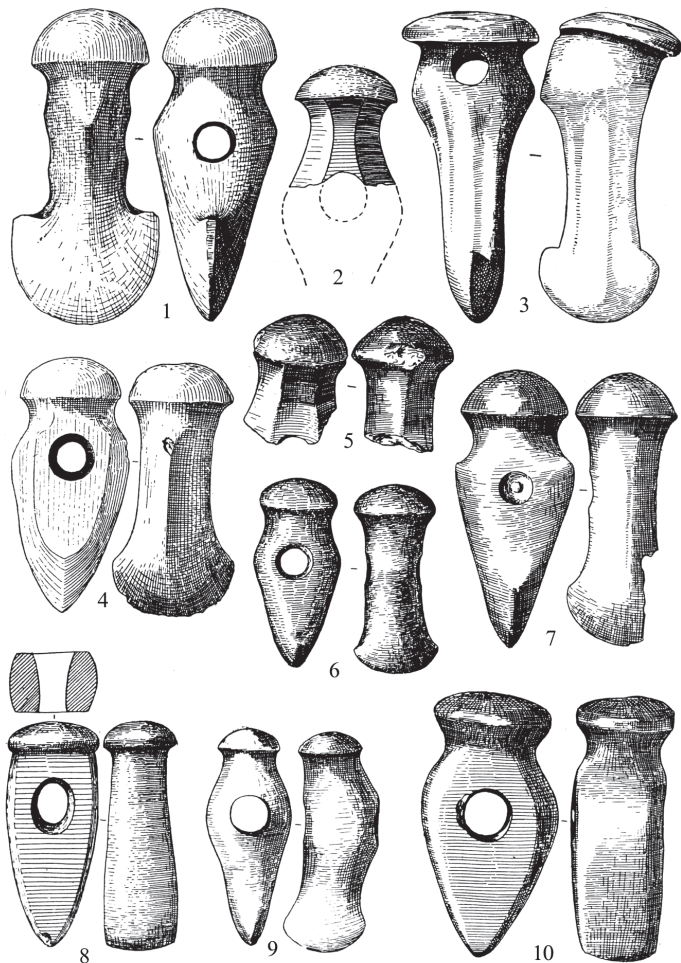

Рис. 2. 20. Кам'яні сокири культури лійчастого посуду (за К. Яжджевським)

йова сокира як якісно нова зброя відповідала потребам ближнього бою впродовж енеоліту, бронзового і ранньозалізного віків.

На території Західної Волині перші кам'яні сокири з просвердленим отвором зафіксовані в культурі лійчастого посуду (рис. 2.20), яка запозичила їх, очевидно, у племен трипільської культури або навпаки. Найбільша кількість бойових сокир відома у пле-

мен культур шнурової кераміки, яку називають ще «культурою бойових сокир», та наступних – культур епішнурової кераміки. Спрощення (занепад) форм, зменшення кількості кам'яних сокир спостерігається в другій половині II тис. до н.е. З середини епохи бронзи збільшується кількість бронзової зброї. Проте на нашій території кам'яні сокири зберігають своє значення і далі¹.

У ранньому залізному віці усі форми сокир зводяться до клиноподібного, молотоподібного або ромбічного типів.

Процес виготовлення бойових сокир включав оббивку заготівки, обробку методом пікетажу, шліфування, свердління отворів. Оббиванням каменю надавалася форма сокири, яка часто залежала від величини й обрисів вихідного матеріалу. Усунення нерівностей на поверхні заготівки проводилося методом пікетажу. Інструмент пікетажу – відбійник – повинен бути з твердішої породи каменю, ніж та, з якої виготовлялася сокира. Наступним етапом виготовлення бойових сокир було шліфування³. Для цього застосовували різні гірські породи, найчастіше пісковики – крупно- і дрібнозернисті. Шліфування сокири проводилося тертям об валун, змочений водою.

Завершальним етапом виготовлення бойової сокири було свердління. Воно здійснювалося за допомогою піску, який приводився в рух дерев'яним чи кістяним стержнем. Спочатку отвір намічався пікетажем, потім уже свердлився. Часто для цього використовували трубчасті кістки задніх кінцівок домашньої кози, вівці, дикої кози, а також частини рогів оленів. В деяких випадках свердління проводилося дерев'яними стержнями або роговим пристроєм. Починаючи з неоліту, стає відомим лучковий спосіб свердління, при якому швидкість прокручування хоча і не збільшувалася порівняно з ручним методом, але витрачалася менше енергії й точність операції була вищою. Якщо свердління велося лише в одному напрямку, то діаметр вхідного отвору був більшим від вихідного внаслідок «биття» і стирання стержня, за допомогою якого воно здійснювалося. Конусоподібність отвору мала свою практичну перевагу – сокира міцніше закріплювалася на руків'ї шляхом заклинювання. У деяких сокирах видно сліди свердління з двох протилежних сторін назустріч. У зв'язку з цим отвір в середній частині звужений або ж центри отворів не співпадають.

¹ Березанская, 1982. – С.120.

² Семенов, 1959. – С. 37.

Бойова сокира – зброя складна. В ній розрізняють лезо, обух, наскрізний отвір і закріплене в ньому руків'я. Вражаючою (бойовою) частиною кам'яної сокири є лезо у формі клина в анфасі. Робочій частині перших кам'яних чи дерев'яних знарядь людина намагалася надати форму клина. Клин як основна форма робочої частини всіх рубаючих, колочих і ріжучих знарядь вироблений емпірично протягом сотень тисячоліть (чопери, чопінги, ашельське рубило). Гострий кут клина створює великий питомий тиск на одиницю площі й порівняно легко проникає в тканини, ріжучи і розсовуючи їх боковими поверхнями¹.

Одночасно досягалася достатня міцність знаряддя. Чим менший кут загострення леза бойової сокири, тим глибше і швидше воно проникає в тіло (тканини). Але при дуже малому куті заточки (загострення) ефективність і міцність сокири зменшується². Найбільш оптимальна величина кута заточки леза – 65–70°, майже така, як і крем'яних сокир (70–80°). Як показали експерименти, це знижувало продуктивність, але збільшувало час використання³.

Довжина леза залежала від розміру та якості каменю і становила приблизно 1/2 або 2/3 довжини сокири. Такі пропорції витримані в більшості клиноподібних і ромбоподібних сокир. У деяких човноподібних довжина леза більша – 2/3 довжини сокири. Зазвичай, леза бойових сокир в профілі мають форму прямокутника чи подібну до нього із дещо заокругленими кутами (клиноподібні, ромбоподібні, трикутні). Частина сокир має дугоподібну форму леза.

Різко відрізняються за формою леза лопатевих і човноподібних сокир. Це яскраво виражена дуга у формі букви «Б». У човноподібних, обушкових, лопатевих сокир клин леза має форму хорди. Напевно, така форма леза була ефективною при діях на коні, коли доводилося завдавати удар зверху і збоку. Відомо тільки декілька сокир, в яких лезо у профілі має форму диска. Це новий, характерний лише для волинської території, тип сокир.

Майстер, який виготовляв сокири, намагався завжди розмістити лезо на одній осі з отвором і обухом. Від дотримання цієї умови залежала точність удару в намічену ціль. Більш старанно виготовлені сокири мають кут загострення у два рази менший – 35–55°. Це, переважно, лопатеві й з довгим витягнутим лезом сокири.

¹ Богаевский, 1936. – Рис. 115.

³ Семенов, Коробкова, 1983. – С. 55.

² Семенов, 1957. – С. 64.

Обух слугував противагою лезу сокири і збільшував її інерцію при ударі. Удар міг наноситися й безпосередньо обухом, тому він виготовлявся звуженим доверху, у формі циліндра чи гриба, оскільки сила удару на одиницю площі в цьому випадку збільшувалася. Особливо показові сокири культури лійчастого посуду і так званого фатьянівського типу: обушкові, лопатеподібні. У простих за формою клиноподібних, булавоподібних або трикутних сокир обух невиділений, овальний, але широкий чи злегка намічений звуженням. Такі сокири призначалися тільки для нанесення рубаючого удару. У деяких ромбоподібних сокир обух замінюється другим лезом. Це своєрідний лабрис. У такому випадку збільшувалась ефективність удару обухом, при цьому його роль як противаги знижувалась. У свою чергу, деякі молотоподібні сокири мають два обухи, чим вони подібні до булав. В інших сокир обух підкреслений, його добре видно, вершина грибоподібна, що дозволило виокремити їх в окремий обушковий тип.

Отвір сокири призначений для її кріплення до руків'я. Він завжди має форму циліндра або зрізаного конуса і розміщений в найширшій частині знаряддя з метою збереження його міцності¹. Як правило, центр отвору збігається з вертикальною віссю сокири. Від його розташування залежала точність удару, яка збільшувалася, коли отвір розміщений на вертикальній осі сокири посередині чи трохи нижче або вище середини (на 2/3 довжини). І навпаки – точність зменшувалася, якщо отвір розміщений в обушковій частині або збоку від вертикальної осі сокири, оскільки в таких випадках він віддалений від центру ваги зброї.

Руків'я дозволяло збільшувати силу удару сокири шляхом збільшення кута падіння, інерції. Вони не збереглися, оскільки виготовлялися з органічних матеріалів (дерево, кістка, ріг).

Серед кам'яних сокир з Волині можна умовно виокремити 8 типів.

Тип 1. Клиноподібні сокири. Найбільш поширений тип серед кам'яних бойових сокир Західної Волині – клиноподібні. Свою назву клиноподібні сокири отримали, ймовірно, із-за подібності до пізніших металевих клинів для розколювання дерева. За формою це прості вироби середніх розмірів із невиділеним овальним чи пласким обушком. Отвір розміщений ближче до обушка.

¹ Семенов, 1957. – С. 164.

Клиноподібні сокири на території Прикарпаття та Волині хронологічно досить ранні – вони з'являються в другій половині V тис. до н.е. Кульмінаційний період існування цих артефактів припадає на першу половину II тис. до н.е., а використовувалися вони до раннього залізного віку. Кількість кам'яних бойових сокир зменшується у другій половині II тис. до н.е. На пам'ятках комарівської та східнотшинецької культур відомі поодинокі знахідки цих предметів.

Із 252 сокир, зібраних І. Михальчишином на території Прикарпаття і Західної Волині, 123 належать до клиноподібного типу. Лише декілька виробів вирізняються значними розмірами, наприклад, знаряддя з Володимира-Волинського, с. Сереховичі Старовижівського району Волинської області, Любомльського музею (інв. № 387), с. Переволочна Бузького району Львівської області. Під час виготовлення клиноподібних сокир основна увага зосереджувалася на лезі, тому воно на всіх знаряддях цього типу оброблене старанніше, ніж обушок, відшліфоване, навіть якщо інша частина поверхні не шліфувалася.

Більшість клиноподібних сокир має овальний обушок, що робить їх подібними до краплини води (краплеподібні). Верхній бік деяких виробів плоский, нижній – овальний, кути заокруглені. Робоча частина має форму клина, обухова – заокруглена (рис. 2.21: 1–2). Це вироби невеликих розмірів, мало шліфовані або зовсім без шліфування, часто з пошкодженою поверхнею. У деяких екземплярів шліфовані лише бокові площини леза. Показово, що в окремих сокир лезо притуплене. Обух не виділений, отвір знаходиться в найширшому місці виробу, ближче до обушка, у деяких – ближче до леза. Виготовлені вони з діабазу, габро-діабазу.

Серед клиноподібних сокир з овальним обушком особливу групу становлять знаряддя з довгим і порівняно вузьким лезом. Окремі з них досить великі (довжина 18,5–23 см) та старанно оброблені. Леза деяких знарядь дугоподібні, тобто у профілі розширені й за формою нагадують так звані човноподібні сокири. Отвір розміщений в обушкочій частині виробу.

Окремо виділяється група клиноподібних сокир із розширеним догори, злегка виділеним пласким, або й зовсім невиділеним обушком, проте з пласкою вершиною, що зближує їх із сокирами трикутного типу. Це знаряддя середнього та великого розміру (Великі Мости, Несвіч, Боратин), подібні до молотів.

Волинь розміщена в регіоні значної концентрації клиноподібних бойових сокир. Такі ж сокири в значній кількості виявлено в Південній Прибалтиці, Білорусі, на Середньому Дніпрі й у Прикарпатті. Вони відрізняються різною довжиною, шириною, обрисами та старанністю виготовлення.

Тип 2. Обушкові сокири. Ці вироби ретельно виготовлені, часто шліфовані до блиску. Обух звужений, циліндричний, видовжений. Порівняно з клиноподібними, вони часто бувають більших розмірів – довші від них (рис. А.1). Їхня довжина в основному 12–19 см. Визначальна риса цього типу – подовжені та звужені обушки, у деяких екземплярів вони циліндричні з вершиною у формі гриба. Окремі вироби нагадують підчовнуваті сокири, в інших – форма близька до ромбічної.

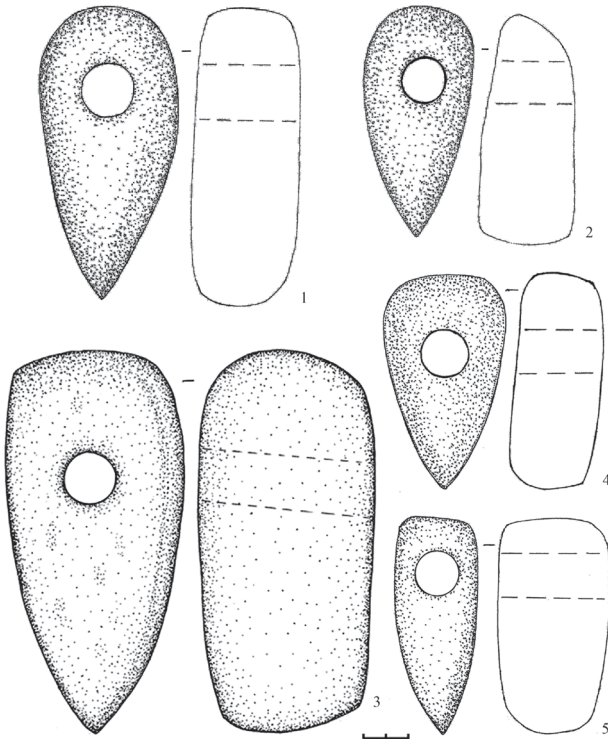

Рис. 2. 21. Клиноподібні (1, 2) та підтрикутні кам'яні (3–5) сокири доби бронзи з території Волині (за Г. Охріменком)

Тип 3. Підтрикутні сокири. Підтрикутні сокири мають великий кут загострення, плаский обух, не відділений від клина. На Заході України, за підрахунками І. Михальчишина, знайдено близько тридцяти екземплярів, сім із них виявлено на Волині, решта – у Прикарпатті (рис. 2.21:3–5). Найбільш виразні форми цього типу відомі з с. Морочно Заріччянського району Рівненщини, с. Верени Золочівського району, м.Добромилль Старосамбірського району Львівської області тощо.

Тип 4. Молотоподібні сокири. Сокири цього типу належать до малопоширених. За формою це предмети овальної, лінзоподібної форми, деякі віддалено нагадують клиноподібні сокири, проте обухи в них тупі, звужені, плоскі. Молотоподібні сокири відомі з Луцька, Володимира-Волинського, с. Бихів Любомльського району, Білявці Бродівського району, Червонограда, Малі Орли Давид-Городоцького району Брестської області. Старанно виготовлена сокира цього типу походить із с. Синове Старовижівського району Волинської обл. (рис. 2.22). Вона суцільно шліфована й орнаментована продовгуватими борозенками. Молотоподібні предмети озброєння характерні для пізньобронзової епохи – ранньозалізного віку¹.

Рис. 2. 22. Кам'яна орнаментована молотоподібна сокира. Синове Старовижівського р-ну Волинської обл. (за І. Михальчишином)

¹ Бандрівський, 1994. – С. 111, рис. 42.

Тип 5. Дископодібні сокири. Дископодібних сокир поки що відомо мало – лише п'ять. Їхньою характерною особливістю є те, що лезо виготовлене у формі диска (рис. 2.23). Більшість із подібних предметів невеликі – довжиною 12,5–14,8 см. У сокир із с.Княгинине Рівненської області та с. Бедриківці Хмельницької області обухи плоскі, несформовані. У сокир із Волині (Луцький, Маневицький райони) і Раковчика обухи грибоподібні, відокремлені канавкою від іншої частини. Подібні вироби пов'язуються з населенням культури лійчастого посуду Центральної Європи¹.

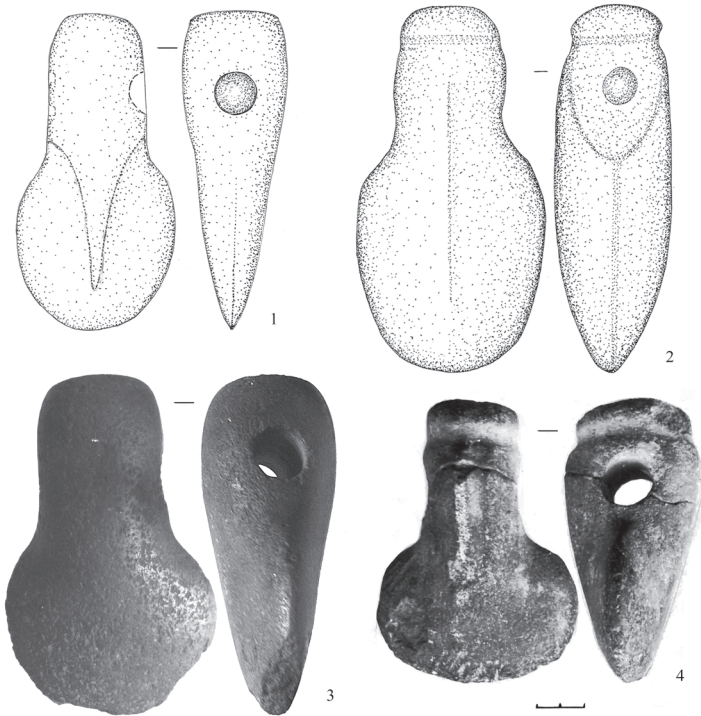

Рис. 2. 23. Дископодібні кам'яні сокири: 1 – с. Бедриківці Городоцького р-ну Хмельницької обл.; 2 – с. Граддя Маневицького р-ну Волинської обл.; 3 – с. Княгинине Рівненської обл.; 4 – Луцький р-н Волинської обл. (за І. Михальчишиним, І. Маркусом, Г. Охріменком)

¹ Клочко, 2006. – С. 330.

Тип 6. Лопатеві (човноподібні) сокири. Таку назву ці вироби отримали від оформлення леза у вигляді дугоподібної лопаті, добре помітної в профіль. Отвір у них розміщено у найширшій частині сокири ближче до обушка (інколи до 1/3 її довжини). Сама ж обухова частина знаряддя характеризується варіативністю оформлення, зокрема, інколи вона робилася звуженою, інколи – підковоподібною, грибоподібною, циліндричною та випуклою, навіть скошеною, коли крайня верхня ділянка обушка дещо піднята. Більшість таких сокир із Західної Волині та сусідніх регіонів мають лопаті дуже великі (довголопатовий тип), проте трапляються також знахідки з набагато меншим виступом на кінці леза (коротколопатовий тип) та вироби, які просто характеризуються його потовщенням (рис. А.2). Лопатеві (човноподібні) сокири виявлені у Рожищенському р-ні (дві); с. Буків та с. Підгайці Луцького р-ну (рис. А.2: 1, 3); с. Заболотці Іваничівського р-ну; с. Майдан-Липно та с. Гораймівка Маневичького р-ну Волинської обл.; с. Устиновичі Березнівського р-ну; Костопільському р-ні (дві); с. Грядки Дубнівського р-ну; с. Торговиця, с. Озліїв Млинівського р-ну; м.Демидівка, с.Озеро Володимирецького р-ну Рівненської обл.; с. Дзвінки Білогірського р-ну Хмельницької обл.; Овруцькому р-ні Житомирської обл.; с. Хмільове Бродівського р-ну; с. Дорошів Львівської обл.; с.Жовтневе Терехівського р-ну, с. Росоха Чортківського р-ну Тернопільської обл. та ін.

Лопатеві сокири часто відрізняються значними розмірами та масивністю. Спільною рисою досліджуваних знахідок є те, що всі вони мають тонке лезо – кут заточення 40–50°. Важливо підкреслити, що ці сокири виготовлялися дуже старанно, дбайливо; вони не лише шліфувалися, а й ложилися до блиску. Окремі екземпляри орнаментовані випуклими нервюрами або прорізними смугами уздовж основи чи впоперек втулки. Тому можна стверджувати, що аналізовані вироби були престижними предметами озброєння, символами влади. Досліджувані артефакти виготовлялися з твердих порід каменю, вони за всіма показниками максимально пристосовані до бою – мають вузьке дугоподібне лезо, видовжений обух, значну вагу.

У другій половині III тис. до н.е. внаслідок контактів середньодніпровської культури із прикарпатською зоною, досліджені зразки потрапляють на Волинь і Прикарпаття, а потім в район третього, у свою чергу, великого «шнурового ареалу» – сокальську

групу¹. Детальніше можливий час побутування лопатевих сокир на волинській території можна окреслити 2500–2200 рр. до н.е.

Тип 7. Вигнуті кам'яні сокири. Вигнутих сокир південнопричорноморських типів та їх уламків відомо п'ять (рис. 2.24). Вони походять переважно з Дубнівського та Млинівського районів Рівненської області й пов'язуються найбільше з культурою багатоваликової кераміки (бабинською), яку деякі дослідники вважають «колісничною»², можливо, інгулецькою групою катакомбної культури³.

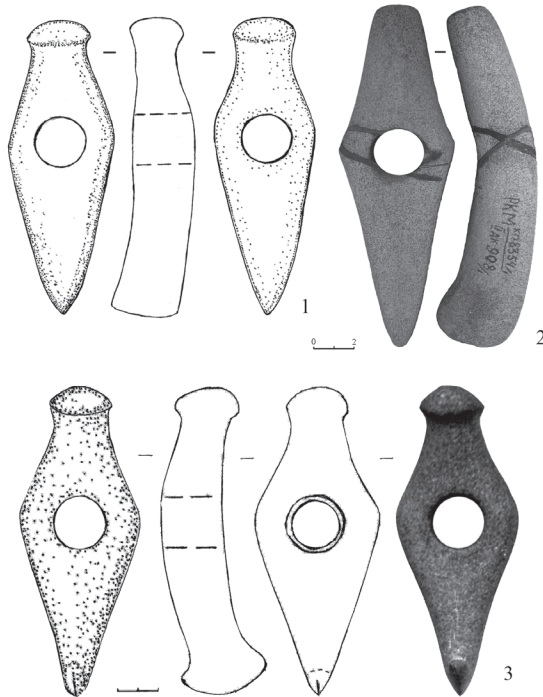

Рис. 2. 24. Вигнуті кам'яні сокири доби бронзи з Волині (за Г. Охріменком)

Тип 8. Ромбоподібні сокири. Ромбоподібні сокири з Волині відрізняються витягнутою вузькою формою. У сокир цього типу не лише лезо, а й обух має форму клина (рис. 2.25: 1–2). Ромбоподібні сокири мають зазвичай середню довжину (7,7–14,7 см). Най-

¹ Libera, 2009. – S. 227.

² Литвиненко, 2005. – С. 37–52.

³ Клочко, 2006. – Рис. 42–44, рис. 63–64.

частіше подібний тип сокир трапляється у верхів'ях правих приток Прип'яті, а також у верхів'ях Дністра, Прута, на правобережжі Дністра, у Прибалтиці.

Часто ромбоподібні вироби знаходять на пам'ятках ранньозалізного віку. Вузьким обушком відзначається сокира з с. Буяни Луцького р-ну та із с. Хлівчани Сокальського р-ну Львівської обл. (знахідка М. Пелешишина). Інколи отвори сокир підкреслені кутами ромба. Частина знахідок цього типу має відтягтий плоский обушок, що дозволяє виділити їх у тип усічено-ромбоподібних (рис. 2.25:3-4). Загалом, ромбоподібні вузькообушкові сокири, знайдені на Волинському Поліссі, пов'язують із періодом певної експансії носіїв шнурової кераміки.

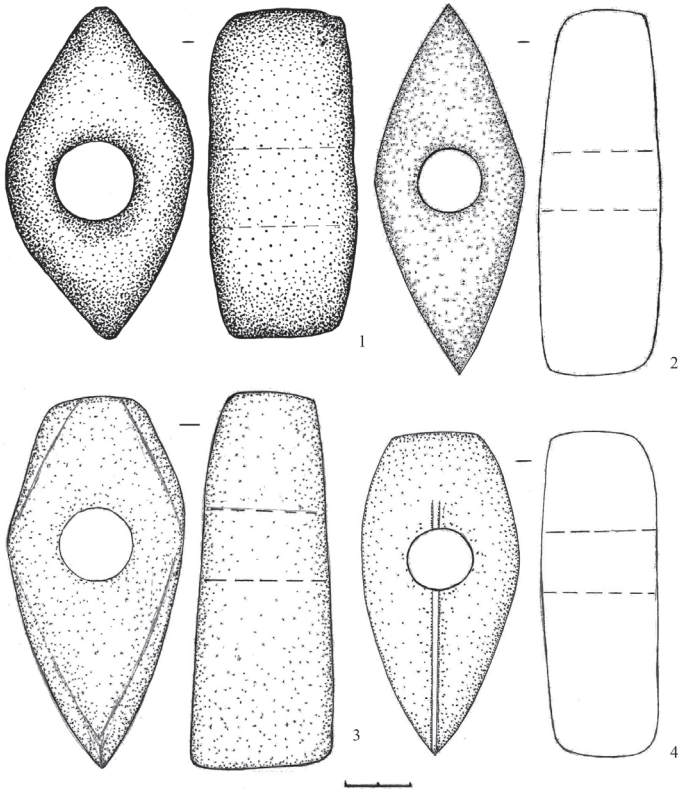

Рис. 2. 25. Кам'яні ромбоподібні сокири доби бронзи з Волині (за Г. Охріменком)

До ударних видів зброї ближнього бою належать булави. Булави, так само як і скіпетри, палиці, посохи – предмети категорії жезлів, які були не стільки зброєю, як атрибутом військової влади. Булава складається з дерев'яної ручки довжиною 50–80 см та навершя, виготовленого з каменю грушоподібної, овальної або кулястої форм.

З території Волині відомо 18 булав. Найбільше їх знайдено в Любомльському р-ні (дев'ять), по одному артефакту – з Луцького р-ну, Володимир-Волинського р-ну, Ратнівського р-ну, Маневицького р-ну Волинської обл., з Дубровицького р-ну, Володимирецького р-ну, Острозького р-ну Рівненської обл., із Збаразького р-ну Тернопільської обл., з Овруцького р-ну Житомирської обл. (рис. 2.26; рис. А.3).

Ці предмети, пов'язані з військовою справою, відрізняються розмірами і зовнішнім виглядом. Особливо їм притаманна варіабельність форми. Одні з них округлі, інші – видовжені, ще інші – сплюснуті, дископодібні, з гострим чи округлим краєм, відомі також підциліндричні, з канелюрами.

Загалом, булави за формою можна поділити на: 1) кулясті, 2) овальні, 3) дископодібні, 4) підциліндричні, 5) канелюровані, 6) хрестоподібні. Розміри виробів різні: у діаметрі – від 45 мм до більше 100 мм. Отвір викручували в центрі булав, його діаметр – 8–24 мм. Характерно, що у більшості відомих нам виробів отвори невеликі – у діаметрі всього 12–14 мм. На підставі цього факту припускають, що їх ручки були кістяними, хоча, найімовірніше, вони робилися з твердих порід дерева.

На території України булави були на озброєнні племен неоліту¹, енеоліту, ранньої бронзи та пізніших часів. У пам'ятках середнього періоду розвитку трипільської культури також зафіксовані навершя булав². Спорадично трапляються вони в кінці бронзового – на початку залізного віку.

Знахідки канельованих булав на Західній Волині пов'язують з носіями культур постшнурової кераміки та культур тшинецького горизонту, не можна виключати і раніші впливи: культур шнурової кераміки або пізніші – лужицької (рис. 2.26). У соціальній інтерпретації булави ідентифікуються з формою інсигній. Вони показували становище вождя племені, тобто є свідченнями появи страти-

¹ Телегин, 1991. – Рис. 22: 2.

² Энеолит СССР, 1982. – С. 192.

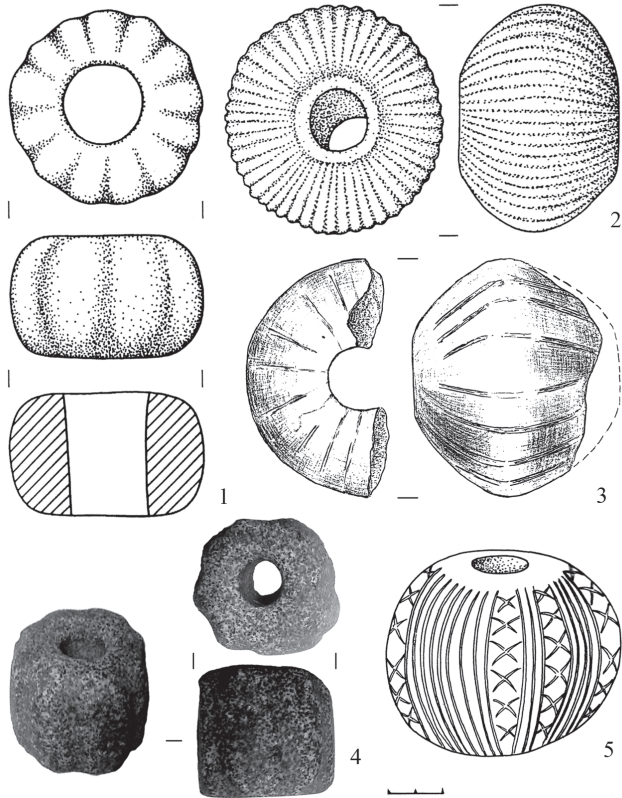

Рис. 2.26. Кам'яні наверсія булав з канелюрами: 1 – Городне Любомльського р-ну Волинської обл. (фонди Краківського археологічного музею); 2 – Шили Збарзького р-ну Тернопільської обл. (фонди ЛІМ); 3, 4 – Мишанець Любомльського р-ну Волинської обл. (фонди ЛКМ); 5 – Пінськ Брестської обл., Білорусь (фонди Пінського історичного музею)
(за В. Ісаєнком, А. Косько, І.Маркусом, Д.Остаюком)

фікації суспільства. Така оцінка була визначена завдяки близькосхідним джерелам.

Зброю, яка виконувала роль владних атрибутів, до певної міри можна вважати парадною, особливо зважаючи на старанне її виготовлення. Знахідки таких виробів вражають вишуканістю виконання, вони ретельно полірувалися, інколи прикрашалися знаками-символами, їхні пропорції були ідеальними, до того ж відчувається намагання зробити їх зручними для бою (рис. А.4).

2.6.2. Крем'яні вироби та їх виготовлення

Найбільш уживаним матеріалом для виготовлення виробів в давні часи був кремій. Цей мінерал надзвичайно твердий (тре-те місце після алмазу), гострий після вдалого сколювання, незамінний для людини кам'яного віку та наступних енеоліту і доби бронзи. Особливо велике значення в ці періоди мали макроліти: більші рубальні знаряддя, відомі з часів фінального палеоліту (12–9 тис. років тому), а також інші приладдя для обробки дерева: колуни, струги, стамески, тесла тощо. Їх асортимент особливо зростає у населення німанської культури, поширеної переважно в Білорусі. Проте в III тис. до н. е. крем'яні сокири стають найбільш досконаліми: при великих розмірах (завдовжки 15 см) ідеально шліфовані з чотирьох боків. Ними зрубували дерева, які потрібні були для будівництва споруд, доріг, розчищення полів та рільництва. У бронзовому віці шліфувалася лише їх робоча частина. Такі сокири використовувалися досить довго, аж до широкого застосування заліза, можливо, до 5–4 ст. до н. е. або й пізніше.

На Західній Волині поширені значні запаси першосортного високоякісного кременю, утвореного в туронський час. Він міститься у верхніх шарах крейдяної структури, часто на малій глибині. Цей західноволинський кремій має чорне, сіре, інколи з білими вкрапленнями, забарвлення.

Крем'яні майстерні та виходи кременю відомі біля с. Вілія (уроч. Грушова Долина) в Острозькому р-ні Рівненської обл. (лівий берег р. Вілії), м.Ізяслав (урочище Іванцева Долина) Хмельницької обл., де знайдено багато сокир з волинського та верхньоальбського, середньоподністровського кременю; с.Карпилівка (урочище Пастівник) Білогірського району Хмельницької обл.; с. Суйми (урочище Посіч, правий берег р. Збитенки) Здолбунівського р-ну Рівненської обл.; с. Листвин (урочище Гострий горб, на південь від центру села) Дубнівського р-ну Рівненської обл. – майстерня з виробництва скребачок, різців, ножів, вкладнів¹. Носії ПТК виготовляли з нього ножі, серпи, вкладні до серпів, сокири та долота. Значні виходи кременю та майстерні відомі також поблизу с. Лючин (дані О.Позіховського)².

Крем'яні артефакти стжижовської культури басейну Чорногузки майже всі виготовлені з чорного або сірого з чорними сму-

¹ Археологія Прикарпаття..., 1990. – С.31.

² Археологічна спадщина..., 2005. – С.279–292.

гами західноволинського кременю. Однак певна частина громад ремісників-кременярів все ж працювала, ймовірно, на приносно-му матеріалі. На поселенні біля с. Ставок знайдено декілька виробів з імпортного, так званого кшемьонківського кременю, родовища якого знаходяться в Повісленні.

На Поліссі відомі також місця обробки кременю. Це житло-майстерня СК в урочищі Загорчі біля с.Осова, житло ГЗК в урочищі Осівка, велика майстерня СТК в урочищі Криничка Друга біля цього ж села Костопільського району Рівненської області (роботи Г.Охріменка). Оскільки поклади високоякісного кременю на Поліссі майже відсутні, то його сюди завозили. А виробництво, можливо, до рівня напівфабрикатів, наприклад, нешлифованих крем'яних сокир СК відбувалося на місці¹. Такі сокири часто знаходять біля згаданого села.

Крем'яне виробництво того часу було, швидше всього, високорентабельним і давало можливість майстрам жити з цього промислу, одержуючи певні матеріально вагомі еквіваленти (можливо, худобу, зерно, мідні чи бронзові вироби). Як відомо, західноволинський кремій з крейдяних товщ туронського ярусу високо цінувався в ті часи і поширювався у формі заготовок, напівфабрикатів, готових виробів досить далеко, інколи до 500–700 км на захід, аж до Куяв у північно-західній частині Польщі і до Дніпра, до населення трипільської культури тощо².

Добування, транспортування, обробка кременю здійснювалася або аборигенним населенням, або групами віддалених племен, які мали в ньому гостру потребу. Тобто в усіх цих господарських, обмінно-сировинних процесах спостерігаємо множину варіантів, кожен з яких обирався як найбільш оптимальний для окремої родової групи або племені. При цьому, ймовірно, на рівні племені було вище керівництво – еліта, яка виступала організатором цих процесів. Так могло бути у трипільського населення.

Варто відзначити, що на Волині у всі періоди рівень кремене-обробки був досить високим, тут застосовували практично всі технології цієї галузі, поширені в Європі. Високоякісна місцева сировина сприяла розвитку кременевої індустрії. Удосконалення техніки оброблення кременю, висока якість напівфабрикатів та гото-

¹ Свешніков, 1974. – С.133; Bargel, 1991. – S.109.

² Відейко, 2008 (а). – С. 43.

вих виробів, а також наявність майстерень, на думку Н. Скакун, свідчать про спеціалізацію та професіоналізацію кременеобробного виробництва, яке поступово переросло рамки домашнього промислу й перетворилося на ремесло.

У межах кременеобробного ремесла спостерігається певна спеціалізація у виготовленні окремих типів знарядь та напівфабрикатів, пов'язана насамперед із особливостями сировинної бази. У Подністров'ї виробляли переважно масивні знаряддя для обробки дерева – сокири, колуни, тесла, долота. На Волині основною продукцією були великі пластини.

Волинь і Подністров'я стали основними експортерами виробів із кременю для населення величезної території. До того ж інколи конкреції якісного кременю цінували настільки, що клали до поховання разом з виробами із золота та міді. Наприклад, у могильнику тиса-полгарської культури у Великих Рашківцях на території Словаччини виявлено конкреції кременю, нуклеуси та великі пластини, виготовлені з волинського та дністровського кременю.

Отже, у давній період кремій був головним матеріалом для виготовлення знарядь праці і замінявся іншими породами каменю лише у випадку його відсутності. На Волині він широко використовувався майже до кінця ранньозалізного віку й успішно конкурував із мідними та бронзовими виробами. Це пояснюється наявністю описаних вище багатих покладів високоякісної сировини в достатній кількості, добування якої не вимагало значних зусиль.

Крім того, місцеве металургійне виробництво утворювалося повільно з огляду на невелику кількість цінного матеріалу – металу. Зазначені чинники сприяли вдосконаленню техніки й технології продукування крем'яного інвентарю та зумовили виникнення наприкінці доби каменю спочатку внутрішньородового, а згодом і міжплеменного обміну. Останній став однією з причин формування міжетнічних зв'язків і сприяв поширенню культурних досягнень на значні відстані.

Особливості крем'яних знарядь. Вже в час т. зв. мустьє, 120–40 тис. років тому, серед інших виробів бачимо досконалі біфаси – знаряддя універсальної дії, що використовувалися і для розбивання, і копання, і різання (рис. 2.27). З'являються перші наконечники списів. Для різання використовувалися гострі пластини, для обробки шкір, дерева – скребки, оброби кістки, дерева – різці, провертки тощо.

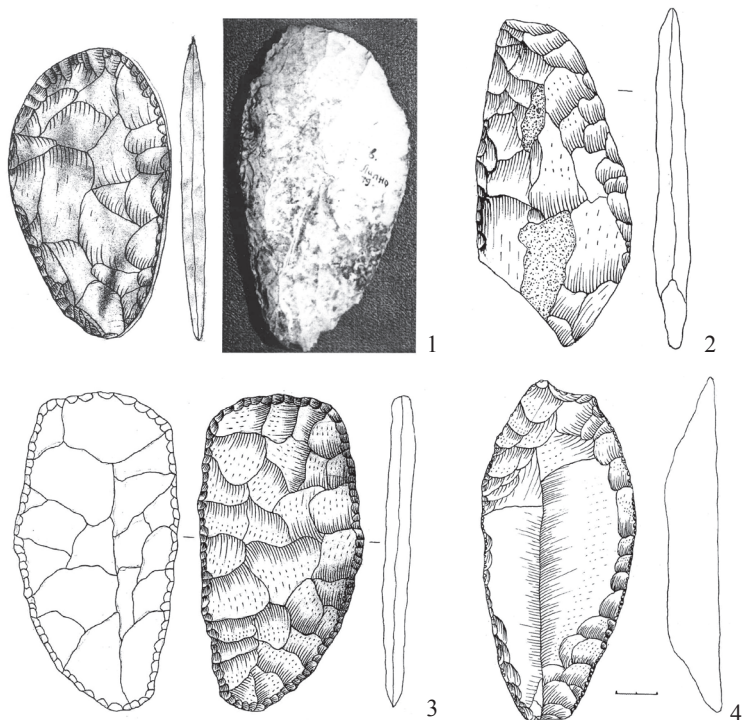

Рис. 2. 27. Палеолітичні біфаси: 1 – с. Липно Ківерцівського р-ну Волинської обл.; 2 – с. Гораймівка Маневецького р-ну Волинської обл.; 3 – с. Вишнів Любомльського р-ну Волинської обл.; 4 – р-н Шацьких озер, Волинська обл.
(за М. Футрук, О. Остапюком, Г. Охріменком)

Загальною тенденцією пізнього палеоліту стає здрібнення виробів, розвиток пластинчастої техніки, тобто збільшення знарядь, що їх виготовляли з пластин: наконечників стріл у формі листа, а також різців, скребків. У мисливців на північного оленя основною заготовкою стає нуклеус човноподібної форми, з якого збивались тонкі рівні платівки. Такими є вироби культур Лінгбі, Красносілля, Свідер, виявлені над озерами та річками в багатьох місцях Полісся. Потриманий у воді кремій, добутий в основному з місцевих відкладів, давав у руках майстра майже ідеально рівні пластини.

Волинське Полісся є досить багатим на поклади менш якісного мореного кременю, яким часто всіяні поля. Він зазвичай не-

великих розмірів (3–5 см), але для мезолітичних та неолітичних мисливців був цілком задовільним. З нього виготовлялися дрібні (1–2 см) частини мисливських знарядь – стріл, гарпунів, дротиків. Ці вставні мікроліти, тонкі та гостроріжучі, мали форму трапецій, ромбів, чотирикутників, сегментів, пластинок з притупленим ретушшю краєм. У неоліті на Прип'ятському Поліссі у таких культурах, як німанська та волинська, їх розміри дещо збільшуються, хоча подібність їх до мезолітичних просто разюча. І лише в мідному віці, а потім у бронзовому техніка обробки кременю та й самі вироби досить змінюються: з'являються великі заготовки для широких, довгих, рівних пластин, з яких виготовлялося більшість виробів – довгих ножів, інколи довжиною 10 і більше сантиметрів, скребків, різців тощо.

Крем'яні знаряддя праці періодів неоліту – доби бронзи Волині пройшли значну еволюцію. Основними чинниками прогресу в цій галузі господарства були південні (у т.ч. і близькосхідні) впливи, господарчі потреби. У лісових неолітичних культурах Волинського Полісся – волинській та німанській – бачимо значний відсоток мікролітів (трапеції, сегменти, пластини з притупленим ретушшю краєм (переважно у ВНК), правильні пластини невеликих та середніх розмірів, скребки, різці. У значному асортименті та великій кількості вироблялися макроліти (особливо в НК) – сокироподібні, теслоподібні, знаряддя для роботи з деревом. В культурах лінійно-стрічкової кераміки, в енеоліті (маліцькій, волинолюблінській) розміри, асортимент та кількісні пропорції згаданих знарядь змінюються. В зоні поширення пам'яток ВЛК знаходилися різні гатунки кременю, які задовольняли технологічні та господарчі потреби населення. Забезпеченість цією винятково важливою сировиною впливала на структуру інвентарю поселень. З якісного кременю, якого було на Волині вдосталь і який давав змогу відколювати рівні пластини, можна було, не економлячи, робити знаряддя потрібних розмірів.

У ці періоди (неоліті, енеоліті) техніка була однаковою – переважно пластинчата з одноплосинним нуклеусом. У КЛСК, МК трапецій і різців мало, проте чималу серію становлять скребки, вкладні до серпів, пластини з ретушшю та без неї (див. докладніше роботи Д.Телегіна, Л.Залізняка, С. і Я.Козловських, Д.Нужного, А.Закостельної, Г.Охріменка). У волино-люблінській, трипільській (середнього та пізнього етапів) культурах спостерігається збіль-

шення розмірів пластин, знярядь на них, макролітів-сокир. Це був період розквіту пластинчастої техніки, кременярства (IV–III тис. до н.е.).

У крем'яному виробництві населення енеоліту демонструє значні успіхи. Про це свідчать: 1) виробництво великих пластин, з яких виготовлялися не лише вкладневі, а й суцільні ріжучі частини серпів; з їхніх уламків робили різці, провертки, скребки, долотця (пластинчаста техніка); 2) використання для обробки пластин струменевої ретуші, винайденої на Близькому Сході та перейнятої за посередництвом трипільців; 3) використання трикутних наконечників стріл, оброблених струменевою ретушшю.

Якщо в неолітичних культурах дунайського походження, наприклад, в культурі лінійно-стрічкової кераміки, зняряддя на пластинках відзначаються мікролітичністю, то в період маліцької культури зняряддя мають більші розміри, а у волино-люблінській, кінця середнього Трипілья (Бодаки), пізнього Трипілья (Листвин, Костянець, Голишів тощо) пластинчаста техніка переживає період максимального розквіту – з великих ядрищ одержують досить довгі (до 24 см), правильні ножеподібні пластини, придатні для різання, одновкладневі серпи (*рис. 2.28*). Струменева ретуш трапляється значно пізніше в дещо видозміненій формі, на виробках стжижовської культури – наконечниках стріл, серпах тощо. Відповідно до нових потреб, змінюється і техніка ретушної обробки знярядь. «Живучість» цієї техніки, що базувалася на виняткових властивостях та необмеженій кількості волинського кременю, спостерігалася і в часи ранньозалізного віку (IX–VII ст. до н.е.).

Приблизно з бронзової доби в носіїв постшнурових культур (межановицької, городоцько-здовбицької, стжижовської), дещо пізніше – тшинецько-комарівської культури (ТКК) розвивається інша техніка – т. зв. «збереження основи», де нуклеуси, призначені переважно для одержання пластин, вже не використовувалися, а зняряддя виготовлялися безпосередньо з конкрецій або їх частин. Обробка кременю за новою технологією полягала в підготовці заготовки (основи) для макролітичних виробів: сокир, наконечників списів, kindжалів, серпів тощо. Відбувалося це в процесі розщеплення, коли відсікалося все зайве. Потім вироби ретушували та шліфували. З відходів, відбитих від основи, робили різці, скреблоподібні та ножеподібні зняряддя, проколки, провертки тощо. У зв'язку з потребою великої кількості сокир, тесел, доліт у

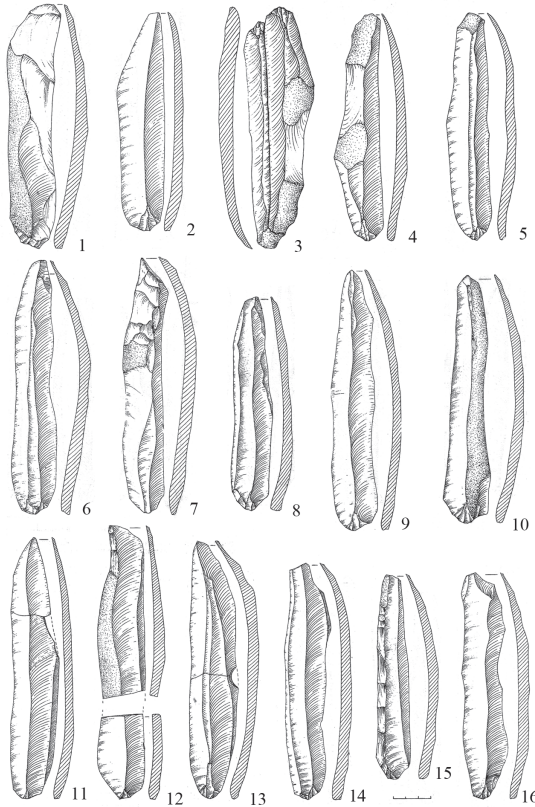

Рис. 2.28. Крем'яні пластини мідного віку (за В. Коноплею)

період існування культур постшнурової кераміки (межановицької, городоцько-здовбицької, стжижовської) і пізніше цей спосіб виготовлення знарядь стає домінуючим.

Окремі дослідники, зокрема С.Березанська, відзначають розквіт (пік) кременярського виробництва в енеоліті, ранньому періоді бронзи щодо технології й організації виробництва. На їхню думку, в середньому бронзовому віці відбувається скорочення кількості крем'яного інвентаря і погіршується технологія його виготовлення. Вироби з кременю втрачають свою престижність. Особливо ця тенденція помітна в районах, пов'язаних із металургійними центрами.

У пізньому періоді доби бронзи спостерігається ще більше згасання техніки обробки кременю і звуження асортименту інструментарію. Довше, ніж в інших місцях, виробництво кремєневих виробів затрималося на території Західної Волині. В залізному віці виготовлення крем'яних виробів припиняється¹. Проте необхідно враховувати нерівномірність розвитку виробництва і використання крем'яних виробів в різних районах на території України, зумовлені двома причинами: загальним розвитком тієї чи іншої культури та наявністю сировинної бази, її кількістю та якістю. Залежно від того, як поєднувалися ці вихідні дані, розвивалося кремєнярство. Прикладом найбільш сприятливого поєднання природних умов (поклади кременю) і загального розвитку культур пізнього енеоліту – середнього періоду доби бронзи можна вважати лісостепові райони Волині.

Крем'яні сокири належать до найбільш характерних знарядь більшості енеолітичних культур Західної Волині. У носіїв КЛП, ПТК, ККА вони мають прямокутну або трапецієподібну форму, клиноподібні у повздовжньому і прямокутні в поперечному перерізі. Особливо подібні між собою вироби КЛП і ПТК – вони дещо ширші, пришліфовані здебільшого в робочій (прилезовій) частині. Інколи серед артефактів ПТК трапляються великі чотирибічні сокири зі старанним суцільним шліфуванням. Можливо, їх потрібно трактувати як наслідок впливів населення культури кулястих амфор чи як парадну зброю. Подібні до них за формою, проте більших розмірів, є крем'яні мотики трипільської культури. Сокири ККА, порівняно з попередніми, вужчі та, як правило, шліфовані по всій поверхні, часто мали асиметричне заокруглене лезо (рис. 2.29; рис. А.5).

У Луцькому р-ні такі сокири виявлено біля Луцька (уроч. Красне), Голишева, Гіркої Полонки, Коршева, Коршівця, Оздова, Полонки, Торчина, Підгаєць. Більше 20 виробів відомі в інших районах Волинської області. Часто в похованнях ККА трапляються знахідки пари сокир – маленької та великої, наприклад сокири з гробниці Товпизин на Рівненщині. Розміри сокир культури кулястих амфор коливаються від 9–10 до 14–17 см. Знахідки інших типів озброєння (наконечники списів, кинджали), які належали носіям культури кулястих амфор, невідомі.

¹ Березанская, 1982. – С. 53.

Рис. 2.29. Крем'яні сокири культури кулястих амфор з Волині та Волинського Полісся

Трапецієподібні, прямокутні симетричні та прямокутні асиметричні крем'яні сокири часто знаходять на поселеннях ПТК Західної Волині: Листвин, Костянець та інших пам'ятках листвинської групи. Подібні вироби підібрано біля Торчина, Голишева, Білостока Луцького р-ну (суцільно шліфовані), Підгаєць (нешліфовані), Вишеньок Рожищенського р-ну Волинської обл. та в багатьох інших місцях. Ці вироби могли бути, безперечно, багатофункціональними – для рубання деревини, її обробки тощо¹.

Крем'яні сокири епішнурових культур Волині та Волинського Полісся (ГЗК, МК, СК) мали різне функціональне призначення. Серед них вирізняють: 1) трапецієподібні; 2) клиноподібні; 3) овальні.

Трапецієподібні сокири – чотирикутні в поперечному перерізі, мають широке рівне або трохи опукле лезо й вузьку, рівно зрізану обушкову частину.

¹ Ключко, 2006. – С. 42, 55, рис. 16: 1–5.

Сокири цього типу зашліфовані по всій поверхні. Відомі окремі екземпляри зі збитим шліфуванням на поверхні. Подібні сокири широко відомі в ККА й у ПТК.

Клиноподібні сокири – лінзоподібні в поперечному перерізі, мають форму клина із широким дугоподібним зашліфованим або загостреним за допомогою поздовжніх відколів лезом і звуженою обуховою частиною (рис. 2.30; рис. А.6:1–4).

Овальні сокири – масивні, грубо оббиті знаряддя, округлі в поперечному перерізі знаряддя із широким зашліфованим лезом і рівно зрізаним або закругленим обухом, із шліфуванням по лезу (рис. А.6:5–7).

Як можна припустити, основним видом озброєння, починаючи від фінальнопалеолітичного періоду до кінця неоліту, був лук та стріли. Зазвичай, в сагайдаку мисливця середнього кам'яного віку та пізніших часів було більше 10 стріл. Етапи еволюції наконечників стріл були такі: ранні – листовидні на масивних пластинах – лінгбійські, пізніше – агренсбурзькі, красносільські, свідерські на тонших пластинах; наконечники стріл та списів мезолітичної епохи вже робилися не на листовидних пластинах, а на їх уламках (трапеції, сегменти, трикутники, косі яніславицькі вістря – інколи

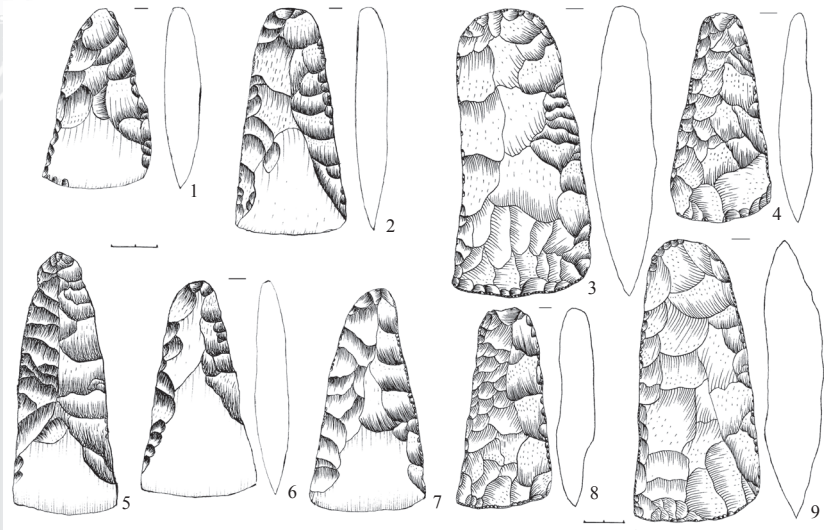

Рис. 2.30. Крем'яні сокири доби бронзи: 1–5 – «плоскі» (за Г. Охріменком)

на коротких пластинах); пластинки (мікропластинки) з притупленим ретушшю краєм.

З приходом на Волинь та Полісся носіїв енеолітичних ранньоземлеробських культур волино-люблінської, лійчастого посуду, пізнього Трипілля, кулястих амфор, ранньої шнурової кераміки з'являються трикутні наконечники стріл.

Зібрані за останні десятиліття наконечники стріл з околиць сіл Осова Костопільського р-ну на Рівненщині, Гораймівка, Балаховичі Маневицького р-ну, селищ Любомль, Шацьк Волинської обл. та ін. представляють кілька типів наконечників стріл різних періодів та культур: трикутні з увігнутою або рівною основою тощо. Останні відносять до ранньощнурових культур.

Наконечники стріл із Західної Волині культур постшнурової кераміки розрізняються за формою й представлені п'ятьма типами: 1 – трикутні з виділеним черенком; 2 – трикутні з увігнутою основою; 3 – трикутні з прямою основою; 4 – листовидні; 5 – серцеподібні (рис. А.7:4–16). Вони виготовлені на зламаніх пластинах і відщепав відповідної величини, досить тонких у перетині. Наконечники стріл ретельно оброблені по всій поверхні двобічною плоскою ретушшю.

Трикутні наконечники з виділеним черенком мають подовжене перо, обрамлене пилчатою ретушшю, різко виділеними шипами й вузьким, коротким черенком. Такі наконечники звичайно ретельно оброблені по обидва боки плоскою ретушшю. До другого типу відносять наконечники трикутної форми з асиметрично або рівно

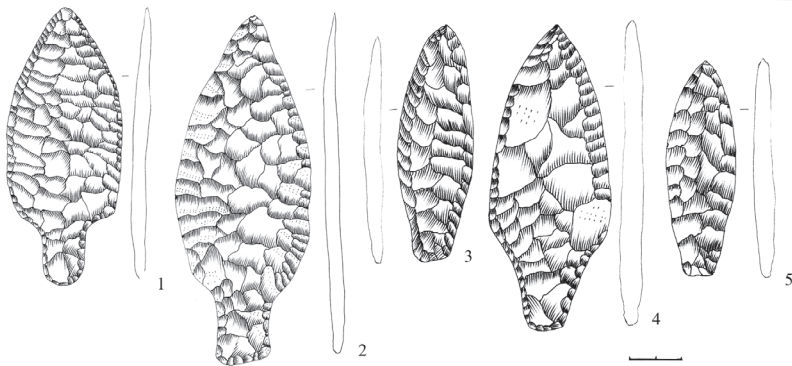

Рис. 2.31. Крем'яні кинджали та наконечники стріл (рис. Г. Охріменка)

увігнутою основою, також суцільно або частково ретушовані. Третій тип представлений трикутними наконечниками з рівною основою. За формою їх можна розділити на витягнуті й рівнобедренні або близькі до цього трикутники. До листоподібних належать дещо більші наконечники з опуклою основою, яка розширюється. Дослідники відзначають особливу роль стріл та луків в релігійних уявленнях племен епохи бронзи, тому до знахідок у похованнях потрібно ставитись із врахуванням цих обставин.

Наконечники дротиків є рідшими знахідками. Їх розміри невеликі – від 1,1 до 6,5 см. Вони розділяються на два типи: трикутні та листоподібні. Перший тип – із трикутним пером і невеликим усіченим прямокутним черенком. Другий тип представлений подовженим, вузьким листоподібним пером з опуклою основою.

Наконечники списів теж належать до порівняно рідкісних типів озброєння. Їх довжина інколи досягає 26 см, а в середньому 16–18 см. Вони тонкі; переважно овальної форми, з гострим вістрям, а черенок оформлений по-різному: більш чи менш видовжений, ширший або вужчий, з заглибинами для кращого прив'язування (*рис. 2.31*). З великою часткою впевненості можна говорити, що вони використовувалися в збройних сутичках як зброя кидальна, близького бою та для добивання пораниених тварин.

Виділяємо три типи наконечників списів: 1) трикутні; 2) листоподібні; 3) ромбоподібні або овальні. Трикутні наконечники – вироби із симетричним трикутним пером, дугоподібними або рівними краями пера й широким усіченим черенком. Другий тип має витягнуту листоподібну форму пера із широким, усіченим прямокутним черенком. Лінзоподібні в поперечному перерізі наконечники ретельно оброблені з двох боків плоскою відтискнутою ретушшю. Біля основи пера на черенку з одного або й обох боків розташовані одна-три виїмки, що слугували для зручного прив'язування наконечника до дрівка. Відомі наконечники з виділеною голівкою на кінці черенка. До третього типу належать наконечники ромбоподібної форми з усіченою основою або овальною формою. Як і інші типи, вони лінзоподібні в поперечному перерізі й оброблені двобічною плоскою відтискнутою ретушшю (*рис. А.7:1–3,17–19*).

Для ГЗК характерні листоподібні наконечники списів з короткими широкими черенками. До стжижовської культури належать три типи наконечників списів: 1) ромбоподібні або овальні без черенка; 2) трикутні з прямокутним черенком, 3) великі, шпичасті на

кінці, листоподібні з прямокутним черенком. Наконечники списів ТКК відрізняються вужчими пропорціями та злегка виділеним черенком, або й не виділеним зовсім (рис. А.7: 17,19).

Одним із видів крем'яної зброї є кинджали. Вони представлені двома типами: 1 – трикутні; 2 – листоподібні (рис. А.8). Перший тип має подовжене асиметричне трикутне лезо й виділену коротку, усічене прямокутне руків'я. До другого типу відносять лінзоподібні в поперечному перерізі кинджали з листоподібним лезом та основою, що плавно переходить у слабо виражене усічене руків'я. По обидва боки кинджали покривалися плоскою відтискнутою ретушшю, лезо оформлялося дрібнофасетковою підгострювальною ретушшю.

Знаряддя праці для різноманітних потреб можна поділити на такі типи:

- скребки (ймовірно, для обробки шкір) різної величини, скреблоподібні вироби, великі скребла (для обробки деревини); всі вони виготовлені на пластинчастих відщепках або відщепах;
- масивні різці (середні їх розміри – 8–10 см), що мають вдовжені пропорції та ріжуче жало у верхній частині;
- відщепи з ретушшю;
- відтискачі-ретушери, зокрема, грушеподібної форми;
- провертки, прокрутки, проколки на пластинчастих відщепах;
- стругоподібні, теслоподібні та інші вироби для роботи з деревом;
- пилки;
- відбійники.

Долота є двох типів. Екземпляри першого типу відносять до городоцького етапу ГЗК, вони аналогічні долотам ККА – прямокутні в поперечному перерізі, порівняно вузької подовженої форми зі шліфуванням, нанесеним по всій поверхні знаряддя. Другий тип представлений лінзоподібними в поперечному перерізі знаряддями, обробленими відтискнутою ретушшю. Леза таких виробів ретельно загострені поздовжньою підгострювальною ретушшю.

Загалом західноволинський центр обробки кременю був за енеоліту та доби бронзи одним із найзначніших в Європі.

2.6.3. Металеве виробництво

Металургія й металообробка були важливими стимулами прогресу давніх суспільств. Освоєння металу визначило не тільки різні способи виготовлення речей нового типу, але згодом докорінно змінило матеріально-технічну базу виробничої діяльності людей¹. Давнє населення України вже на ранніх етапах відтворювального господарства включалося в «потік загальних змін», пов'язаних з освоєнням металу².

Перше знайомство з міддю засвідчено знахідками невеликих прикрас (намиста, трубчастих пронизок), дрібних колочих предметів (шила, проколки), виконаних методом холодного кування, а також шматків мідної руди, мідноплавильних шлаків. Такі артефакти відомі від Західної Анатолії, яка вважається колицкою металургійного виробництва, до Південно-Західного Ірану на поселеннях VIII–VII тис. до н.е. (Чайоню-Тепесі, Чатал-Гуюк, Алі Кош тощо)³.

Виокремлюється кілька загальних періодів, що характеризують процес освоєння металу. Перший – пробні кроки у використанні металу, визначення його важливих якостей (VI тис. до н.е.). Другий – виділення видобутку руди в самостійну справу. Правда, повною мірою ще не були розділені гірничу справу, металургія й металообробка. Освоюється лиття, збільшується кількість металу (V тис. до н.е.). У третьому періоді відбувається інтенсивний розвиток металообробки. Починається лиття в закритих однобічних формах. Накопичується досвід, з'являються нові прийоми, стабілізуються схеми виробництва.

У ранньоземлеробських суспільствах цього часу (кінець V–IV тис. до н.е.) металообробка «стає стадіально значимим», загальним компонентом економіки. У четвертому періоді настає «розквіт металообробного виробництва на рівні ранньоземлеробських культур», збільшення його обсягу, асортименту, поширення металу. Освоюються нові прийоми лиття, зокрема – у закриті форми. Головним є одержання штучного металевого матеріалу – бронзи, що не існує в природі й за своїми якостями переважає природний. Розробляються технології різних типів бронз. Період кінця IV–III тис. до н.е. – це технологічний бум у металообробці й, разом з тим, час нерівномірності її розвитку⁴.

¹ Сайко, 1990. – С. 9–114.

² Нечитайло, 2003. – С. 20.

³ Cambel, Braidwood, 1970. – P. 50.

⁴ Сайко, 1990. – С. 112–116.

У Європі використання міді й мідевмісних мінералів починається в V тис. до н.е. (Балкано-Дунайська металургія)¹. Балкано-карпатський метал в енеоліті поширювався в східному напрямку на півтори-дві тисячі кілометрів². Саме тут, у Балкано-Карпатській металургійній провінції, у цей час експлуатувалися й широко поширювали свою продукцію такі копальні, як Рудна Глава (на 140 км на схід Белграда), Аї-Бунар, Меден Рід, Прохорове (Болгарія), Майданек (Сербія) та інші. Радіокарбонна дата відкладень на дні шахти в Рудній Главі вказує на 5320–5060 рр. до н.е., тобто дуже давню діяльність цього родовища³.

Наприкінці Трипілля починає формуватися місцевий трипільський центр металообробки на базі трансільванських і північно-фракійських рудних джерел. Проте залишається відкритим питання родовищ мідних руд, які були джерелами сировини для давніх виробництв на території України. Є.Черних і Н.Риндіна вважають, що мідь у зливках і виробках надходила до трипільців від їхніх південних сусідів, і на цьому ґрунтують твердження, що трипільська культура не знала металургії, а освоїла лише металообробку – виготовлення виробів з імпоротної сировини⁴. В. Клочко стверджує, що трипільці знали металургію й розробляли родовища руд у Прикарпатті й на Волині⁵.

Необхідно відзначити, що ранньотрипільські племена на території України успадкували потужний культурно-економічний потенціал пізньонеолітичних культур Карпато-Дунайського басейну, носії якого вже в неоліті були знайомі з металом⁶.

Крім того, населення Трипілля підтримувало постійні контакти із прабатьківщиною⁷, що створювало нові стимули для інтенсивного розвитку не тільки землеробського господарства на зайнятих просторах, а й для різних спеціалізованих виробництв, зокрема металургії, важливість якої вони зрозуміли. Дослідженнями доведено «високий професіоналізм трипільських ковалів», які досягли досконалості у витяжці, обрізці, плющенні й зварюванні металу; крім того, показано автохтонний шлях освоєння металу ранньотрипільськими племенами⁸.

¹ Риндіна, 1998. – С. 31.

² Черных, 1978. – С. 165–264.

³ Перницька, 2002. – С.50–51.

⁴ Черных, 1966, 1978, 1989; Риндіна, 1980, 1998.

⁵ Клочко, 1994. – С.101.

⁶ Нечитайло, 2003. – С.28.

⁷ Бурдо, 2002. – С.49–51.

⁸ Риндіна, 1998. – С. 128–130.

Подібність форм металевих виробів досліджуваного періоду від Балкан до Уралу свідчить не тільки про інтенсивний обмін між мешканцями цих областей. Вона на значних просторах зумовлена тісними зв'язками вказаних регіонів і рівнем соціально-економічного розвитку середовища, в якому створювалася подібна продукція. Степові спільноти за своїм потенціалом не поступалися ранньоземлеробським, з якими здавна взаємодіяли. Вони не тільки опанували передові традиції в освоєнні металу, а й сприяли їхньому поширенню.

Мідні вироби мали високу матеріальну й престижну цінність і в досліджуваній період в основному належали верхівці суспільства. Обмін досвідом майстрів-мідників різних племен призвів до інтеграції форм виробленої продукції, технології її виготовлення, що фіксується існуванням єдиної інформації про металообробну справу в період кінця Трипілля А, ВІ. Саме в цей час працювали гумельницький металургійний, варненський, ранньотрипільський, новоданилівський осередки, кожен з них відзначався ознаками, характерними для всієї Балкано-Карпатської металургійної провінції епохи енеоліту¹.

Самородна мідь як можлива сировина кольорової металургії трипільського періоду досить добре відома на території Волині, де вона трапляється в базальтах та їхніх туфах, що простягаються широкою смугою у північно-західному напрямку. У цій смузі з північного заходу на південний схід розташовані відомі рудопроєви міді: Рафалівка, Довге Поле, Великий Мідськ, Гутвин, Берестовець, Олександрія, Гориньград, Вапниця, Рудаваці, Сtidні, Янова Долина, Маюничі тощо. Зараз відомо ряд кар'єрів, які розкривають базальтовий покрив: села Рафалівка, Янова Долина, Довге Поле, Берестовець, старий кар'єр у Великому Мідську й невеликі розробки в інших населених пунктах.

У 1927 р. самородну мідь було виявлено на околицях села Великий Мідськ. Там знайдені кам'яні просвердлені сокири, які могли вироблятися на місці й використовуватися під час гірничих робіт. У траншеях був і посуд культур постшнурової кераміки. Найбільші, підібрані тут самородки міді мали вагу 807–892 г, а гнізда окислених мідних мінералів займали площу 0,5 гектара.

Аналіз палеометалевих знахідок дає змогу з'ясувати важливу інформацію про міжетнічні контакти, соціальні відносини, госпо-

¹ Нечитайло, 2003. – С. 33.

дарство давнього населення, що є основою для реконструкції цілого етнокультурного комплексу.

Вироби енеоліту. Одним із найдавніших металевих виробів з території Волині є чотиригранне долотце (92x10x6 мм), виявлене у 1974 р. під час розкопок поселення маліцької культури (4200–4000 рр. до н.е.) в с. Острів Дубнівського р-ну Рівненської обл.

До епохи енеоліту належать три мідні провушні сокири, одна з яких знайдена у Млинівському р-ні, друга – в с. Листвин Дубнівського р-ну Рівненської обл., третя походить з околиць смт Торчин Луцького р-ну Волинської обл.

Сокира-молот з Млинівського району має довжину 25 см, ширину – 5,5 см, а отвір – 3 см (рис. 2.32:2). Клиן виробу розширений біля леза і скошений донизу з протилежного боку. Поперечний перетин клина – прямокутний, обуха – округлий. Кругла втулка розміщена у верхній третині корпусу знаряддя. Біля виходу втулка оточена кільцеподібними виступами, чітко виділеними зі сторони черевця та спинки сокири-молота.

Подібна сокира-молот цього ж періоду виявлена біля смт Торчин Луцького району Волинської області (зберігається у фондах ВКМ, А–11496)¹ (рис. 2.32:3). Корпус цього виробу, на відміну від попереднього, прямий, а розміри менші: довжина – 17 см, ширина – 5 см; діаметр отвору для руків'я – 2,8 см.

Сокира-тесло з с. Листвин має загальну довжину 22,9 см, ширину горизонтального леза – 5 см; ширину вертикального леза – 4,8 см; діаметр втулки для руків'я – 3,3 см (рис. 2.32:1). Корпус сокири човноподібний, утворений двома клинами: поздовжнім і поперечним – теслоподібним. Поперечний перетин обох клинів овальний. Теслоподібний кінець трохи закручений пропелером. Обидва клини мають сліди роботи з твердим матеріалом (особливо теслоподібний). Втулка, розташована посередині знаряддя, має на краях виступи, що по-різному оформлені на спинці та черевці. На черевці виступ плавно переходить у корпус сокири, а на спинці набуває вигляду кільцеподібної муфти. Вага знаряддя – 1 кг 249,2 г.

Аналогічні сокири з найближчих до нас територій відомі з Вошилова, Гермаківки, Коржови, Тербовлі Тернопільської обл., Городниці, Коршева, Незвиська Івано-Франківської обл. та ін. пунктів.

Потрібно відзначити високі робочі якості таких сокир-тесел. Ефективному їх використанню в різних трудових процесах сприяла твердість і міцність металу. Існує кілька версій щодо призна-

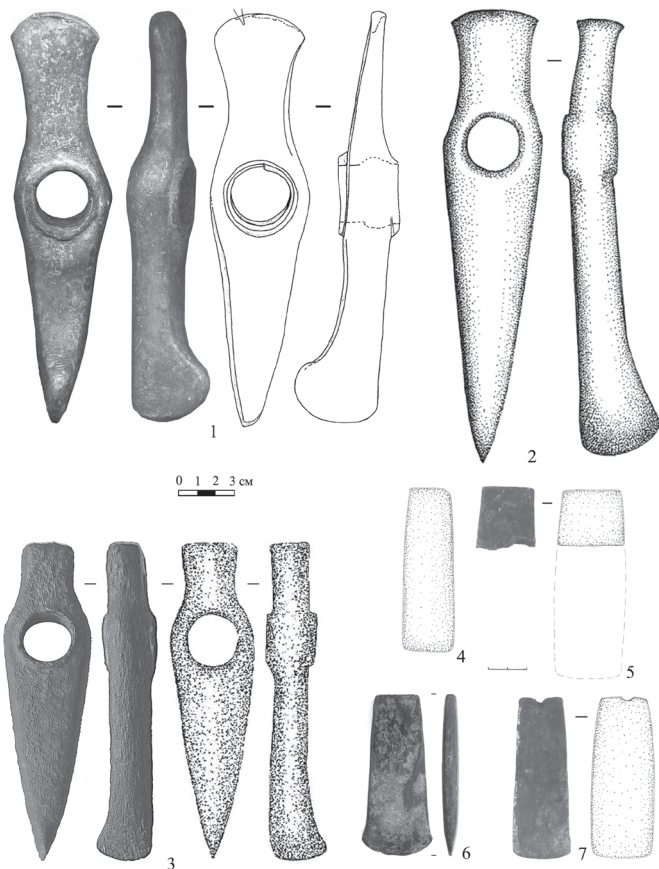

Рис. 2.32. Металеві сокири трипільської культури: 1 – Листвин Дубнівського р-ну; 2 – Млинівський р-н Рівненської обл.; 3 – Торчин Луцького р-ну; 4, 5, 7 – Зимно Володимир-Волинського р-ну; 6 – Луцький р-н Волинської обл. (за І. Маркусом, Г.Охріменком)

чення хрестоподібних сокир-тесел: дослідники припускають, що вони використовувалися для добування руди і солі, рубання лісу, обробітку землі, як зброя. Н. Риндіна вважає, що це не були вузькоспеціалізовані знаряддя, а мали різне застосування завдяки сильній ударній дії. Очевидно, ці сокири використовувалися і як зброя, і як знаряддя праці. Оскільки для їх виготовлення необхідна значна кількість цінної сировини, вартість вказаних сокир була дуже

високою, а особливо на віддаленій від виробництва території. Такі вироби могли належати представникам еліти.

Знахідки таких сокир на Волині можемо пов'язати з перебуванням тут носіїв трипільської спільноти або ж культур тисо-полгарського кола, які, мабуть, використовували ці вироби для добування високоякісного місцевого кременю¹.

Знахідки мідних сокир, які належать до II фази Балкано-Карпатської металургійної провінції, можуть свідчити про те, що Волинь входила до її карпато-подніпровського регіону і про зв'язки нашої території з тисо-трансільванським регіоном, звідки відбувався рух сировини та готових виробів.

До металевих виробів енеоліту також належать плоскі сокири. На поселенні культури лійчастого посуду в с. Зимно Володимир-Волинського району Волинської області, де проводили дослідження М. Пелещин та В. Ауліх (1963 р.), виявлено три таких артефакти (рис. 2.32:4–6). Усі сокирки однотипні: вони клиноподібні, прямокутні в поперечному розрізі, обушки тонкі, леза прямі. Довжина однієї з них становить 8,5 см, ширина леза – 3 см; розміри другої – відповідно 8,4 і 2,5 см. Лезо однієї сокирки злегка розширене і заокруглене, в обушкській частині є вищерблина. Третя сокирка (зберігається у фондах АМ ЛНУ, інв. № 1808), від якої знайдено лише обушок, була дещо більшою. На поселенні під час розкопок також виявлено металеві прикраси – округла намистина діаметром 0,7 см та спіраль з плоского тонкого дроту шириною 0,2 см (у чотири витки).

У с. Листвин Дубнівського р-ну Рівненської обл. знайдено плоску сокиру довжиною 13,6 см, шириною – 2,6–5,5 см, товщиною – до 1,9 см (фонди ВКМ) (рис. А.9: 1). Виріб має трапецієподібну форму, вузький прямий обух, широке заокруглене лезо, що плавно змикається з боковими гранями знаряддя. Спостерігається випуклість однієї сторони знахідки, тому її лезо скошене. Концентрація подібних знахідок відома в Задунайському середньогір'ї.

З Голишева Луцького р-ну походить енеолітична плоска сокира, яка має довжину 11,4 см, ширину – 0,9–3,9 см (рис. А.9: 2). Вона видовженої неправильної трапецієподібної форми з розширеним та заокругленим лезом, профіль – клиноподібний. Вузький обушок в поперечному перезі майже квадратної форми.

¹ Маркус, Охріменко, 2010. – С. 407–418.

До плоских сокирок, характерних для трипільської культури, належить виріб з Луцького р-ну Волинської обл. (рис. А.9: 4). Він має довжину 8,0 см, ширину – від 2,4 до 3,7 см. Плоска сокирка має трапецієподібну форму (майже прямокутну), тільки заокруглене лезо виділяється розширенням. У профіль – симетрично клиноподібна форма. Порівняно широкий обушок має прямокутну в поперечному перерізі форму.

Ще одна плоска невелика сокирка знайдена в с. Повчино Корецького району Рівненської обл. (рис. А.9:3). Вона має трапецієподібну форму та заокруглене лезо, збоку – клиноподібну. Обушок в поперечному перерізі – прямокутної форми. Один лицевий бік сокирки злегка випуклий. Довжина її 8,8 см, ширина обушка – 1,7 см, леза – 3,6 см, товщина – 0,8 см. Аналогічні вироби відомі з пам'яток Верем'я, Бодак, Степанці, Гішниць I, Києва, Пекарів I на Україні.

З території Західної Волині походить колекція металевих доліт-тесел енеоліту. Вироби з Луцька, Крупи Луцького р-ну, Острова Дубнівського р-ну мають коротке, злегка розширене лезо, трохи звужену п'ятку, переріз зняряддя посередині близький до квадрата.

Вироби доби бронзи. Після існування в період енеоліту Балкано-Карпатської металургійної провінції в ранньобронзовому (пізньоенеолітичному) часі постає Циркумпонтійська металургійна провінція (датується XXXIII–XXI ст. до н.е.). Діяльність її різних центрів прослідковується на Західній Волині, зокрема, завдяки знахідкам сокир нового типу. Так, нововиявленим є виріб із с. Малинівка Рожищенського р-ну Волинської обл. (рис. А.10: 2). Артефакт має циліндричний, але гострий обушок та довге заокруглене лезо, верхня його частина пряма, нижня – значно опущена (дугоподібна). Такі вироби є першими свідченнями великого перелому, що закінчився в першій половині IV тис. на причорноморській території, з якою найвиразніше пов'язане зародження ранньобронзової металургії.

У фондах Торчинського історичного музею зберігається сокира, виявлена в с. Смолигів Луцького району (на березі озера Окорське) (рис. А.10: 1). Її довжина 11,5 см, ширина – 4,5 см. Отвір для руків'я має діаметр приблизно 2,5 см. Артефакт належить до культури постшнурової кераміки бронзового віку. Сокира зі Смолигова прикрашена канелюрами на обусі, що нехарактерне для Подунав'я

і більш типове для сокир катакомбного типу Східної Європи. В.Клочко допускає місцеве, придністровське виробництво такого знаряддя¹. Більш за все, сокира зі Смолигова є північнокавказьким імпортом, оскільки має багато аналогій в північнокавказькій культурі², а опосередковані зв'язки з цим металургійним центром у даний період підтвержене дослідженнями Н. Риндіної³.

Нова провушна сокира знайдена в Горохівському р-ні Волинської обл. (рис. А.10: 3). Її довжина 11,8 см, ширина леза в найтоншому місці – 3,6 см, в найтовщому – 5,5 см, довжина втулки – 6,2 см, діаметр отвору – 2,5 см. Трубочаста втулка має внизу кільцеподібне потовщення. Від втулки (на її рівні) йде півромбічне напластування до середини леза. Саме лезо розширене до кінця та відігнуте до низу.

З території Західної Волині походить колекція металевих плоских сокирок (тесел) доби бронзи (рис. А.11). Вироби мають виділені краї по боках та дугасте розширене лезо. Різниця між артефактами спостерігається за такими ознаками: висота піднятих країв, рівень розширеності леза, увігнутий обух чи рівна або вигнута обухова частина, розміри виробу. За останньою ознакою можна виділити дві умовні групи цих виробів із Західної Волині: малі – довжиною 6,3–7,9 см; великі – 9,5–12 см. Знахідки, в основному зібрано у Володимир-Волинському р-ні (дві з них зберігаються у фондах ВІМ: А-17 – р. Зах. Буг та А-810 – м.Володимир-Волинський, ур. Федорівщина), Іваничівського (три екземпляри), а також з Турійського (с. Дуліби, фонди ВКМ), Локачинського, Луцького (с. Гаразджа), Маневицького та Старовижівського (с.Яревище) р-нів Волинської обл., з с. Подоляни Гоцанського р-ну Рівненської обл. (приватні збірки). Це сокирки ранньоунетицького типу, які були поширені у 2200–1900 рр. до н.е., та пізньоунетицького типу (1900–1600 рр. до н.е.). На Волині такі вироби пов'язуємо з культурами постшнурової кераміки та із східнотшинецькою культурою. На території Західної України аналогічні артефакти цього періоду виявлені в Почапах та Сокалі Львівської області.

До предметів озброєння доби середньої (пізньої) бронзи належить сокира з кургану № 1 в с. Івання Дубнівського р-ну Рівненської обл. (рис. А.12: 1). У похованні 4 кургану 2 біля с. Івання знайдено унікальний кинджал з широким гостролистим клинком і з

¹ Клочко, 2006. – С.84, рис. 50: 6.

³ Риндіна, 1980. – С. 24–42.

² Кореневский, 1981, рис. 3: 5.

широкою, квадратною в перетині нервюрою та руків'ям у вигляді втулки, відлітої разом із лезом (рис. А.12: 2). У цю втулку був вставлений дерев'яний стрижень, на який з іншого боку надягнуто бронзове втулкове грибоподібне навершя. Упор руків'я та нервюра на лезі прикрашені гравірованим орнаментом у формі трикутників та ромбів. Відомо, що курган № 2 в с. Івання датований радіовуглецевим методом та за сучасною калібрацією відповідає 1560–1430 рр. до н.е.¹. Безперечно, такі речі могли належати лише військовій еліті². Унікальність форми, декору і відсутність повних аналогій кинджала з Івання утруднює вирішення питання його походження.

Металеве озброєння доби пізньої бронзи представлене знахідками наконечників списів. Один артефакт виявлено в с. Піддубці Луцького р-ну Волинської обл. (рис. А.13: 1). Довжина цього виробу – 14 см. Він оздоблений ялинковим декором по всій поверхні втулки, а в проміжках нанесено оперізуючі ряди горизонтальних ліній, по 3–4 в кожному.

Точного аналога цьому орнаментованому наконечникові немає, хоча є вироби подібні за формою. Зокрема, один із них зберігається у фондах Любомльського краєзнавчого музею (інв. № 1533) (рис. А.13: 4). Ці вироби мають нетипове для таких знахідок нижнє закінчення пера вістря. Такі характерні наконечники належать до імпорту з-за Карпат і датуються 4 періодом епохи бронзи. Вони є провідною формою цього періоду³, що підтверджується добре датованими чисельними знахідками з Угорщини, Трансильванії, Словаччини. М. Бандрівський відносить бронзовий наконечник списа з Піддубців до вільховецької групи – її класичної фази, яка датується 1350–1150 рр. до н.е. Дослідник підкреслює місцеву самотність даного виробу.

Наконечник списа, з овальним пером, звуженим біля основи, виявлено в Острозькому р-ні. Він має довжину 9,5 см, найбільшу ширину пера – 2 см (рис. А.13: 3). Виріб аналогічний артефактам пізньобронзового періоду, наприклад, наконечнику списа лужицької культури з с. Іванівка Радивилівського р-ну Рівненської обл. (за даними І. Свешнікова). До нього подібна знахідка з Горохівського р-ну Волинської обл. (рис. А.13: 5).

Нещодавно артефакт такого типу було знайдено в с. Боратин Луцького р-ну Волинської обл. (рис. А.13: 2). У с. Мильча Дубнів-

¹ калібрація за Б. Ремсі (2009).

² Dąbrowski, 2005. – S. 135–138.

³ Kostrzewski, 1962. – S. 13.

ського р-ну піднято вістря списа довжиною 26,5 см (рис. А.13: 6). Воно вузьке, листоподібне, розширене у верхній частині та має коротку лійкоподібну втулку. Виріб датується XIII–XII ст. до н.е.

До предметів озброєння пізньобронзового періоду належать втулкові сокири (кельти) (рис. 2.33). Знахідки походять із м. Володимир-Волинський, сіл Вишків Луцького, Кульчин Ківерцівського, Сокіл Рожищенського, Маркелівка Володимир-Волинського, смт Луків Турійського р-нів Волинської обл., сіл Пересопниця, Іскра Рівненського р-ну¹, міст Костопіль, Корець Рівненської обл. (рис. А.14).

Із Західної Волині походять знахідки ножів (рис. А.15: 1, 4–6) та серпів (рис. А.15: 2, 3). Вони виявлені у Володимир-Волинському (фонди ВІМ), Горохівському, Луцькому (фонди ВКМ), Рожищенському районах (фонди ВКМ), Волинської області, Млинівському, Рівненському районах Рівненської області. Ці знаряддя пов'язують з середньою та пізньою епохою бронзи².

Найбільшу категорію металевих знахідок доби бронзи становлять прикраси. Скроневі кільця відкрито в похованнях городоцько-здовбицької культури Здовбиця та Стадники. Подібні вироби поширені були в Чехії. Серед прикрас стжижовської культури відомі скроневі кільця, шийні гривни, браслети, персні у вигляді вербового листка (Торчин, Сьомаки), пластинчасті браслети (Стеблів, Могіляни), браслети з округлого дроту (Стеблівка, Липа), діадема з широкої бронзової стрічки (Великий Боратин), підвіска у формі півмісяця зі спіралью загнутими кінцями (Стеблівка), сережки та персні (Могіляни), спіральні та трубчасті пронизки з міді та бронзи (Великий Боратин, Жорнів, Могіляни). Подібні вироби відомі з Подніпров'я, Словаччини.

Носіям тшинецької культури пізнього періоду доби бронзи належать бронзові браслети, шпильки, фібули, персні, золота сережка (Івання, Устинське, Черськ, Пересопниця, Скірче). Аналоги цим виробам відомі на Кавказі, в Трансильванії, Польщі.

Отже, металеві вироби західноволинських культур періоду енеоліту – бронзи походять як із традиційних європейських центрів металовиробництва (балкано-карпатських, трансильванських, кавказьких), так і з місцевих мідних майстерень. Це підтверджує надзвичайно далекосяжні зв'язки обміну між населенням різних територій, культурних впливів в епоху енеоліту, добу бронзи.

¹ Нікольченко, 1973. – С. 92.

² Черных, 1976. – С. 88–97.

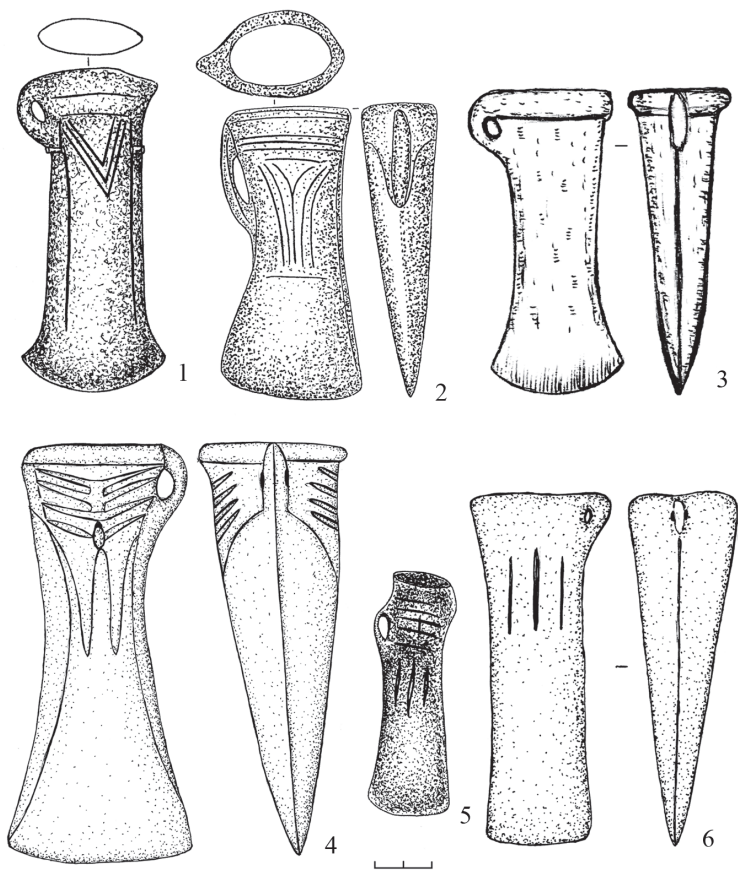

Рис. 2.33. Бронзові кельти-сокири з Волині та Волинського Полісся
(за Г.Охріменком)

2.6.4. Ткацький промисел

Ткацтво належить до найдавніших занять людини. У матеріальній культурі народу воно відіграло вагомий роль та забезпечило людину багатофункціональними тканими виробами одягового та побутового призначення. По-перше, ткани вироби захищають тіло людини від негативних впливів зовнішнього середовища. По-друге, відбивають художньо-естетичні смаки та уподобання. По-третє, зберігають світогляд та релігійні погляди народу. Тому, в контексті життєдіяльності людини ткани вироби є вагомим надбанням та виразним історично сформованим художнім явищем.

Тисячолітня історія розвитку ткацтва на території Волині та Волинського Полісся формувалась під впливом складних кліматичних, географічних та історичних умов. Поклади мергелю на півночі та крейди на півдні використовувались як основні матеріали для виготовлення ткацьких знарядь (прясел та тягарців)¹.

Найдавнішому ткацтву та наслідкам роботи на експериментальних найпростіших верстатах присвячено розділ книги Ренаті і Ярослава Малінович², у якій вони визначають, що перехід первісних людей від шкіряного одягу та кожухів до ткацтва відбувався в ранньому неоліті. З Анатолії походить латка, можливо, вовняної тканини, яка датується VII тис. до н. е., а початок цього виробництва виводиться з плетіння рогожі, взуття та інших ужиткових предметів. Спочатку, на їхню думку, люди робили речі з лика, кори, пізніше використовували бавовну, льон, коноплі, кропиву, вовну. Тоді ж з'явилися пряслиця, важки, гребені з дерева та кістки. На думку цих авторів, горизонтальні та вертикальні верстати винайдені і поширювалися в Малій, Передній Азії та в Подунав'ї ще в епоху неоліту.

Ще з часів неоліту територія Волинського Полісся була зоною міжкультурного обміну. Витоки ткацтва на Волинському Поліссі сягають доісторичних часів, що передусім пов'язано з навколишнім середовищем і наявністю сировини.

На всій території Волинського Полісся ще з доісторичних часів трапляються поодинокі стародавні пам'ятки прядильно-ткацького виробництва. Здебільшого, це плоскі та біконічні глиняні пряслиця, які є доказом того, що поширеним заняттям населення цієї те-

¹ Охріменко, 2001. – С.14

² Malinovi, 1982. – S. 80

риторії було прядіння нитки. За логікою, прядіння безпосередньо пов'язане з виготовленням тканини. Швидкою тлінністю тканини під дією зовнішнього середовища, можна пояснити повну відсутність знахідок виробів ткацького промислу. Однак орнаментика тканих виробів зберігається в оздобленні кераміки, що підтверджують археологічні матеріали¹, завдяки цьому ми маємо можливість простежити основні віхи розвитку ткацтва Волинського Полісся в прадавні часи.

З часів неоліту (VII тис. до н.е.) досліджувана територія на тривалий час стала зоною співіснування двох відмінних за походженням і традиціями етнічних масивів – землеробської культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) та носіїв волинської неолітичної культури (ВНК), які займалися мисливством, збиральництвом, рибальством².

Носії КЛСК, прийшовши з Подунав'я, принесли з собою навички примітивного ткання на південну територію Волинського Полісся³. Заняття прядінням носіїв КЛСК підтверджене знахідками круглих пряслиць, сплюснених з боків, з отвором посередині, які слугували для кращої обертовості веретена при вимотуванні ниток із пряжі (Рівне, Голишів II, Гнідава), їх діаметр 3–4 см, товщина 5–10 мм. Як правило, вони позбавлені орнаменту. Інколи прясла виточувалися з уламка посуду (Голишів II). Глиняних тягарців до ткацьких верстатів та інших знарядь, пов'язаних з цим заняттям, на згаданих поселеннях не знайдено, а незначна кількість пряслиць може вказувати на малорозвинутість цього виробництва, можливо, надання переваги обробці шкір. Дослідники КЛСК Польщі вважають, що прядіння вовни належало у них до звичних занять. Пряслиця там знаходять майже в кожному житлі⁴. Я. Крук не виключає, що вже у V тис. до н.е. на землях Польщі виробляли полотно з льону, хоч знахідки зернівок цієї рослини на поселеннях КЛСК є рідкісними. За даними дослідника, льон на цій території культивувався у IV–III тис. до н.е.⁵.

Носії КЛСК володіли найпримітивнішими техніками ткання. Вони плели вручну сітки та тканини технікою найпростішого полотняного переплетення, що є співзвучним з декором глиняних виробів, уся поверхня яких оздоблювалась хвилястими чи сітчастими-

¹ Шевчук, Охріменко, 1995. – С. 126–129.

² Там само. – С. 126–129.

³ Охріменко, 2001. – С. 64.

⁴ Kulczycka-Leciesewicz, 1979. – S. 84.

⁵ Kruk, 1980. – S. 171, 172.

ми мотивами. Виявлені на кераміці графічні символи повторюють елементи фактури тканин. На території північної частини Волинського Полісся важливим етнокультурним явищем стала ВНК, населення якої перейняло навикі примітивного ткання від КЛІСК, оскільки носії цих культур мали тісні контакти. Тому декор посудин інколи співзвучний з виробами носіїв КЛІСК та нагадує фактуру тканини. В. Генсель вважав, що у носіїв КЛІСК сировиною для виробництва різних тканин була овеча вовна й льон або дикорослі рослини. Тканини вироблялися на вертикальних кроснах, що підтверджено знахідками тягарців до них (Грудек Надбужний, Чмелюв)¹.

Продовження традицій виробництва тканин, а отже, напевне, і тканого одягу спостерігалось у носіїв маліцької та люблінсько-волинської культур (теж дунайського походження), хоч кількість пряслиць, тягарців до верстатів у них теж була невеликою.

За доби бронзи, особливо в кінці III тис. до н.е., у племен північноєвропейського походження з лійчастим посудом спостерігається розквіт цього виробництва, в інших же культурах – кулястих амфор, городоцькій зі шнуровою керамікою – бачимо зменшення кількості виробів, пов'язаних із ткацтвом, що могло зумовлюватися різними обставинами: похолодання клімату, більша рухливість, більше значення скотарства, ніж рільництва. Значна ж кількість крем'яних скребків пов'язується з обробкою шкір, отже, й переважанням такого одягу. На Подунав'ї і в кінці неоліту, і на початку мідного віку значення ткацтва було великим: численні знахідки біконічних, підокруглих пряслець, тягарців у формі стіжка, овальних з отворами та символічним орнаментом дозволяють це стверджувати².

У носіїв КЛП Волині (середина III тис. до н.е.) прядіння та ткацтво було досить поширеним заняттям. Не виключено, що на більших поселеннях (Зимно, Грудек Надбужний) тканини вироблялися для обміну всередині племені або з сусідніми етногрупами. На великих поселеннях знаходять численні, добре виготовлені та випалені глиняні пряслиця для обтяжування веретен. Вони мали різноманітну форму. Крім звичайних кружечків у вигляді миски, були конусоподібні, випуклі, кулясті, біконічні.

¹ Hensel, 1973. – S. 86.

² Титов, Эрдели, 1980. – С. 286, рис. 132, 6, 9–11; Pavuk, 1980. – S. 33, 35.

На поселенні КЛП Зимно (найбільшому з відомих у Західній Україні) виявлено більше 200 пряслиць, а також різні тягарці до верстата (рис. 2.34). На цій підставі можна вважати його важливим центром ткацького виробництва. На основі приклеєного денця пошкодженої посудини із Зимно добре відбилися досить тонкі нитки тканини, що підтверджує вищесказане.

Носії КЛП ткали на вертикальних кроснах, основу обтяжували тягарцями з отворами для приготування нитки або жолобком для прив'язування.

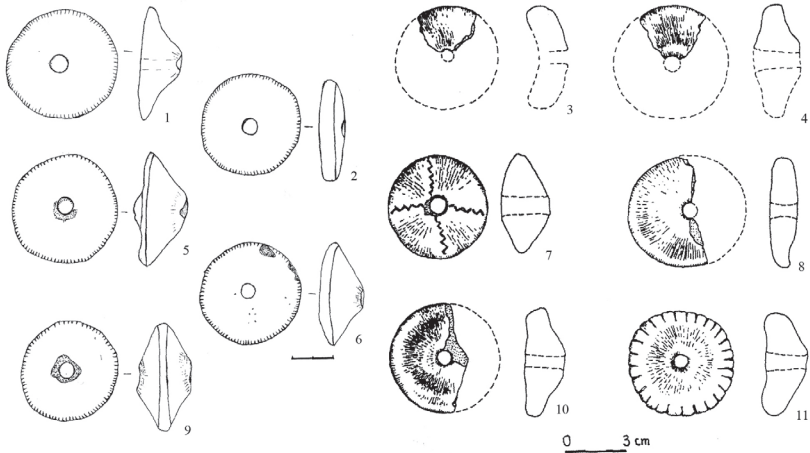

Рис. 2.34. Зимно. Прясла культури лійчастого посуду (за А. Броніцькою)

Примітивний ткацький верстат складався з двох закопаних в землю дерев'яних стовпців, між якими натягували нитки. Ці нитки слугували основою для майбутнього полотна. Між ними вручну проводили нитки піткання за допомогою загостреної палички¹. Для полегшення роботи на кінці ниток основи прив'язувались тягарці. Таким чином, нитки основи натягувались і легше було послідовно проводити нитки піткання. Форма тягарців була конусо або гантелеподібна. Параметри обводів указують на різну товщину ниток, що ткалися. На Волині та Волинському Поліссі побутували верстати двох типів – горизонтальні та вертикальні (рис. 2.35). На думку У. Брея та Д. Трампа, тип ткацького верстата може бути

¹ Кодлубай, Нога, 2004. – С.46.

встановлений за збереженими рештками тканини або їх відбитками¹. Різної товщини відтиски шнура на кераміці можуть вказувати на використання таких же у виробництві сіток, грубих тканин².

Високий художній рівень тканих виробів пізньотрипільської культури засвідчують орнаментальні мотиви керамічних виробів, виявлених у південній частині досліджуваної території. Наявність посудин, орнаментованих вохригим розписом, та пофарбованих в рожеві та світло-коричневі кольори прясел засвідчує широке використання природних барвників, які застосовувались і для пофарбування чи розпису тканин³ (рис. Б.1).

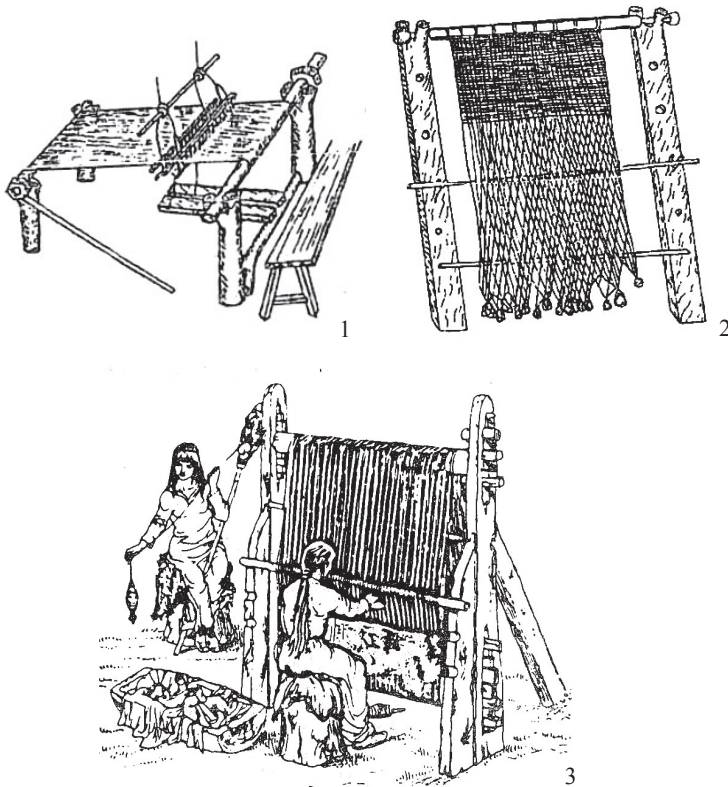

Рис. 2.35. Вертикальний та горизонтальний ткацькі верстати (за матеріалами черняхівської к-ри)

¹ Брей, Трамп, 1990. – С.132.

² Prahistoria ..., 1979. – S. 243, 244.

³ Никорак, 2004. – С. 35; Охріменко, Скляренко ..., 2007. – С.327.

Отже, в неоліті та особливо енеоліті, на Волині і Волинському Поліссі широкого розповсюдження набувають ткацтво та плетіння. Для виготовлення тканин використовували волокна кропиви, коноплі, льону, а також вовну дрібної рогатої худоби¹. Серед керамічних виробів культур середини бронзового віків (городоцько-здовбицька, стжижовська) знахідки пряслиць рідкісні². Як видно з наявних матеріалів, населення названої території менше займалося цими промислами, в той час як на сусідніх ці види діяльності розвивались інтенсивніше. Так, на поселенні КЛСК Ольшаниця знайдено точені зі стінки посуду і плоскі неорнаментовані (діаметром 6 см) пряслиця³. Плоскі пряслиця та важки у великій кількості знайдені ні поселені КЛП Страхув.

Наявність неолітичних узорів – заглиблень, горизонтальні, вертикальні та змішані ряди нарізок відмічаємо у кераміці, однієї з найбільш оригінальних культур – стжижовської. Ознакою СК стала поява на глиняному посуді нових візерунків – відбитків перевитого шнура. На півночі та в центральній частині Волинського Полісся (Шацький, Ратнівський, Любешівський, Маневицький р-ни) знайдено декоровані відбитками шнура фрагменти стжижовських великих горщиків⁴, що стали доказом використання ниток з різноманітної сировини: вовни, льону, дикорослих рослин (кропива, коноплі). Відповідно до цієї сировини виготовляли прясла, відмінні за формою, вагою та матеріалом.

У пізньому періоді бронзового віку на Волині з'являються групи населення т. зв. культури багатоваликової кераміки, які виготовляли або сплющені неорнаментовані, або прикрашені зубчастими відбитками пряслиця.

Поява нових мотивів зигзагу і ялинки з деякими змінами у графічному зображенні з'явилися пізніше у тшинецько-комарівській і лужицькій культурах, що опосередковано свідчить про появу більш ускладнених технік ткання з навскісними лініями. Такий ткацький малюнок характерний для саржевого переплетення, яке від полотняного відрізняється наявністю діагоналей. Ймовірно, виготовлення тканин вже виконувалось на найпростіших ткацьких верстатах, що підтверджує знахідка керамічних коліщаток від горизонтально-го ткацького верстата поблизу с. Осова на Рівненщині⁵.

¹ Давня історія..., 1997. – С. 184.

² Свешніков, 1974. – С. 110, рис. 37: 9.

³ Milisauskas, 1976. – S. 30.

⁴ Охріменко, Склярєнко..., 2007. – С. 427–434.

⁵ Охріменко, Шевчук, 1997. – С. 248–252.

Населення праслов'янської тшинецької культури виготовляло плоскі або біконічні пряслиця¹. В ареалі поширення східнотшинецької (за С. Березанською) культури відомі т. зв. рогаті прясла. Важко сказати, чи вони використовувалися у веретенах, чи були атрибутами сакральних дійств². Знахідки овальних і рогатих прясел відомі з різних поселень цієї культури на Волині.

Спадкомицею тшинецької культури була милоградська. У них знаходимо рогаті пряслиця та округлі тягарці з боронзенкою посередині³. Із тшинецькою культурою споріднена також лужицька. Із знахідок могильника в Рованцях (м. Луцьк) видно, що пряслиця та інші речі промислу не були поширені серед цього населення.

У перших століттях н. е. (початок великого переселення народів) з північного заходу на Волинь приходить населення вельбарської культури з розвинутим ткацтвом. Про це свідчать кількість та різноманітна форма прясел: біконічні, жорноподібні, кулясті з орнаментом або без нього⁴ (рис. Б.2).

За дослідженнями С. Пачкової, прядіння та ткацтво були поширеними видами діяльності зарубинецького населення. На окремих поселеннях нараховуються десятки пряслець: біконічні, округло-біконічні, плоско-біконічні, грушеподібні, кулясті. Для виробництва ниток використовували льон, коноплі, вовну. Це населення виробляло як грубі полотняні тканини, так і тонкі. Усі знайдені у них зразки тканин виготовлені в техніці полотняного переплетення. Аналогії їм відомі у Східній Європі з епохи неоліту. Ця авторка підтримує думку, що вертикальні ткацькі верстати були тут поширені від неоліту до раннього середньовіччя⁵.

Пряслиця є частими знахідками і на поселеннях черняхівської культури. Вони біконічні, конічні, циліндричні, дископодібні. Окремі з них виточені з мергелю на токарному верстаті. Дослідники вважають, що ткацтво у стародавніх слов'ян було родинним промислом⁶.

У давні часи на території Волинського Полісся прясла виготовляли з глини, мергелю⁷. Серед археологічних знахідок у давньоруських житлах численними є керамічні або мергелеві прясли-

¹ Березанская, 1972. – Рис. 38, 39.

² Березанская, 1982. – С. 48, 49.

³ Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 16, рис. 9, 4, 6.

⁴ Кухаренко, 1980. – С. 57, 58, табл.

XXXVII, II 2, Табл. XXVIII, I, II, Ж, 3.

⁵ Пачкова, 1974. – С. 125–127.

⁶ Баран, Козак, Терпиловський, 1991. – С. 100.

⁷ Охріменко, 2004. – С. 64–69.

ця, інколи з «очковим» орнаментом¹. Пізніше, у IX–X ст., на півдні досліджуваного регіону для прясел використовували крейдянний вапняк². Але починаючи з кінця X століття, широкого вжитку набувають шиферні прясла. Така зміна матеріалу пояснюється розробкою родовища шиферу на Житомирщині в районі Овруча³.

Зміни матеріалу виготовлення ткацьких знарядь були пов'язані з пошуком найбільш вдалого матеріалу, що в свою чергу сприяло варіюванню товщини та щільності нитки та зменшенню витрат часу на її виготовлення.

Отже, давня історія південних, центральних і північних частин Волині та Волинського Полісся в етнокультурній еволюції дуже подібна і тісно пов'язана із західними землями Центральної Європи. Показовим у праісторії досліджуваної території є розквіт прядіння, а згодом і ткацтва завдяки наявності різноманітної сировинної бази. Поширюючись спочатку на території Волині, навики ткацтва проникали вглиб поліських земель. Від появи у V тис. до н.е. і до середньовіччя відбувався його розвиток та вдосконалення.

Розквіт ткацтва припадає на початок III тис. до н.е. у населення з лійчастим посудом та пізньотрипільського, носіїв тшинецької культури бронзового віку, зарубинецької, черняхівської культур та за часів Київської Русі.

¹ Населення Прикарпаття і Волині..., 1976. – С. 199, рис. 64: 32.

² Терський, 2002. – С. 44.

³ Кучинко, 2002. – С. 93.

2.7. Розвиток транспортних засобів

Транспортні засоби як важлива категорія археологічних артефактів – джерело цінної інформації про духовну культуру періодів енеоліту – доби бронзи. Особливості коліс добре передані на вцілілих моделях глиняних возиків, які, не виключено, мали певне сакральне значення, тобто особливий зміст, а не були дитячими іграшками. Подібні вироби, ймовірно, мали відношення до певних явлень в індоєвропейській духовній культурі, охоплювали широкий хронологічний діапазон та значну територію поширення.

За період розкопок поселення Голишів (1972–1973, 2004–2006 рр.) знахідка моделі коліщатка воза трапилася вперше (рис. 2.36: 1–2). Виріб не віднесений до групи пряслиць, оскільки на ньому чітко посередині виділяються виступи-втулки, що були дуже характерними для дерев'яних, часто виготовлених з суцільної частини дерева найдавніших коліс для возів. На Погоринні два екземпляри таких виробів відомі з розкопок М. Пелещишина в Листвині (рис. 2.37: 1–2). Зважаючи на технологічне виконання виробу, його можна віднести до волино-люблінської культури. Хоча треба зауважити, що крім маліцької, волино-люблінської, пізньотрипільської культури поселень та матеріалів з них, тут ще є знахідки кераміки культури лійчастого посуду та, імовірно, баден-

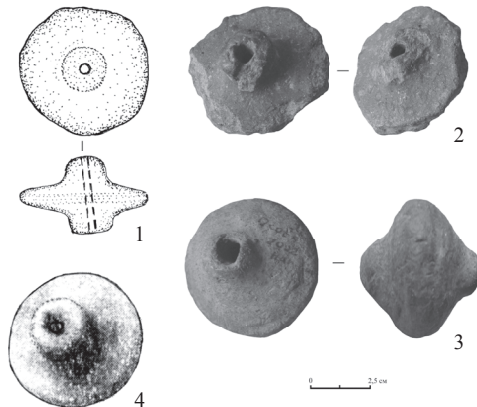

Рис. 2.36. Керамічні коліщатка до ритуальних возів: 1–2 – Голишів Волинська обл.; 3 – Осова Костопільський р-н Рівненської обл.; 4 – Верхів'я Волги (Прислонь)

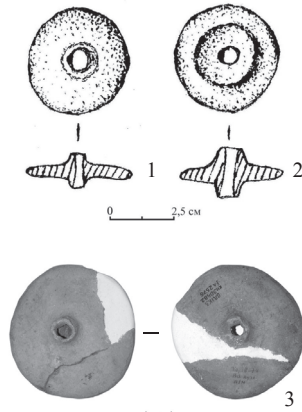

Рис. 2.37. Моделі коліщаток ПТК: 1–2 – Листвин, ур. Гострий Горб, 3 – Хорів (за М.Пелещишином)

ської культури. Перші знахідки останньої відомі з печери Баден в Австрії. Мігруючи, це населення опинилося в пізньому енеоліті на території Угорщини, Польщі, Закарпаття¹. Окремі керамічні вироби, виявлені в Голишеві та в м. Луцьк-Луг, на нашу думку, можуть бути пов'язані саме з нею. Зокрема, в Голишеві знайдено дві ручки від черпаків, що дуже нагадують баденські вироби². На порушеній пам'ятці Луцьк-Луг (ур. Красне), де є матеріали волинолюблінської і маліцької культур, теж знайдено фрагменти посуду, орнаментовані паралельними лініями, укладеними трикутниками та обрамленими рядами ямок, які нагадують декор баденських виробів. Якій із названих культур могло належати коліщатко сказати важко. З баденською культурою пов'язана модель керамічного цілого возика з Угорщини (рис. 2.38).

Якщо фрагменти посуду, імовірно, баденської культури, можна віднести до початку III тис. н.е., то поселення ВЛК, напевне, було раніше – і належить до I пол. IV тис. до н.е. або його середини. На основі цього можна вважати, що сам колісний транспорт або уявлення про нього в носіїв ВЛК з'явилося порівняно рано.

На території Польщі в кінці енеоліту перебувало населення КЛП, яке використовувало волів для обробки землі з допомогою простого рала. Під курганами знайдено там і сліди оранки. Волами перевозили також вантажі на чотириколісних возах. Використання колісного транспорту із запряженими у нього тваринами зафіксовано пластичним зображенням пари волів у ярмі, яке походить

Рис. 2.38. Візок з Угорщини
(II тис. до н.е)

Рис. 2.39. Фігурка волків у ярмі з
місцевості Кренжніца Яра (Польща)

¹ Wielka historia świata, 2005. – S. 164–166.

² Охріменко, 2007. – Рис. 480.

з посудини культури лійчастого посуду. У місцевості Кренжніца Яра поблизу Любліна знайдено керамічну фігурку воликів у ярмі (рис. 2.39). На посудинах з Острівця Швентокшиського та з Броночиць зображені чотириколісні вози.

Одним з найпереконливіших аргументів на користь появи возів у досить ранній час є посудина з Броночиць культури лійчастого посуду з малюнком воза, яка продатована 2775±50 рр. до н.е., тобто останньою третиною III тис. до н.е.¹ (рис. 2.40). Це середньої величини ваза, що належить до III періоду КЛП. На ній зображено два вози та частина третього, дерева, два ряди ламаних ліній, заштрихованих квадратів, які, не виключено, є зображенням будівель та вулиць, а біля них, швидше за все, стояло чотири вози. Дишель одного воза роздвоєний, іншого розстроєний. Зображення возів подане ніби зверху, а колеса в профіль. Посередині возів є зображення, можливо, запасного колеса. Вози подано без волів. На поселенні Броночиці знайдено роги волів з характерними затертостями: можливо, до них прив'язувались ярма.

Важливим доказом існування колісного транспорту є залишки доріг, вимощених дерев'яними колодами, відкриті у північнонімецьких болотистих місцевостях. Деякі з них мають до 4 м

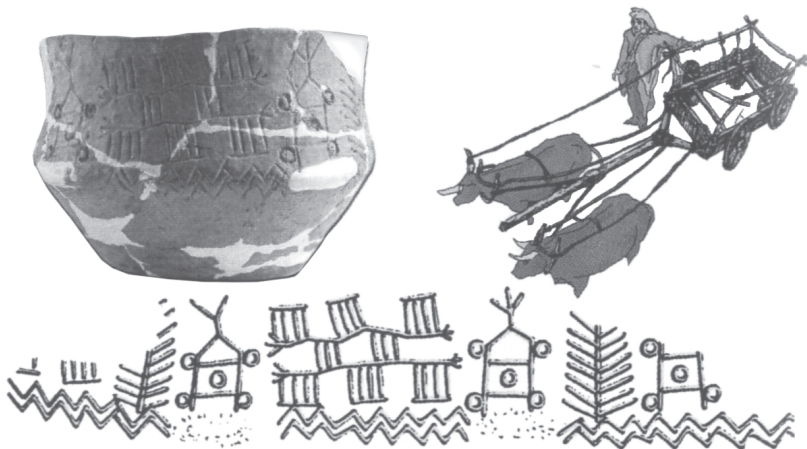

Рис. 2.40. Посудина з Броночиць (Польща) з розгорткою декору та реконструкція зображеного на ньому воза²

¹ Kruk, Milisaucas, 1999. – S.166; Охріменко, 2004. – С. 64–66.

² Wielka historia świata, 2005. – Ric. 193.

ширини і зроблені з дубових, соснових, вільхових, ясеневих, березових колод¹. Такі дороги, наприклад у Саксонії, будували з великими затратами праці вже у III тис. до н. е. Для укладення 1 км подібного шляху потрібно було, за підрахунками Хаймера, вирубати 40 га лісу. Запряжений волами чотириколісний віз міг рухатись зі швидкістю кількох кілометрів на годину.

У цей період на Західному Побужжі, зокрема в басейні Луги, вже були поселення КЛП, жителі яких, імовірно, знали колісний транспорт. У Данії, поблизу Хернінг, знайдено цілі тогочасні колеса, зроблені з дуба. Одне з них має сліди багатьох ремонтів. Припускають, що вони також пов'язані з КЛП². Подібні знахідки відомі й з інших місць в Голландії та Німеччини. Конструкція цих коліс (знайдено кільканадцять, що належать до III тис. до н.е.) подібна до відкритих у курганах ямної та катакомбної культур степової зони басейну Дніпра, Дону та Волги. Найдавніші з них датуються другою половиною III тис. до н.е. Вважають, що колеса, знайдені в Голландії (провінції Гронінген, Дренгле, Оверійсел), походять з двоколісних возів (гарб) складної конструкції. Невідомо, яка була в них вісь – стала чи рухома. У степах поряд з північним Кавказом на початку II тис. до н.е. використовувались і двоколісні, й чотириколісні вози.

У 2002 р. біля с.Осова в уроч. Стороживка (Костопільський р-н Рівненської обл.) на Волинському Поліссі знайдено керамічний виріб, що теж нагадує модель коліщатка. Його розміри: діаметр – 3,6 см, ширина – 3,7 см. Бічні виступи, якими передано ступицю, – 0,7 см. Судячи з керамічної маси (домішка піску) та кераміки, яка знаходилася поряд, знахідку можна віднести до городоцько-здовбицької культури (*рис. 2.36: 3*).

Знахідки моделей коліщаток та возиків з різних територій засвідчують розвиток колісного транспорту в Європі та Азії. Так, у Північно-Східній Сирії (Телль Хазна)³ виявлені моделі коліс з одною або двома ступицями (*рис. 2.41*). Всього на цій пам'ятці знайдено 12 екземплярів різної величини діаметром 2,7–14 см. На думку авторів дослідження, вони належать до III аккадського та ранньодинастичного періодів, а датуються початком III тис. до н.е. У похованні катакомбної культури біля с. Мар'ївка у Причорномор'ї

¹ Wielka historia świata, 2005. – S. 178.

³ Мунчев, Мерперт, Бадер, 1990. – С.5–23.

² Kruk, Milisauskas, 1999. – S. 162–170.

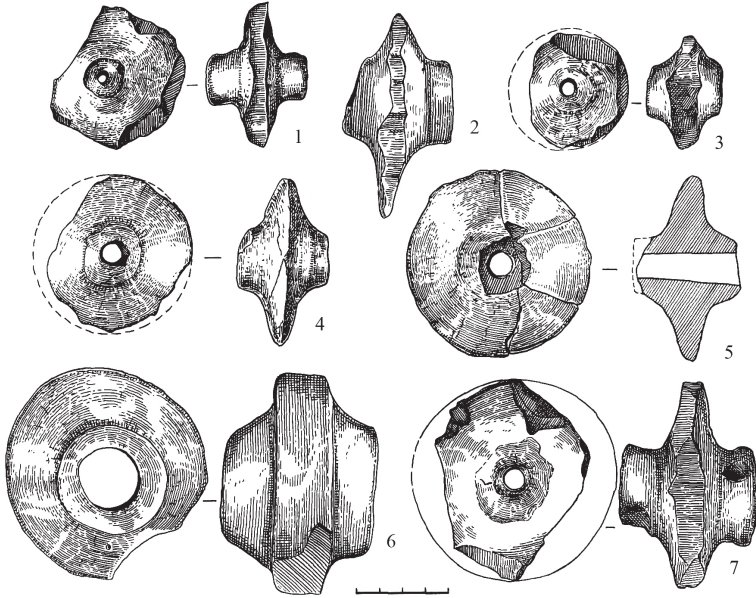

Рис. 2.41. Телль Хазна (Сирія). Глиняні моделі коліс

(кін. III тис. до н.е.) виявлено рештки колісниці (рис. 2.42). Одне колесо мало діаметр 0,6 м, ширину обода 0,05 м, в середній частині колеса виступала на 0,1 м ступиця, діаметром 0,15 см¹.

До раннього періоду катакомбної культури належить парне поховання 28, виявлене в кримському Присивашші (курган №14). У ньому відкрито рештки відносно добре збережених чотирьох коліс. Колеса належали до тричастинних з двобічними муфтоподібними ступицями. Диск колеса діаметром 51 см складався з частин по 17 см, з'єднаних між собою чотирма дерев'яними шпунтами довжиною 17 см та діаметром 1,5 см. Гнізда для шпунтів прокручені крем'яними свердлами. Колеса оберталися на нерухомій осі, в якій рухомі частини фіксувалися за допомогою чеки на плетеному шкіряному шнурі. Всі деталі воза зроблені з літнього (черешчатого) дуба. За визначенням канд. технічних наук П. Малишева, такий віз міг перевозити вантаж 1,5 т.

¹Чередниченко, Пустовалов, 1991. – С. 206–216.

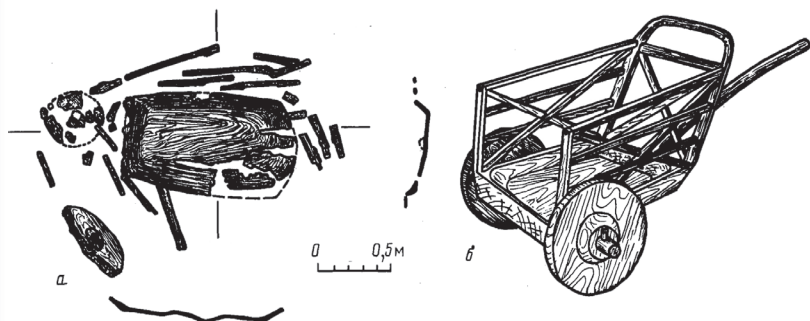

Рис. 2.42. Колісниця з поховання 27, кург. II біля с.Мар'ївка: а) план та розрізи; б) реконструкція зовнішнього вигляду колісниці (за Н.Чередниченком, С.Пустоваловим)

Як зазначають автори статті, «зміст ритуалу вміщення (в могилу – Г.О.) возів або їх частин, пов'язаний з культовою функцією возів та показує високий ранг похованих»¹. Варто підкреслити, що час екзистенції катакомбної спільноти – XXV–XX ст. до н.е.².

У Вірменії на північно-західному березі оз. Севан досліджено кургани бронзового віку XIII–XII ст. до н.е. В них виявлено порівняно добре збережені дво- та чотириколісні вози з похованою людиною на кожному. Колеса возів були або «суцільні» (курган № 9, № 11), або зі спицями. Дошки деяких возів прикрашені різьбленим у вигляді рядів спіралей³. Суцільні колеса склалися з трьох частин та скріплювалися шипами⁴.

Моделі коліщаток відомі серед старожитностей культури Отомань, що датується початком II тис. до н.е., і була поширена в Східній Словаччині, Північно-Східній Угорщині, Північно-Західній Румунії, на Закарпатті⁵.

Е. Балагурі подає зображення моделі культового возика, ошатно зробленого, з різьбленням на бокових дошках (зображення ромбів, передніх менших коліс та задніх більших з позначеними кругами)⁶. Аналогічні моделі коліщаток знайдені на поселенні Дякове у Закарпатті⁷. Вози використовувалися в поховальних обрядах з часу ямної культури і відомі в Приазов'ї, Нижньому Подніпров'ї, Прикубанні, на Північному Кавказі, в Криму (рис. 2.43).

¹ Кожин, 1968. – С.35–42.

² Кларк, 1953. – С. 300.

³ Археологія України, 2005. – С. 156.

⁴ Мнацкян, 1960. – С. 139–152.

⁵ Там само. – С. 142.

⁶ Археологія України, 2005. – С. 173, 174, рис. 23: 57.

⁷ Там само. – Рис. 23: 20.

На городищі Пислон (Верхня Волга) знайдено ще один керамічний виріб – напевно, коліщатко до возика з виразно виділеною втулкою¹ (інший бік на фото непомітний). Пам’ятка датується ранньозалізним часом, хоч там є матеріали пізньої доби бронзи² (рис. 2.36: 4).

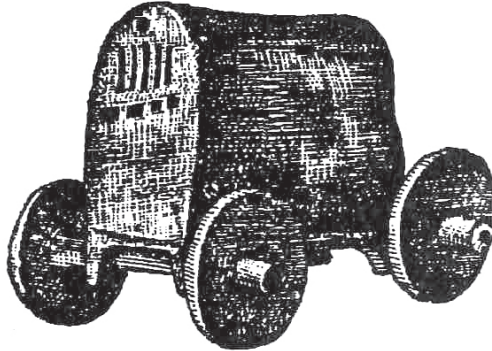

Рис. 2.43. Глиняна модель скіфського воза з Керчі

Т. Кожин в докладній статті «Гобийская квадрига»³ пише про наскельні малюнки з Південного Гобі, де зображено віз та четвірку коней, можливо, момент зіткнення двох бойових колісниць. Зображення датується бронзовою добою, бо колеса вже мають спиці.

Дослідженнями на Близькому Сході встановлено, що в другій половині II тис. до н. е. кількість спиць в колесах зростає з чотирьох до восьми. У моделі колісниць з Аму-Дар’їнського скарбу колеса мають до десяти спиць. Проте помічено, що колеса на спицях призначалися до возів, які тягнули коні. Вози ж з суцільними колесами тягнули воли (використовувалися до початку II тис. до н. е.). У давніх уявленнях різних народів знаходимо зображення колісниць сонця, але запрягалися вони кінями.

Знайдені артефакти дають підстави для таких висновків:

- 1) глиняні модельки возиків та коліс були поширені в IV–I тис. до н.е. в Європі та Азії;
- 2) їх ритуальні функції пов’язані, швидше всього, з поховальними обрядами;

¹ Археологія України, 2005. – Рис. 31: 7, 9, 11, 12.

² Розенфельд, 1970. – Рис. 1, 24.

³ Кожин, 1968. – С.36, 38–42.

3) модель коліщатка від возика з Голишева належить до волино-люблінської культури і датується приблизно першою половиною або серединою IV тис. до н.е. Вона вказує на досить давнє знайомство жителів Волині з колісним транспортом.

Наявність подібних модельок возів та коліс, імовірно, є наслідком впливів або напряду поширення новацій з Подунав'я чи з Малопольщі, хоча подібні знахідки в останній, нам невідомі. Прямі контакти населення ВЛК з землями сучасних територій Чехії, Словаччини, Угорщини засвідчуються ще й знахідками вулканічного скла на поселеннях Голишів, Баїв, а в період пізнього неоліту – на Гнідаві біля Луцька – поселенні з яскраво вираженими железовськими рисами.

З наведених прикладів видно, наскільки інтенсивні стосунки підтримували жителі придунайських територій із етнічно спорідненими групами Волині – волино-люблінської культури. Тому цілком імовірно, що й колісний транспорт, і його моделі в той час були відомі, і не виключено, використовувалися на Волині, про що свідчать знахідки керамічних коліщаток з Голишева, Листвина, Осової.

Возики, можливо, пов'язані з перевезенням душ померлих в інший світ, належать до мініатюрних сакральних виробів, як і модельки глиняних сокирок, ідея появи яких, швидше всього, походить з Подунав'я або Балкан. Проте питання змістової інтерпретації модельок возів, як і глиняних сокирок, не є простими.

Отже, можна зробити припущення, що колесо, колісний транспорт були відомі на Волині вже у мідному віці (IV тис. до н.е.) у зв'язку з приходом сюди носіїв КЛП з-за Західного Бугу, а ще раніше – від носіїв волино-люблінської культури. Не виключено, що і населення наступних груп цієї території – ККА, КШК – теж користувалося колісним транспортом, з дво- чи чотириколісними возами. У залізному віці з обох берегів Стиру в пониззі, й у верхів'ях ріки проживали племена висоцької, лужицької, милоградської культур, лежницької групи, які відзначалися високим рівнем розвитку. Різні господарські потреби та торгово-обмінні зв'язки зумовлювали, як можна здогадуватися, також розвиток транспортних засобів.

2.8. Етнокультурні контакти та обмін у первісні часи

У багатьох галузях господарства, ремеслах Волинь та Волинське Полісся перебували на близькій периферії важливих культурних досягнень; це виявилось в ранньому переході до обробітку землі, освоєнні скотарства, ткацтва, знайомстві з металами, поширенні нових ідей, вірувань, знань.

На перший погляд могло б видатися, що в давні часи – і в кам'яному віці, і пізніше – окремі групи чи спільноти мисливців або землеробів жили замкнутим, ізольованим від решти світу життям. Проте неспростовні факти доводять, що все було зовсім інакше. У пошуках мисливських, рибальських угідь, родючих земель, пасовищ людність мусила орієнтуватися у близьких і далеких екологічних регіонах, вибираючи найбільш сприятливі місця для проживання. До цього спонукала і постійна потреба у різноманітній сировині: високоякісному кремені, придатних для обробітку породах каменю (для виготовлення сокир, зернотерок, відбивачів, шліфувадл тощо), мінеральних фарб, вохри (в пізньому палеоліті і пізніше), прикрас (мушлів, черепашок, бурштину та ін.), металів (міді, золота, срібла). Можна припустити, що для вивчення нових регіонів, інших природних зон, а також за сировиною споряджались далекі експедиції досвідчених людей, що проводили різнобічні обстеження (у т. ч. геологічні) віддалених територій. Не виключено, що при цьому відбувалися контакти з іншими етнічними групами і здійснювався обмін інформацією, сировиною. Ці або подібні групи людей могли пізніше налагоджувати дистрибуторство необхідною сировиною, виробами, матеріалами.

Є неспростовною істиною, що в кожную історичну епоху потреба у різних видах сировини змінювалася. У пізньому палеоліті, як і пізніше, частина сировинних ресурсів добувалася на місці або поблизу. Цьому сприяло, звичайно, вдало вибране попередньою розвідкою місце проживання. Загалом, потреби в матеріалах, сировині були дуже різноманітними, включаючи такі екзотичні мінерали, як бурштин, з якого робили прикраси: намисто, підвіски, інколи – стилізовані скульптурки жінок (Добраничівка). Поклади бурштину відомі в олігоценічних піщаних відкладах Середнього Подніпров'я. Окремі палеолітичні поселення розташовувалися поряд із місцями добування бурштину (Кирилівка, Чулатово II, Мізин, Добраничівка, Межиричі, Осокорівка, Кайстрова Балка).

Інші матеріали доставлялися здалека. Так, поряд з кременем, для виготовлення знарядь використовувався гірський кришталь («вулканічне скло») – обсидіан. Вироби з нього виявлені в Добраничівці, Межиричах, Довгиничах, Атаках. Місцезнаходження цього мінералу відомі біля Сміли на Черкащині, на Житомирщині, Донбасі (Нагольний Кряж). Підраховано, що від Добраничівки ці пункти, розташовані за 150, 300, 500 км¹.

Виходи на поверхню морських мушлів, з яких робили прикраси, відомі в Нижньому Подніпров'ї (особливо в районі Нікополя), на південному березі Криму, на північному узбережжі Азовського моря, в Локачинському районі Волинської обл. Ці прикраси-мушлі знайдено на пам'ятках Сюрень I, Амвросіївка, Осокорівка I, Кайстрова Балка, Дубова Балка. Відомі вони в басейні Дніпра аж до верхньої його течії (Межиричі, Мізин, Тимонівка I, Єлисеєвичі), а також на Волині (Городок III), у Подністров'ї (Молодово V, Лисичники), тобто на значній території.

Так само вохра, яка використовувалася в палеоліті і як фарба, і, можливо, в сакрально-ритуальних дійствах, доставлялася з віддалених місць, наприклад, у Новгород-Сіверський – з Харківщини, в Межиричі – з Криворізького басейну, тобто, за 160–250 км².

Приклади досить віддалених зв'язків спостерігаємо на неолітичних пам'ятках Волині. Так, на поселенні лінійно-стрічкової кераміки Голишів II знайдено уламки мальованого посуду групи Естер, відомої в Угорщині. На поселенні пізнього етапу цієї самої культури Гнідава знайдено уламки посуду, характерного для стилю шарецького та групи Желіз, поширених в Словаччині, на півдні Польщі (визначення Ю. Павука, А. Кульчицької-Лецеєвич). Тут же, на Гнідаві, в житлі № 23 знайдено колекцію обсидіанових виробів, у тому числі пластинок³. За даними А. Кульчицької-Лецеєвич, одне з родовищ цього мінералу знаходиться в Угорщині, на горі Токай, звідки він переправлявся в Польщу і, не виключено, на Волинь.

Такі далекосяжні впливи зауважує на Куявах (Північно-Західна Польща) Януш Козловський: на поселенні Пжибранувек в пізньому періоді КЛСК виступають окремі елементи стилю шарецького та железовського, поширених в Словаччині і на південному заході Польщі.

¹ Давня історія України, 1997. – С. 178. ³ Охріменко, 2001. – С. 48, 49; рис. 18.

² Там само. – С. 78.

Дослідники І. Крук та С. Мілісаускас у праці, присвяченій рільничим неолітичним спільнотам, пишуть, що «наявність на поселеннях культури лінійно-стрічкової кераміки предметів, виконаних з сировини, якої поблизу немає, є доказом функціонування системи обміну»¹. Вони зазначають, що на основі фактів, зібраних на кількох поселеннях з території південної Польщі, можна дати відповіді на питання про кількість, якість матеріалів та виробів, які підлягали обміну, а також про обмін та системи тодішньої торгівлі². Все це добре прослідковується на прикладі видобування та поширення кременю. Дослідники звертають увагу на наявність високоспеціалізованих гірничих центрів, де добувався та оброблявся кремень до рівня півфабрикатів, зокрема, пластин. А далі діяла ціла сітка обміну: посередницького та безпосереднього. Як приклад, автори наводять пам'ятку культури лінійно-стрічкової кераміки Ольшаниця, куди «імпорти» надходили з трьох сторін: півночі, півдня, заходу. Крім того, окремі посудини та обсидіан походили зі Словаччини та Угорщини (про це писали раніше А. Kulczycka, S. Kozłowski, 1960; S. Milisauskas, 1976, 1983, 1986). Родовища ж обсидіану лежать на відстані 150–200 км на південний схід від Ольшаниці. Щоб подолати гірський шлях від поселення до родовищ, потрібно було, за підрахунками дослідників, щонайменше 5 днів³. На цьому поселенні (Ольшаниця) є кремень різного походження (шоколадний, свенціховський), виходи його відомі за 160 км на північний схід. А в ранньому неоліті основні родовища каменю знаходилися не далі, як за 200 км від поселень. Поширення різних гатунків кременю – один із показників контактів тогочасних людських груп.

На поселеннях епохи неоліту в південній Польщі є знахідки, до того ж у значній кількості, волинського кременю⁴. Отже, між поселеннями (наприклад, Голишів, Гнідава) КЛСК Волині та південно-східної Польщі могли існувати зв'язки обміну крем'яною сировиною, поклади якої відомі на берегах Західного Бугу та Стиру.

І. Крук та С. Мілісаускас простежили зв'язки віддалених культур і в енеоліті. Так, контакти між полгарською та трипільською культурами фіксуються з другої половини IV тис. до н.е.: на поселеннях трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя (се-

¹ Kruk, Milisauskas, 1999. – S. 55.

² Там само, 1999. – S. 54.

³ Kruk, Milisauskas, 1999. – S. 55–56.

⁴ Там само. – S. 55–57.

редній етап) – Шкарівка, Веселий Кут – виявлено кераміку тиса-полгарської, бодрог-керестурської груп Подунав'я.

На думку О.Цвек, представники населення Карпатського басейну проникали далеко на схід з метою обміну мідних виробів, і з цими проникненнями вона пов'язує знахідки обсидіану на поселеннях Буго-Дніпровського межиріччя¹. У багатьох місцях Волині відомі знахідки сокир та інших виробів з Кшемьонек Опатовських (Польща) із сірого з темнішими смугами кременю. Початковий етап тамтешніх розробок пов'язаний з культурою лійчастого посуду і датується першою половиною III тис. до н.е., а розквіт припадає на другу половину цього ж тисячоліття, коли населення кулястих амфор організувало тут значний центр видобування і переробки, а відтак і дистрибуції смугастого кременю².

У кінці енеоліту – на початку бронзової доби особливим предметом обміну стають вироби з бурштину. Мода на вироби з нього, «незвичайна кар'єра» мінералу ставить питання, як пише Януш Чебрешук, про причини цього явища. Олександр Косько нараховує 18 типів виробів, які користувалися попитом в тодішнього населення: намисто (овальне, округле), підвіски-амулети, гудзики тощо.

У населення культур кулястих амфор та івенської (територія Польщі) посередницький обмін мав дуже велике значення, тобто був вигідним. Із наведеного вище можна зробити висновок про велике значення (в сенсі культури, господарства) обміну, зв'язків як стимуляторів економічного, суспільного прогресу ще в первісні часи. Нам іноді важко собі уявити, якими віддаленими були зв'язки обміну, а отже, й інші. Фаянсове намисто з Єгипту потрапляло і на Люблінщину, і на верхнє Подніпров'я. Мідні, бронзові вироби з нітранського, трансильванського, кавказького регіонів, а також Мідська на Рівненському Поліссі поширювались і на Придністров'ї, і в Прикарпатті, і на Волині. Напевне, існували окремі групи людей, які професійно займалися купецько-посередницькою справою та були носіями різних новацій, у т. ч. ідеологічних. Найбільше в обміні престижними речами (металевими виробами, зброєю, прикрасами) була зацікавлена родоплемінна еліта, яка внаслідок своєї обізнаності, більшого інтелектуального розвитку не чинила перешкод новим «віянням».

¹ Давня історія, 1997. – С. 265.

² Kruk, Milisauskas, 1999. – S. 152.

2.9. Бурштин

Бурштин, або янтар, від давніх часів приваблював людей своєю красою, використовувався для виготовлення оздоб, прикрас, був предметом обміну, торгівлі, його перевозили за сотні кілометрів. З'ясовується, що Волинське Полісся, яке в багатьох місцях містить родовища цього чудового мінералу, що утворився зі смоли хвойних дерев, було серйозним конкурентом прибалтійських родовищ, які розмивалися водами моря. У різних місцях бурштин має інші кольори та відтінки, відмінні розміри та властивості, важливі під час обробки.

Ю. Лашук повідомляв, що на Поліссі здавна відома обробка бурштину, виробництво деяких предметів із нього, зокрема мундштуків. Місцями їх виготовлення називає Дубровицю на р. Горинь, Запруддя, Огіїв у Ковельському повіті. Сам же мінерал знаходився у верхніх шарах ґрунту, у пісках¹.

Родовища бурштину поділяють на первинні, корінні, які виникли одночасно з прибалтійськими, і вторинні – похідні, т. зв. наносні поклади. Перші залягають на півночі Рівненської обл., зокрема на лівому березі р. Горинь – від Бережниці до Лютинська, на лівому березі р. Случ – від Вульки Холопської (с. Колодяжно) до м. Березно. У Волинській обл. поклади бурштину відомі біля с. Журавичі (Ківерцівського р-ну), в Житомирській – по берегах р. Уж. Вторинні поклади виявлено біля с. Збраньки поблизу Овруча та в Олевському р-ні, біля сіл Сушана, Юр'єве, Копище. Відомі вони і на території Києва в олігоценових пісках, на околицях міста – в урвищах правого берега Дніпра аж до впадіння Прип'яті, на берегах Прип'яті, у Чорнобильському р-ні.

Бурштин як незвичайний камінь використовувався людьми ще з давнього кам'яного віку. Його виявлено, зокрема, на стоянці пізньопалеолітичного періоду Бармаки поблизу м. Рівне. Є припущення, що в добу великого переселення народів цей мінерал органічного походження обмінювали на сіль та інші цінності.

Поштовхом до наукових розвідок стосовно бурштину Волинського Полісся була стаття, вміщена в «Літописі Волині» за 1956 р. під назвою «Найстаріші згадки про Волинь, Елідан-Горинь», в якій, згідно з Гесіодом і Геродотом, йдеться про річку Елідан, а на її берегах – поклади бурштину. Інший давній автор – Скілак з Ка-

¹ Лашук, 1992. – С. 113.

ріандра – у творі «Періплі» згадує Ерідан у країні венедів, які приблизно займали простори Геродотових неврів¹. Неври, як тепер відомо, дійсно жили по Горині. Згадується тут і с. Мідськ Великий біля Горині, де виявлено копальні міді ще часів бронзового віку. За А. Голдером, неври (від них с. Невір над Прип'яттю) – етнічна назва кельтського походження *Nevirnum*.

В античні часи та пізніше горюча смола – бурштин дуже цінувалася. Їй приписувалися різноманітні властивості: лікувальні, воєнні. Прикраси, які виготовлялися з бурштину, виконували різні функції, і не лише біжутерії. За омріяним камінням споряджалися далекі експедиції і до Балтійського моря, і до р. Ерідан. За ним подорожували фінікійці, греки, згодом кельти². Скарби римських монет, які в багатьох місцях виявлені на Поліссі (Жолки, Костопіль, Світязь та ін.), пов'язують з торговельними шляхами бурштину.

На підставі проведених обстежень П. Тутковський висловив думку, що до корінних родовищ бурштину, які знаходяться на Поліссі, належать надбережжя р. Горині – від Бережниці до Лютинська та лівобережжя Случі – від Вульки Холопської до м. Березно, а також береги р. Уж (Ушомир, Бараші), олігоценів піщаники біля с. Журавичі. Тобто, автор дійшов висновку, що родовища цінного мінералу в р-ні Дубровиці на Погоринні та на берегах її притоки Случі є корінними і перспективними для використання.

Місцеві жителі використовували цей мінерал для лікування, виготовлення прикрас, амулетів, з давніх або дуже давніх часів. За опитуваннями, проведеними в 1866 р., жінки збирали бурштин на обох берегах Прип'яті та Дніпра для потреб лікування: вони товкли його в порошок і «з різними обрядами» обкурювали пацієнток, що страждали жіночими хворобами³.

В районі Клесова бурштин давали носити дітям від хвороб⁴. Були спроби застосовувати камінь як засіб від золотухи. Біля Дубровиці ним обкурювали людей, які мали пухлинні захворювання. У с. Бережцях Володар-Волинського повіту вважали, що бурштин допомагає при хворобах очей⁵.

В Україні знахідки виробів з бурштину періоду мезоліту, неоліту поки що невідомі. І лише з виходом на широку європейську арену таких суспільств, як культура лійчастого посуду, кулястих

¹ Літопис..., 1956. – С. 9.

⁴ Там само. – С. 39.

² Там само. – С. 11.

⁵ Там само. – С. 51–52.

³ Тутковський, 1911. – С. 26.

амфор і поширенням їх населення в Центральній та Східній Європі розпочинається масове виробництво прикрас та сакральних речей з бурштину, їх обмін. О. Вангородська значно доповнює карту поширення бурштинових знахідок в Україні за неоліту та доби бронзи (III – II тис. до н. е.), відзначаючи, що основна їх кількість належить до пізнього Трипілья (могильники софіївського типу поблизу Києва: Червоний Хутір, Завалівка, Софіївка). Це намистини різної форми.

Особливо часто предмети з бурштину знаходили на пам'ятках культури кулястих амфор, зокрема у похованнях: Довге, Анета, Сколобів, Коцюбинці, Іванне. Так, у похованні жінки в с. Довге на Тернопільщині знайдено 10 продовгуватих намистин з отворами¹. Колір намистин з Довгого – жовтий, із с. Сколобів на Житомирщині – прозоро-червонуватий. Цікаво, що за формою ці прикраси подібні до знахідок з території Польщі, звідки переселялися на терени України носії ККА, а також до виробів з Лубанської рівнини в Литві². Ще десять бурштинових виробів знайдено на пам'ятках культур шнурової кераміки, у т. ч. городоцько-здовбицької, поширеної на північному заході України. О. Вангородська вказує на морфологічні аналоги цим предметам у Прибалтиці. Крім того, прибалтійське походження мінералу видно за його кольором – жовтим, прозорим, на відміну від поліського – буро-червоного.

Вироби з бурштину періоду середньої бронзи, навіть стжиковської культури, в Україні майже невідомі. Щоправда, у ґрунтовому похованні тшинецької культури біля с. Мала Осниця, поблизу впадіння р. Кормин у р. Стир, поряд із двома посудинами знайдено кулясту намистину діаметром бл. 1,5 см червоно-бурого кольору.

«Бурштиновий шлях» існував по річках Дніпро, Прип'ять, Стир, Горинь, Случ і в період енеоліту – бронзи, але є велика ймовірність того, що ці шляхи продовжували функціонувати і в наступні часи. На думку авторів А. Багдасарова, Я. Гурби, Т. Лопашко, найдавніші вироби із бурштину на території Волинського Полісся належать до мезоліту. Багаторічними геологічно-археологічними дослідженнями, які проводяться науковцями та студентами Вищої Школи Педагогічної в Бресті, встановлено, що виходи бурштину на лівому березі Прип'яті тягнуться смугою 300 км, мають ширину до 300 м, починаючи від кордону між Брестською та Гомель-

¹ Вангородська, 1985. – С. 44, 45; Малеев, 1971. – С. 53–60.

² Вангородська, 1985. – С. 46.

ською обл., і переходять через Західний Буг на польський бік. Глибина залягання покладів – 2–6 м. До річч, О. Цинкаловський теж писав про знахідки шматків цінного мінералу та виробів із нього на берегах Прип'яті¹.

Велику увагу значенню бурштину в первісному обміні на території Польщі приділив Р. Мазуровський (1983 р.), який розглянув технічні, суспільно-господарські, культурно-хронологічні питання, пов'язані з цим мінералом. Базою для його дослідження стали 1500 знахідок прикрас, що походили з 200 пунктів на території Польщі. Всі вони були класифіковані за морфологічними, сировинними та культурними ознаками. Найдавніші знахідки таких виробів відомі з пам'яток Цаловане та Вігув і датуються пізнім палеолітом. Для мезоліту характерні зооморфні вироби², які пов'язуються з хойницько-пеньківською культурою³. Особливо, на думку Р. Мазуровського, бурштинові предмети були поширені в культурі кулястих амфор та жуцевській. Вироби з бурштину ним так докладно розподілені та вивчені, що могли б бути основою для хронологічно-періодизаційних поділів. Так, дослідник вирізняє чотири періоди використання бурштину в Польщі. Перший період – від пізнього палеоліту до 2500 рр. до н. е., коли мінерал використовувався випадково. До кінця цього періоду належать знахідки його на поселенні люблінсько-волинської культури в Лясі Стоцькому. Другий – 2500–2200 рр. до н. е., коли особливо поширюються прикраси з мінералу в культурі кулястих амфор. У третьому періоді – 2200–2000 рр. до н. е., в ККА далі розвивається виготовлення бурштинових прикрас, а крім неї, в культурі Злата, жуцевській. Найвищий розвиток цього виробництва спостерігається у четвертому періоді (2000–1700 рр. до н. е.), коли найбільше предметів із сонячного каменю було в культурі Злата. Виділяється ще й п'ятий період вже бронзової доби (за класифікацією українських археологів). Р. Мазуровський всі знахідки розподілив за зонами, залежно від відстані до місця видобування та обробки. Ця відстань часто дорівнювала 50 і більше кілометрам. Особливо віддалені шляхи поширення цінного мінералу спостерігаються у п'ятому періоді, коли їх основним торговим посередником могло бути населення унітицької культури. Тоді торгівля або обмін бурштином сягну-

¹ Cynkałowski, 1961. – S. 44–50.

⁴ Zakościelna, 1996. – S. 31–48.

² Mazurowski, 1984. – S. 34.

³ Gurba, 1997. – S. 9–10.

ли далекого півдня. Початок такого обміну помітний ще в першому періоді, коли носії мікенської цивілізації зацікавилися цим мінералом, що відзначав і Т. Сулімірський.

М. Гімбутас складена карта шляхів поширення бурштину з півночі на південь. Крім Ельби, Вісли, тут бачимо польські річки Західний Буг та Прип'ять. У заключній частині статті Я. Гурба робить висновок, що взаємні процеси обміну народів півночі Європи з півднем мали великий вплив на розвиток перших¹, тобто на північні території.

Досить старанно зроблені прикраси (підчотирикутні, округлі) вже були відомі в культурі лійчастого посуду². Масове ж виробництво та особливе поширення бурштину аж до Середземного моря пов'язується з ККА. Але, можливо, давніші традиції добування та обробітку мінералу були в культурі ямково-гребінцевій. Сама колонізація носіями ККА територій на сході від Вісли пояснюються потребою в бурштині, зацікавленням у його використанні³. На думку Т. Віслянського, шляхи поширення бурштину з півночі проходили Віслою до Малопольщі, Волині, Поділля.

У 1986–1988 рр. на Вінниччині відкрито курганний могильник пізнього періоду доби бронзи та раннього заліза – Гордіївка⁴. Кургани цієї унікальної пам'ятки були пограбовані невдовзі після їх спорудження. Проте частина речей виявилася загублена грабіжниками. І навіть ці «крихти» скарбів вражають багатством та різноманітністю (рис. 2.44). Тут були золоті прикраси (велика рідкість як на ті часи), бурштинове намисто, посуд тощо. Про значні обсяги транспортування бурштину, його обробки свідчать знахідки бурштинових намистин у більшості поховань Гордіївського могильника. Всього їх було знайдено 1502 штуки, загальною вагою біля 2 кілограмів⁵.

Велика кількість знахідок бурштинових намистин у Гордіївському могильнику та аналогії їм у Східному Середземномор'ї дозволяють припустити, що цей некрополь розташований на колишньому бурштиновому торговельному шляху, кінцевими пунктами якого були острови Родос, Кіпр та Крит. У Північному Причорномор'ї цей шлях йшов річкою Південний Буг (Бог). Вітоки цього шляху (поклади бурштину) залишаються невідомими:

¹ Gurba, 1997. – S. 14.

² Prahistoria... 1979. – S. 141.

³ Там само. – S. 288–289.

⁴ Berezanskaja, Kločko, 1998.

⁵ Клочко, 2006. – С. 240.

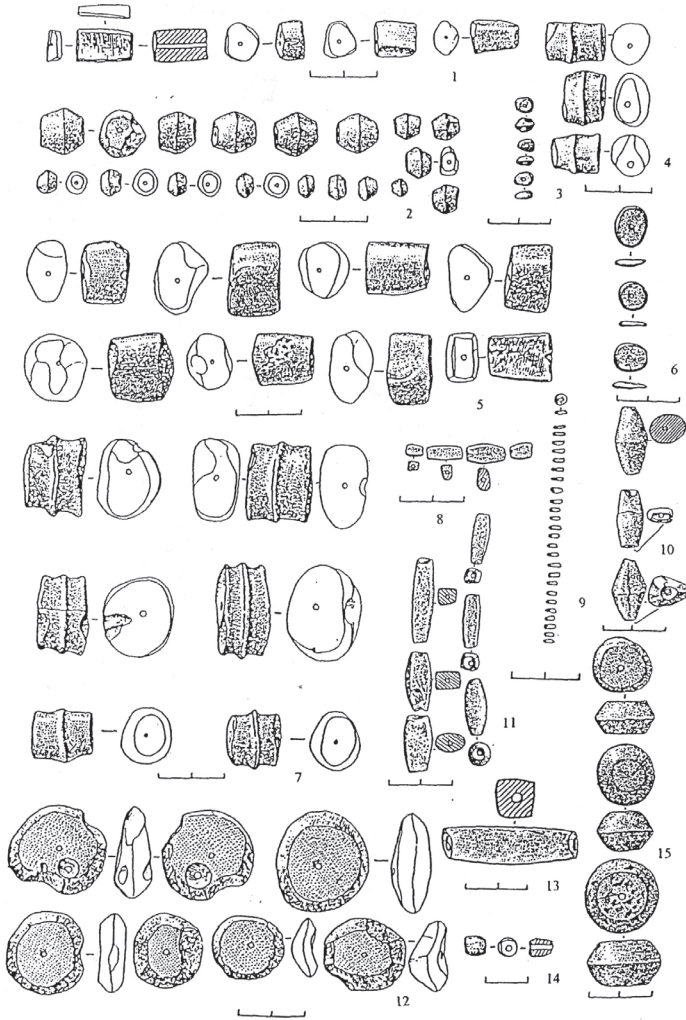

Рис. 2.44. Гордіївка. Бурштинові прикраси

можливо, це були родовища узбережжя Балтики, або північно-східної Польщі, або Західної України. В цілому ж набір типів бурштинових намистин ранніх поховань Гордіївського могильника ідентичний набору намистин унетицької та курганних культур Центральної Європи, тобто, в могильнику представлена центральноевропейська культурна традиція.

Багатство скарбів зумовлено торгівлею (обміном) бурштином з Прибалтики. Постачався цей дорогоцінний камінь до Середземномор'я, в Малу Азію, до держави хетів, Мітанні. Шляхи обміну проходили, імовірно, Південним Бугом, Іквою, можливо, далі суходелом до Західного Бугу, а там до берегів Балтії. Тобто, маршрут обміну пролягав і водними артеріями, і суходелом. У первісній дистрибуції були задіяні люди правобережжя Дніпра, Волині. Останнє для нас важливе, бо керівництво такими далекими виправами здійснювалось за участю місцевої еліти, яка контролювала згадану територію (басейн Ікви, Стиру, Західного Бугу).

На це вказує і В. Клочко, називаючи багаті підкурганні поховання біля с. Івання Дубнівського району Рівненської області, де знаходилися винятково коштовні поховальні дарунки: бронзова сокира, кинджали, браслети, шийні гривни тощо. І. Свешніков, дослідивши курган в с. Івання над Іквою, визначав його як поховання шамана, не виключено, вождя-жерця культури кулястих амфор, що володів бурштиновим диском¹ (рис. Б.3). На грудях небіжчика був плоский, круглий бурштиновий диск коричневого кольору з отвором посередині та зображенням на ньому людських постатей.

Особливо цікавою є знахідка бурштинової підвіски-амулета у формі округлого лінзоподібного в поперечному розрізі диска з округлим просвердленим отвором у центрі (с. Івання Рівненської обл.). Предмет, на жаль, фрагментований (розламаний надвоє, немає приблизно однієї третьої частини диска). На одному боці підвіски – солярний знак у вигляді хреста, сторони якого утворюють чотири рядки невеликих округлих заглиблень; на другому – вигравіюване схематичне зображення трьох людських фігурок з піднятими догори руками. Перша постать, найбільша за розміром, має підкреслені ознаки чоловічої статі; поруч з нею лук і стріли. Лук, простого типу, зображено вертикально, паралельно до першої людської фігурки. Дві стріли, зазначені короткими скісними нарізами, розміщені між правою піднятою вгору рукою людини і верхнім кінцем тятиви лука. Третя стріла розташована між тятивою і середньою частиною фігури. Дві інші людські постаті менших розмірів, їх зображення пошкоджені внаслідок вивітрювання поверхні бурштину. Поруч з третьою фігурою видно ще кілька нарізок, які можна інтерпретувати як четверту людську постать або зображення дерева². Діаметр диска 11,5x12 см, товщина – 1,4 см.

¹ Свешніков, 1974. – С. 155–156.

² Свешніков, 1973. – С. 65–66.

Подібні до описаної бурштинові підвіски, прикрашені солярним знаком – хрестом, походять також з поховань культури кулястих амфор на польській території¹. Але схематичного зображення людських фігур, як на зворотному боці знахідки з Івання, аналогів серед пам'яток ККА досі немає. До того ж жодна з відомих бурштинових підвісок цього типу за розмірами не відповідає розглянутому екземпляру. Зображення людських фігур на ньому за стилем виконання також значно різняться від інших зображень людей та тварин доби міді–бронзи. В даному випадку постаті передані лише декількома заглибленими лініями. На відміну від них, фігури людей і тварин відомих наскельних зображень з Кам'яної Могили в Приазов'ї, скельного навісу Таш-Аір у Криму заповнюють усю площину малюнка, внаслідок чого набувають об'ємності, є менш схематичними, ніж на пам'ятці з Івання. Фігури на трипільській кераміці також мають об'ємний характер і значно відрізняються за технікою виконання від сцени, вигравіруваної на підвісці.

Увагу потрібно звернути на матеріал, з якого виконаний диск, а також на характер його орнаменту. Бурштин – «сонячний камінь», згідно з уявленнями багатьох стародавніх народів, мав таємничу магічну силу, а хрестоподібний солярний знак ще більше підкреслював цю особливість та надавав предмету сакрального характеру. Власник диска, очевидно, носив його на шії чи на грудях. Природно припустити, що таким амулетом користувалась людина, яка у своєму суспільстві виконувала певні релігійні обряди².

Поховання в Іванні та ранні в Гордіївці належали знаті тшинецької, комарівської культур кінця II тис. до н. е. Вже зараз на території Західної Волині та Полісся відомо досить багато їх пам'яток (найбільше з-поміж інших культур доби бронзи) – за приблизними підрахунками понад 100. Не виключено, що цей шлях або його частина був зоною переміщень також інших виробів, продуктів, сировини: крем'яні знаряддя та зброя, кремінь, мідь, зерно та ін.

Звичай використання прикрас із бурштину за доби бронзи зафіксований Г. Охріменком у ґрунтовому похованні тшинецької культури біля с. Мала Осниця в місці впадіння р. Кормин у Стир.

Отже, еволюція господарських занять відбувалася поступово, але невпинно: мисливство і рибальство як базові галузі економіки

¹ Pradzieże ziem Polskich, 1979. – S. 299. ² Свешніков, 1973. – С. 65–66.

палеоліту та мезоліту значно доповнилися в епоху неоліту відтворювальними формами господарства – землеробством та скотарством. Відповідно, вдосконалювалися знаряддя праці і техніка обробки кременю, кам'яні вироби шліфувалися, свердлилися, з'явилося ткацтво, змінювалися конструкції жител. За допомогою шліфованих крем'яних, а також металевих сокир і доліт виготовляли колісний транспорт. Все це створювало умови для далекосяжного обміну крем'яними, металевими та іншими виробами, прикрасами (бурштиновими та ін.). Особливо значний поступ різних галузей господарства та промислів відзначався в енеоліті та за доби бронзи.

Література до розділу 2

1. Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (каменный век) / Р. Г. Грибович, Л. Г. Мацкевой, Н.А.Пелешин и др.; Отв. ред. А. П. Черныш. – К. : Наук, думка, 1987. – 132 с.
2. Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо) / Э.А. Балагури, Л.И. Крушельницкая, В.М. Конопля и др.; Отв. ред. А.П. Черныш. – К. : Наук. думка, 1990. – 188 с.
3. Археологічна спадщина Яна Фітцке / За ред. Г.В.Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – 487 с.
4. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку / Відп. ред. О.П. Черниш. – К. : Наук, думка, 1981. – Т. 1. – 310 с.
5. Археологія України: курс лекцій: навч. посіб. / Л.Л. Залізняк, О.П. Моця, В.М. Зубар та ін.; за ред. Л.Л. Залізняка. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.
6. Атлас Волинской области / [Науч. редкол.: О.И. Шаблий и др.]. – М. : Гл. управление геодезии и картографии, 1990. – 42 с.
7. Бандрівський М.С. Скринькові поховання висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи: [монографія] / М.С. Бандрівський. – Львів: Логос, 1994. – 163 с.
8. Баран В.Д. Походження слов'ян: Проблема слов'янської прабабківщини / В.Д. Баран, Д.Н. Козак, Р.Б. Терпиловський. – К. : Наук. думка, 1991. – 139 с.
9. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы: монография / С.С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1982. – 210 с.
10. Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине: монография / С.С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1972. – 271 с.

11. Бибиков С.Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта: очерк материальной и духовной культуры палеолитического человека / С. Н. Бибиков. – К. : Наук. думка, 1981. – 108 с.

12. Богаевский Б. А. Техника первобытного коммунистического общества / Б.А. Богаевский // Очерки техники докапиталистических формаций / Под общ. ред. В.Ф. Миткевича. – М.–Л. : Изд-во Ан СССР, 1936. – С. 5–65.

13. Брей У. Археологический словарь : пер. с англ. / [отв. ред. В.П. Алексеев] / У. Брей, Д. Трамп. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.

14. Бурдо Н. Б. Культурно-исторические контакты раннетрипольских племен / Н. Б. Бурдо // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э.–V век н. э.) : материалы III Междунар. конфер. – Тирасполь, 2002. – С. 49–51.

15. Вангородська О. Вироби з янтарю в культурах енеоліту і бронзи України / О. Вангородська // Археологія. – 1985. – № 50. – С. 44–49.

16. Відейко М. Шляхами трипільського світу : [наук.-попул. вид.] / Михайло Відейко. – К. : Наш час, 2008. – 296 с. – (Невідома Україна).

17. Відейко М. Ю. Давні поселення України : монографія / М. Ю. Відейко, Р.В. Терпиловський, В. О. Петрашенко. – К. : [б. в.], 2005. – 190 с.

18. Давня історія України : в 3-х т. / Ред. кол. : П. П. Толочко, В. Д. Баран, С. М. Бібіков та ін. – К. : Наук. думка, 1997–2000. – Т. 1: Первісне суспільство. – 1997. – 560 с.

19. Долуханов П. М. Географія каменного века [Текст] / П. М. Долуханов. – М. : Наука, 1979. – 152 с.

20. Журавльов О. П. Палеозоологічні дані з пам'яток КЛСК Волині / О.П. Журавльов, Г.В. Охріменко // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. – Луцьк, 1994. – С. 144–167.

21. Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита : [монографія] / Л. Л. Зализняк. – К. : Наук. думка, 1989. – 176 с.

22. Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите : монографія / Л.Л. Зализняк. – К. : Наук. думка, 1991. – 172 с.

23. Зализняк Л.Л. Найдавніше минуле України / Л.Л. Зализняк. – К. : Наук. думка, 1997. – 81 с.

24. Залізник Л.Л. Нариси стародавньої історії України / Л.Л. Залізник. – К. : Абрис, 1994. – 255 с.
25. Залізник Л.Л. Передісторія України X–V тисячоліття до н. е. / Л.Л. Залізник. – К. : Наук. думка, 1998. – 307 с.
26. Исаенко В.Ф. Неолит Припятского Полесья / В.Ф. Исаенко. – Минск : Наука и техника, 1976. – 123 с.
27. Історія українського мистецтва: В 6-ти т. / Відп. ред. Ю.С.Асеев. – Т.1. Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. – К. : Вид-во УРЕ, 1966. – 455 с.
28. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т. 1. – Кн.1. Первіснообщинний ладі зародження класового суспільства / Ред. кол. І.І. Артеменко та ін. – К. : Наук. думка, 1977. – 463 с.
29. Кларк Дж. Доисторическая Европа: экономический очерк / Пер. с англ. М.Б. Граковой-Свиридовой. – М. : Изд-во иностранной лит-ры. 1953. – 332 с.
30. Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України: монографія / В.І. Ключко. – К. : АртЕк, 2006. – 337 с.
31. Кодлубай І., Нога О. Прадавня Україна. Історія, культура, вбрання / І. Кодлубай, О. Нога. – Львів : НВФ «Українські технології», 2004. – 528 с.
32. Кожин П.М. Гобийская квадрига / П.М. Кожин // Советская археология. – 1968. – №3. – С. 35–42.
33. Кожин П.М. О глиняных моделях колес из Балановского могильника / П.М. Кожин // Советская археология. – 1966. – №4. – С. 176.
34. Корневский С. Н. Втульчатые топоры – оружие ближнего боя эпохи средней бронзы Северного Кавказа // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура). – М. : Наука, 1981. – С. 20–41.
35. Кучинко М.М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія: навч. посіб. / М.М. Кучинко. – Луцьк : Вид-во ВДУ «Вежа», 2002. – 314 с.
36. Кучинко М. М. Археологічні пам'ятки Волині: [навч. посіб.] / М. М. Кучинко, Г.В. Охріменко. – 2-е вид., випр. і доп. – Луцьк : Вид-во ВДУ «Вежа», 1995. – 168 с.
37. Лашук Ю.П. Народне мистецтво Українського Полісся: [монографія] / Ю.П. Лашук. – Львів : Каменяр, 1992. – 134 с.

38. Литвиненко Р. До проблеми псаліїв, бойових колісниць і воїнів-колісничих у бабинській культурі / Р. Литвиненко // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 37–52.

39. Малеев Ю.М. Розкопки поселення голіградського типу в м. Заліщики на Дністрі / Ю.М. Малеев // Вісник Київського університету: Серія історії. – К. : Вид-во КДУ ім. Т. Шевченка, 1971. – Вип. 13. – С. 53–60.

40. Маркус І.Я. Нові знахідки металевих виробів на Волині / І.Я. Маркус, Г.В. Охріменко // Нариси культури давньої Волині: [за заг. ред. Г. Охріменка]. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 354–399.

41. Маркус І. Я. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х. : навч. посіб. / І.Я. Маркус, Г.В. Охріменко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – 492 с.

42. Мацкевой Л. Г. Культура гребенчато-накольчатой керамики / Л. Г. Мацкевой // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (каменный век) / Р. Г. Грибович и др. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 109–114.

43. Мнацкян А.О. Древние повозки из курганов бронзового века на побережье оз. Севан / А.О. Мнацкян // Советская археология. – 1960. – № 2. – С. 139–152.

44. Мунчев Р.М. Телль Хазна. Исследования советской экспедиции... 1988–1989 гг. / Р.М. Мунчев, Н.Я. Мерперт, Н.О. Бадер // Советская археология. – 1990. – № 3. – С. 5–23.

45. Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час / Відп. ред. О.П. Черниш. – К. : Наук. думка, 1976. – 223 с.

46. Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине: монография / В.И. Неприна. – К. : Наук. думка, 1976. – 143 с.

47. Неприна В. І. Становлення та розвиток рибальства на території України / В.І. Неприна // Археологія. – К.: Наук. думка, 1988. – Вип. 64. – С. 28–33.

48. Нечитайло А. Л. Анализ общего состояния металлургического производства Украины и сопредельных регионов в эпоху раннего металла / А. Л. Нечитайло // Проблеми гірничої археології (матеріали I-го Картамиського польового археологічного семінару). – Алчевськ : ДГМІ, 2003. – С. 20–37.

49. Никорак О.І. Українська народна тканина XIX–XX ст.: типологія, локалізація, художні особливості / О.І. Никорак. – Ч.1. Інтер'єрні тканини (за матеріалами західних областей України). – Львів : [б. в.], 2004. – 583 с.

50. Нікольченко Ю. Про роботу рятувальної археологічної експедиції на Ровенщині / Ю. Нікольченко // Археологія. – 1973. – № 10. – С. 92–93.

51. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури): монографія / Г. В. Охріменко. – 2-е вид., доп. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2004. – 252 с.

52. Охріменко Г. В. Неоліт Волині: навч.-метод розробка. – Луцьк : Де Марк, 1994. – Ч. 1. – 119 с.

53. Охріменко Г. В. Про давнє ткацтво на Поліссі та Волині / Г. В. Охріменко, О. А. Шевчук // Полісся: етнікос, традиції, культура : зб. наук. праць. – Луцьк : Вид-во ВДУ «Вежа», 1997. – С. 248–252.

54. Охріменко Г. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині : монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001. – 138 с.

55. Охріменко Г. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині: [монографія] / Г.Охріменко, Н.Скляренко, О.Калішук, В.Ткач, О.Романчук. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – 740 с.

56. Охріменко Г. Пам'ятка культури лійчастого посуду – Зимне / Г. Охріменко, А. Закостельна, А. Броніцкі // Волинський музей: історія і сучасність : зб. наук. праць. – Луцьк : Надстир'я, 1999. – С. 74–78.

57. Палеолит СССР: [монографія] / Отв.ред.тома П.И. Борисовский. – М. : Наука, 1984. – 383 с. – (Археология СССР с древнейших времен до средневековья : в 20 томах / под общ. ред.. Б.А. Рыбакова)

58. Пачкова С.П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери: монографія / С.П. Пачкова. – К. : Наук. думка, 1974. –136 с.

59. Пашкевич Г. О. Матеріали до вивчення неоліту Волині: Навч. метод. розробка / Г.О. Пашкевич, Г. В. Охріменко. – К. : Препринт, 1990. – 48 с.

60. Перницка Э. Ранняя металлургия и торговля металлами в медном веке на юго-востоке Европы // Древнейшие этапы горного дела и металлургии в Северной Евразии: Каргалинский комплекс: материалы симпозиума. – М., 2002. – С. 50–53.

61. Природа Волинської області / За ред. К. Г. Геренчука. – Львів : Вища шк., 1975. – 146 с.
62. Розенфельд Р. Находки с городища Прислон / Р. Розенфельд // Советская археология. – 1970. – № 4. – С. 209–213.
63. Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы: монография / Н.В. Рындина. – М. : Изд-во «Эдиториал УРСС», 1998. – 227 с.
64. Рындина Н. В. Метал в культурах шнуровой керамики Украинского Предкарпатья, Подолии й Волини / Н.В. Рындина // Советская археология. – 1980. – № 3. – С. 24–42.
65. Сайко Э.В. Специализированные производства в развитии обществ раннеземледельческих культур: К пробл. формирования экон. предпосылок становления классового общества / Э.В. Сайко. – М. : Наука, 1990. – 166 с.
66. Санжаров С. Каменные сверленные топоры-молотки Донбасса / С. Санжаров // Российская археология. – 1992. – № 3. – С. 160–176.
67. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III на початку II тисячоліття до нашої ери: монографія / І. К. Свешніков. – К. : Наук. думка, 1974. – 207 с.
68. Свешніков І. Нові поховання бронзової доби на Західній Волині / І. Свешніков // Studia archeologiczna. – Львів, 1993. – № 1. – С. 23–31.
69. Семенов С.А. Технология древнейших производств: мезолит – энеолит / С.А. Семенов, Г.Ф. Коробкова. – Л. : Наука, Ленинградское отд., 1983. – 253 с.
70. Семенов С.А. Первобытная техника / С.А. Семенов // МИА. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1957. – № 54. – 254 с.
71. Семенов С.А. Экспериментальные исследования первобытной техники // Советская археология / С.А. Семенов. – 1959. – № 2. – С. 35–46.
72. Телегин Д. Я. Неолитические могильники мариупольского типа / Д. Я. Телегин. – К. : [б. в.], 1991. – 96 с.
73. Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура : монографія / Д. Я. Телегин. – К. : Наук. думка, 1968. – 258 с.
74. Терехин С. Охота в Белоруссии / С. Терехин. – Минск : Полымя, 1982. – 160 с.
75. Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави / С. Терський. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 108 с.

76. Титов В. Археология Венгрии. Каменный век / В. Титов, И. Эрдели, М. Габори. – М.: Наука, 1980. – 418 с.
77. Тутковский П. Янтарь въ Волынской губернии / П. Тутковский. – Житомир, 1911. – С. 21–53.
78. Ю. П. Найстаріші згадки про Волинь. Eridan – Горинь // Літопис Волині. – Winnipeg–Canada, 1956. – Ч. 3. – Р. III. – С. 4–14.
79. Чарняўскі М.М. Неоліт Беларускага Панямоння : монографія / М.М. Чарняўскі. – Мінск : Навука і техника, 1979. – 141 с.
80. Чередниченко Н.И. Боевые колесницы и колесничие в обществе катакомбной культуры (по материалам раскопок в Нижнем Поднепровье) / Н.И. Чередниченко, С.Т. Пустовалов // Советская археология. – 1991. – № 4. – С. 206–216.
81. Черниш О. П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. – К. : Наук. думка, 1975. – 167 с.
82. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на юго-западе СССР / Е.Н. Черных. – М. : Наука, 1976. – 302 с.
83. Черных Е.Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы : монография / Е.Н. Черных. – М. : Наука, 1966. – 144 с.
84. Черных Е. Н. Металл и древние культуры: узловые проблемы исследования / Е.Н. Черных // Естественнонаучные методы в археологии. – М., 1989. – С. 14–30.
85. Черных Е.Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР / Е.Н. Черных // Советская археология. – 1978. – № 4. – С.53–82.
86. Шевчук О. Один з давніх промислів Полісся / О. Шевчук, Г. Охріменко // Матеріали та тези наук. конфер. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. – Житомир, 1995. – С. 126–129.
87. Энеолит СССР / Редкол.: Б.А.Рыбаков, В.М. Массон, Н.Я. Мерперт и др. – М. : Наука, 1982. – 360 с.
88. Яневич О. Хозяйство мезолитического и неолитического населения горного Крыма // Каменный век на территории Украины : сб. науч. трудов / Под ред. В.И. Неприной – К. : Наук. думка, 1990. – С. 102–111.
89. Bargel B. Badania nad okresem epoki brązu na Lubelszczyźnie / B. Bargel // Lubelskie Materiały Archeologiczne: Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej (materiały z konferencji). – Lublin, 1991. – Т. 6. – S. 103–113.
90. Berezanskaja S.S. Das Gräberfeld von Gordeevka / S.S. Berezanskaja, V.I. Kločko // Archäologie in Eurasien.– Berlin : Verlag Marie Leidorf GmbH, 1998. – Bd. 5.– 171 s.

91. Cambel H. An early Farming village in Turkey / H. Cambel, R. Braidwood // *Scientific American*. 222 (March). – 1970. – № 3. – P. 50–56.

92. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego / A. Cynkałowski. – Warszawa, 1961. – 265 s.

93. Dąbrowski J. Symbole prestiżu podczas starszej epoki brązu w Polsce / J. Dąbrowski // *На пошану Софії Станіславівни Березанської* : 36. наук. статей. – К. : Шлях, 2005. – С. 135–138.

94. Gurba J. Brązowy grot oszczepu z Michowa, woj. Lubelskie / J. Gurba // *Archeologia Polski środkowowschodniej*. – 1997. – Т. II. – S. 273–274.

95. Hensel W. Polska starożytna / W. Hensel. – Wrocław–Warszawa : Wyd. wo Polskiej Akademii Nauk, 1973. – 556 s.

96. Jażdżewski K. Grob kultury ceramiki sznurowej z Walentynowa w pow. Łuckim / K. Jażdżewski // *Z otchłani wieków*. – 1937. – R. XII. – S. 65.

97. Kostrzewski J. Skarby i luźne naleziska metalowe od neolitu do wczesnego okresu żelaza z górnego i środkowego dorzecza Warty / Kostrzewski J. // *Pamiętki archeologiczne*. – 1962. – Т. XV. – S. 5–133.

98. Kozłowski S. Epoka kamienia na ziemiach Polskich / S. Kozłowski, J. Kozłowski. – Warszawa : Wyd-wo PAN, 1977. – 387 s.

99. Kruk J. Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu / J. Kruk, S. Milisauskas. – Kraków : Poligrafia, 1999. – 403 s.

100. Kruk J. Gospodarka w Polsce południowo-wschodniej w V–III tysiącleciach p. n.e. / J. Kruk. – Wrocław : Ossolineum, 1980. – 363 s.

101. Kulczycka-Leciejewiczowa A. Początki osadnictwa plemion naddunajskich na ziemiach Polskich / A. Kulczycka-Leciejewiczowa // *Prahistoria ziem Polskich*. – Wrocław : Wyd-wo PAN, 1979. – Т. II. – S. 19–157.

102. Libera J. Some late Neolithic stone axes as potential markers of cultural exchange in Baltic-Pontic inter-regional routes / J. Libera, J. Sobieraj, V. Konopla // *Baltic-Pontic Studies: Routes between the Seas: from the 3rd to the middle of the 1st Millennium BC*. – Poznań, 2009. – Vol. 14. – P. 223–231.

103. Malinovi R. Vzpominki na minulost / R. Malinovi, J. Malinovi. – Ostrava : Nahladatelstvi Profil, 1982. – 277 s.

104. Mazurowski R. History, state and further directions of research on amber working in the stone and early bronze in Europe / R.Mazurowski // Światowit. – 1984. – № 35. – S.7–34.

105. Milisauskas S. Archaeological Investigations on the Linear Culture Villafe of Olszanica / S. Milisauskas. – Wrocław : Ossolineum, 1976. – 86 s.

106. Pavuk J. Altere linearkeramik in der Slovakai // Pavuk J. Šiška S. Neolit a eneolit // Słoweńska archeologia. – Nitra, 1980. – T.XXVIII. – S. 7–90.

107. Prahistoria ziem Polskich / [pod. red. W. Hensla i T. Wiślańskiego]. – Wrocław–Warszawa : Wyd wo Ossolineum, 1979. – T. II. Neolit. – 452 s.

108. Szmyt M. Between West and East / M. Szmyt // Baltic-Pontic Studies: People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europa: 2950–2350 BC. – Poznań, 1999. – T. 8. – S. 148–167.

109. Wielka historia świata: 12-tomowa. – T.2. Stary i nowy świat od rewolucji neolitycznej do podbojów Aleksandra Wielkiego / Red. J. Śliwa. – Kraków : Fogra, 2005. – 672 s.

110. Zakościelna A. Krzemieniarstwo kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej / A. Zakościelna. – Lublin, 1996. – 266 s.

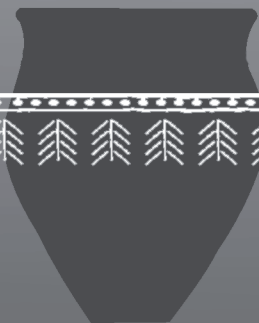
Питання до розділу 2

1. Якими промислами займалися мешканці території Волині в період пізнього палеоліту та мезоліту?
2. Які зміни в господарській діяльності людей відбувалися в період неоліту?
3. Чи була характерною для волинської території класична модель неолітичного відтворювального господарства? Розкрийте її суть.
4. Носії якої культури вперше на Україні почали займатися ткацтвом? Які артефакти, пов'язані з цим промислом, знайдені дослідниками на території Волині?
5. Охарактеризуйте мисливства в різних природних зонах.
6. Які природні фактори впоивали на розвиток рибальства на Волині? Які знаряддя давнього рибальства вам відомі?
7. Проаналізуйте еволюцію харчового раціону первісної людини.

8. Окресліть основні етапи розвитку житлобудівництва. Які зміни відбувалися в інтер'єрі та екстер'єрі жител у різні історичні періоди?
9. Як змінювалося планування первісних жител?
10. Які первісні виробничі промисли були відомі на Волині?
11. Охарактеризуйте кам'яне та металеве виробництво доби бронзи.
12. Які особливості розвитку ткацького промислу на Волині?
13. Які техніки ткання використовували носії різних культур у первісний час?
14. Які археологічні артефакти свідчать про розвиток колісного транспорту?
15. Що сприяло активізації обмінно-торгівельних зв'язків та етнокультурних контактів? Назвіть основні предмети обміну у різні періоди.
16. Чи є характерним для первісних жителів Волині використання бурштину? Наведіть приклади.

Розділ 3

Мистецтво та духовна культура

Виникнення мистецтва тісно пов'язане з розвитком релігії (елементи мистецтва є в тотемізмі, магії, міфології), а також з процесами праці первісної людини. Художню діяльність, що з'явилася у період первісності, лише з великими застереженнями можна віднести до мистецтва, тому що вона була викликана практичними, утилітарними потребами. Варто підкреслити, що становлення мистецтва зумовлено потребою спілкування, обміну інформацією між людьми.

Мовлення було головною формою висловлювання думок людини. Проте існують й інші способи його вираження. У первісному суспільстві це малюнок, пісня, танець та ін., які часто пов'язані з магічними ритуалами та обрядами (наприклад, обряд ініціації). Мистецтво стало засобом спілкування первісних людей, своєрідним акумулятором естетичних цінностей. Так, на стадії родових відносин складаються такі види зв'язку між людьми, як сигналізація (за допомогою диму вогнища, вогню, звуку, барабана та ін.) піктографія (лат. *pictus* – писаний фарбами) – рисункове письмо, що зображувало предмети та явища дійсності.

Піктографія не була справжньою писемністю, тому що малюнки не мали постійного значення. Проте за її допомогою з'явилася можливість фіксувати події та передавати різноманітну інформацію. Піктографію доречно розглядати і як ранню форму образотворчого мистецтва. Малюнки були яскравими (поєднання чорних, червоних, білих кольорів), надто вражаючими (печери Альтаміра в Іспанії, Ласко – у Франції), що свідчило про розвиток естетичної свідомості первісної людини.

Крім печерних рисунків, з давнього періоду відомі різноманітні вироби з кістки, каменю, металу, бурштину, які, очевидно, були пов'язані з віруваннями первісних людей.

3.1. Культ і магія: поховальний обряд

З появою (близько 40 тис. років тому) людини розумної виникають та ускладнюються такі форми вірувань, як магія, анімізм, тотемізм, пошанування предків, віра в загробне життя. Останнє простежується у поховальних обрядах, яким ще з мустьєрських часів надавалось особливе значення. Одним із прикладів цього може бути поховання неандертальця в печері Регурду (Франція). Воно знаходилося на штучно насипаному пагорбі, де виявлено також і черепи ведмедів, обкладені камінням. Такі ж обряди, пов'язані із вшануванням ведмедів, відомі й на Україні. У печері того часу (Іллінка Одеської обл.) знайдено багато кісток цієї тварини, десять черепів, а один з них обкладений камінням¹.

Не виключено, що ці звірі в кінці палеоліту – мезоліті були тотемами для певних груп населення Полісся, Білорусі, Польщі. Принаймні, їх фігурки з бурштину, каменю знайдено в багатьох місцях. Тотемізм, як віра в особливий, кровно споріднений зв'язок роду або групи людей з певною твариною чи рослиною, вшанування тотема, заборона його кривдити або, навпаки, ритуальне поїдання його тіла (ведмедя, бізона) був, напевне, притаманний і жителям Полісся. Його релікти простежує В. Давидюк і в сучасному фольклорі жителів цього краю². Цілком ймовірно, що вовк, вуж, можливо, змія, ведмідь, птахи – це об'єкти тотемістичних чи інших уявлень. Населення Волині в епоху мезоліту було малочисельним і мало тісні зв'язки з Центральною та Північною Європою. Звичаї, побут, культура цих мисливців на північних оленів подібні в різних куточках лісової, низинної зони.

Давній кам'яний вік. Найдавніші поховання первісних людей належали неандертальцям. Часто це були однотипні тілопокладання на боці, інколи вони орієнтовані по лінії схід–захід. У печері Тешик-Таш О. Окладников дослідив поховання хлопчика, обставленого кругом рогами гірського козла-кіїка. Дослідник припустив, що тоді могли зароджуватися основи сонячного культу. Кістки інших людей теж знайдено переважно в печерах, зокрема в їх віддалених коридорах, де у виритих заглибинах, ховали покійників³.

На пізньопалеолітичній пам'ятці Костенки-14 відкрито поховання хлопчика 5–6 років, що знаходилось у ямі житла, на глиби-

¹ Чмихов, 1994. – С. 35–37.

² Давидюк, 1992. – С. 47–51.

³ Першиц, Монгайт, Алексеев, 1980. – С. 71, 72.

ні 0,43 м. Там виявлено сліди вохри, 55 крем'яних виробів, 153 просвердлених зуби песця від головного убору та велика лопатка мамонта, яка прикривала заглибину. Хлопчик відзначався доліхокранністю («східний кроманйонець»). Учені вважають, що в час, коли здійснювалось це поховання, люди вже вірили в загробне життя, але анімістичних вірувань ще не було¹.

На сусідній стоянці Костенки-14 відкрито поховання чоловіка 25 років – зовсім безінвентарне. Його поклали у вузьку яму зв'язаним «по руках та ногах», у скорченому положенні, головою на північ, обличчям на захід. У черепі помічено негроїдні риси².

Ще дві цікаві могили розкопано на стійбищі Сунгір (Володимирська обл., Росія). На дні однієї з них виявлено попіл та вуглики, можливо, залишки ритуального очищення могили вогнем. Вище був тонкий шар світлого вапнякового піску, а вже далі яскраво-червоної вохри, на якій і лежав покійник – чоловік 55–60 років у витягнутому на спині положенні, з руками, зігнутими в ліктях³. На грудях у нього була підвіска з невеликої гальки, на руках – більше 20 браслетів з тонких пластин із бивня мамонта, що мали отвори на кінцях. На дні могили був крем'яний ніж, скребло, відщеп, кістка зі спіральним орнаментом (рис. 3.1:2).

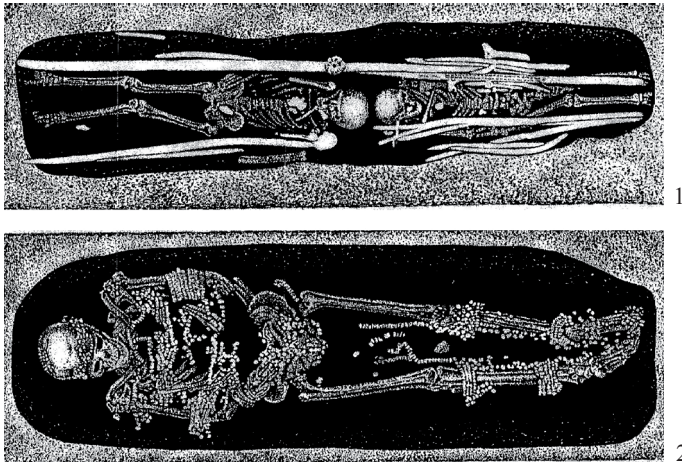

Рис. 3.1. Сунгір (Верхня Волга). Поховання дорослого та підлітків зі списами, кинджалами, прикрасами з бивня мамонта на рештках одягу закритого типу

¹ Палеолит СССР..., 1984. – С. 232.

³ Там само. – С. 232–233.

² Там само. – С. 233.

Інша могила мала триметрову довжину. В ній знаходився скелет дівчинки 7–8 років та хлопчика 12–13 років (рис. 3.1:1). При них було два списи з бивня мамонта завдовжки 2,42 м та 1,66 м. Біля дівчинки знайдено ще дротики та два кинджали довжиною 42 см, а поряд з хлопчиком – два дротики та кинджал. Ближче до дівчинки був прорізний диск із бивня. Такі диски надягалися на списи і, як припускають, могли бути прикрашені хвостами пещерних, кольоровими стрічками зі шкір. На руках дітей виявлено пластинчасті та такі ж – із намистин – браслети. На грудях та животі дівчинки лежали прорізний диск та два стержні з розширеними кінцями, з отвором та пишним крапковим орнаментом, можливо, це були застібки пояса. Під підборіддям виявлено заколки до плащів. Біля ніг дівчинки знайдено два великих «жезли» – випрямлячі з отворами, зроблені з рогів північного оленя. Поряд з хлопчиком лежали два крем'яних ножі, на грудях – плоска скульптурка коника, під лівим плечем – скульптурка мамонта (сліди культу тварин), два великих пазури печерного лева, позаду на одязі прикріплена імітація хвоста з нанизаних плоских квадратних намистин.

Усього в могилі зібрано майже 7500 намистин. На голові дівчинки був капор та налобна пов'язка. Одяг хлопчика на грудях перетинали сім рядів намиста. На поясі нашито ікла пещерного ведмедя. Взуття дітей, як здогадуються, було подібне до пімів чи унтів¹. Крім того, у похованні знайшли голку, проколки, мотикоподібне знаряддя, крем'яний наконечник, викопну раковину.

Антропологи визначили, що поховані мали європеїдні риси, але у хлопчика спостерігалися неандертальські та негроїдні елементи.

Поховання в Костенках-2 складалося з кісток тварин, покладених у вигляді склепу, який примикав до житла. Похований – чоловік 50 років – був зв'язаний і знаходився в сидячому положенні². Подібні поховання зі «сповиванням» небіжчиків спостерігались і в більш пізні часи (неоліт, енеоліт, бронза). Їх можна пояснювати боязною ліхою дією з боку покійника.

З описаного вище можемо скласти уявлення про деякі особливості поховального ритуалу давньокам'яної доби: небіжчиків виводили в інше, потойбічне життя як на свято, де необхідне було не лише пишне вбрання, а й зброя, особисті речі, прикраси, може, навіть іграшки дітей.

¹ Палеолит СССР..., 1984. – С. 234.

² Там само. – С. 235.

Потрібно звернути увагу, що різні прояви мистецтва, вірувань, форми прикрас були подібними на значних територіях холодно-го тоді європейського континенту. Особливо це помітно в середньому періоді пізнього палеоліту. З кінцевим періодом палеоліту пов'язуються лише підвіски, прикраси, намисто¹.

Яніславицька мезолітична культура була важливим етнокомпонентом, на основі якого сформувалася волинська неолітична культура. Тому наведемо приклад поховального обряду, відкритого біля пам'ятки Яніславице (Польща), що свідчить про віру мезолітичних людей у загробне життя. Це допоможе краще зрозуміти систему тодішньої поховальної обрядовості та порівняти цей об'єкт із похованням у Мідську. При покійникові, похованому неподалік Яніславиць, виявили багато речей: 21 наконечник стріл, крем'яні нуклеуси, пластинки, відбивач, знаряддя з кістки та рогу. Напевно, тут був і лук складної конструкції, від якого залишилися кістяні деталі. Крім того, біля голови покійника знайдено зуби звірів, намистини. Його поховано в сидячій позі, повернутим ногами на захід, ніби небіжчика мали везти або нести в край, де заходить сонце. В цій же ямі помічено і сліди вохри, яка могла символізувати кров, життя тощо. Ці поховання є підтвердженням розвиненої системи магії, пов'язаної з культом померлих.

Не виключено, що в цього населення існували обряди, які супроводжували такі види господарської діяльності, як мисливство, рибальство, збиральництво. Ймовірно, поклонялися божествам лісів, гаїв, водойм (озер, річок, боліт).

Поховальний обряд ВНК був, напевне, дуже подібним до вищеописаного поховання в Яніславицях. На Західноволинському Поліссі відкрито лише одне неолітичне поховання (біля с. Великий Мідськ Костопільського р-ну Рівненщини), яке попередньо можна датувати другою половиною 5-го тис. до н. е. Тут знайдено розвали двох орнаментованих круглодонних горщиків, три сокири середніх розмірів, наконечник стріли, фрагмент людського черепа та шматки червоної вохри. Горщики були широкогорлі з вм'ятинами на краю вінець, а під ними йшов ряд наскрізних проколів. Ще нижче був ряд вм'ятин від округлого орнаментира та сітчасте штрихування у нижній частині.

З огляду на виявлені крем'яні знаряддя, поховання можна вважати чоловічим. Віра в потойбічне життя тут проявилася у зали-

¹ Палеолит СССР..., 1984. – С. 226.

шенні при покійному горщиків з їжею, необхідних в дорозі особистих речей. Тобто, це поховання є дещо подібним до яніславицького. Те, що горщиків залишено два, теж, напевно, не випадковість. У рештках житла поселення Крушники на річкою Уж (Житомирщина) площа його 30 кв. м також були розвали двох горщиків, що може вказувати на приготування двох страв і культуру харчування в носіїв ВНК. Подібні поховання, на думку Т. Вісланського, свідчать про розвинуту систему магії, пов'язану з культом померлих. Могли бути поклоніння божествам рік, озер, лісу тощо¹.

Деякі горщики ВНК мали, очевидно, ритуальне призначення. Так, конусоподібний виріб, виявлений В. Пясецьким біля м. Славути, повністю вкритий рядами «копитець» і мав на внутрішньому боці сліди вохри. Це перший приклад зберігання виготовленої фарби в горщику ВНК. Натомість, посудини культури лінійно-стрічкової кераміки «нотного», середнього етапу (Голишів-II, Гірка Полонка) часто покриті з внутрішнього боку червоною фарбою, мабуть, призначеною для ритуальних розфарбовувань або татуювань. Інший профільований горщик ВНК відкопано під час роботи експедиції Д. Телегіна та Р. Грибовича поблизу оз. Нобель на Рівненщині. Він також прикрашений горизонтальними та косими рядами «копитець», штриховкою в нижній частині, а головне – кількома рядами наскрізних отворів по всьому тулубу. Можна припустити, що такий делікатний виріб не мав господарського призначення, а використовувався як курильниця для ритуального спалення зілля або й бурштину, поклади якого виявлені в багатьох місцях Сарненського та Дубровицького районів Рівненщини, що, можливо, пов'язувалося з культом вогню або використовувалося для лікування, відлякування злих духів, очищення².

Даних для розуміння духовних надбань населення ВНК досліджуваного регіону поки що мало. Наприклад, поблизу с. Лахвичі в басейні Прип'яті зібрано чимало фігурних кременів, які мають форму тварин, дерев. Певна річ, такі фігурки могли виготовлятися і з інших матеріалів – дерева, кістки, бурштину. Їх можна інтерпретувати як важливе джерело про тотемістичні уявлення носіїв ВНК та німанської культури, серед яких, як можна припустити, важливе місце посідали культу вовка, вужа³. Фігурні кремені знайдено і в інших пунктах ВНК – Осова, Новосілки та ін. Подібні вироби зі

¹ Кучінко, Охріменко, 1995. – С. 24.

² Охріменко, Середюк, 1988. – С. 91.

³ Давидюк, 1992. – С. 61–70.

східної Білорусі нагадують птахів, собак, дерева тощо. На верхній частині горщика з Юревич III округлим орнаментом передано сцену полювання «мисливець та качка»¹. Цікава ромбоподібна фігура з «гачками» зображена на горщику німанської культури з поселення Добри Бор². Її можна трактувати як ранньоземлеробський культовий символ.

Припускаємо, що свідомість неолітичного населення Полісся була значною мірою звернута до лісових, водяних духів, тотемістичних тварин (вужі, вовки, ведмеді тощо). Напевно, уявлення мисливців та рибалок лісової зони пов'язувалися не лише з об'єктами полювання, рибальства, збиральництва. Не виключено, що ці люди й себе мислили як частину живої природи. У своїй основі їх світогляд був праязичницьким, де могли панувати культи сонця, вітру, блискавки, анімістичні уявлення про все навколишнє: дерева, камені тощо. Напевно, святкувалися проводи зими, прихід весни, період розквіту та буяння природи.

Отже, незважаючи на досить суворі умови життя палеолітичного і мезолітичного населення Європи та України, починаючи приблизно з середини мустьєрського часу, зароджуються і вдосконалюються різні форми мистецтва (живопис, гравірування, пластика, виготовлення прикрас, святкового одягу, музичних інструментів), зростають позитивні знання про світ – флору, фауну, зорі, корисні копалини тощо. Ускладнюються магія, обрядовість, вірування, відгомін яких дійшов до наших днів.

Вірування, культ, магію носіїв *культури лінійно-стрічкової кераміки*, яка була синхронною ВНК, відтворити важко. Але в ході досліджень стародавніх жител, поховань, пластики, декору на кераміці вдається частково з'ясувати окремі питання. Поховання здійснювалося на самому поселенні, у межах жител, в ямах у скорченому на боці положенні. Черепи покійників часто посипалися червоною вохрою, яка символізувала кров, життя та ін. Посудинки зі слідами цієї фарби на зовнішній і внутрішній поверхнях знайдено у житлах на Гнідаві біля м. Луцька, на поселенні Голишів-II. Можливо, перед виконанням ритуальних обрядів, танців був звичай розфарбовувати тіло. Вохра могла використовуватись і в косметиці.

Існує думка, що поховання ранніх періодів – трупопокладальні, а пізніші – трупоспалювальні. Так, поховання біля с. Баїв Луць-

¹ Исаенко, 1976. – С. 124–126.

² Исаенко, 1968. – С. 46–52.

кого району, виявлене в 1939 р., здійснено за першим варіантом – трупопокладальне. Поряд із кістками стояла куляста посудина з вузькою високою шийкою та лінійно-«нотним» орнаментом, а також кам'яне долото з діориту. Небіжчиком був, вірогідно, чоловік. Інше поховання біля с. Незвисько (Подністров'я) виконане за обрядом трупоспалення. Воно супроводжувалось 16 посудинами. На одній з них є загадкові знаки.

Аналізуючи поховальний обряд, учені намагаються з'ясувати, чи існував у цього населення матриархат. М. Пелешин вважає, що спільноти КЛСК перебували на стадії матриархально-родових відносин. Польські ж археологи помітили, що жіночі поховання часто бідні, тобто безінвентарні, а багато облаштовані належать чоловікам старшого віку, тому однозначної думки немає.

Про можливе існування культу тварин у населення КЛСК свідчать знахідки зооморфних фігурок. Так, на поселенні Гнідава під час розкопок у 1969 р. у житлі знайдено стилізовану фігурку бика, виліплена з глини. М. Пелешин вважає її деталлю посудини. На ній помітні роги, ямки очей, виділена мордочка. Фігурка має спеціальний отвір, можливо, для підвішування, її розміри 4,7х3,3 см (визначення фігурки зроблено словацьким археологом Ю. Павуком). На одній посудині з Незвиська (розкопки Т. Пасек та К. Черниш) – виліплена голова тварини, можливо, також бика. Голова барана з рогами виявлена С. Панишком на поселенні КЛСК Гірка Полонка.

На поселенні Рівне в ямі знайдено поховання бика, напевно, ритуальне. З інших територій, де проживало населення КЛСК, відомі фігурки жінок, які можуть бути символами родючості або свідчити про існування культу матері.

У житлі з поселення Гірка Полонка виявлено унікальну, очевидно, ритуальну посудину. Ще один рідкісний керамічний виріб на чотирьох плоских, прикрашених ямками, ніжках знайдено в житлі № 2 на пам'ятці Голишів-II. У цьому ж об'єкті виявлено великий фрагмент посудини, орнаментованої хвилястими лініями, який не має аналогів, зі слідами вохри зсередини, а також уламок посудини із зображенням чи то ритуальної маски, чи то загадкового «духа» з антропоморфними рисами.

Вихідці ж із Подунав'я своїм духовним життям, уявленнями, обрядами більше були пов'язані з репродуктивними силами природи: сонцем, дощем, землею, одним із символів яких був, як гадають, бик. Світогляд жителів Полісся до певної міри пов'язувався

з північними (яніславицька культура) мезолітичними традиціями, дунайського – віруваннями Малої Азії.

Північно-західна частина України в неоліті була не лише контактною зоною двох дуже різних за походженням етнічних масивів населення – північного лісового та південного дунайського. Вона становила собою зону стику і, можливо, взаємовпливу двох різних духовно-ідеологічних систем. У другій половині VII–на початку V тис. до н. е. уявлення, які сформувалися на південних територіях, репрезентували носії КЛСК, пізніше – культури Гоща-Вербковиця, Зимно-Злота (за термінологією Ю. Захарука), маліцької, волинолюблінської. У представників згаданих культур існував тілопокладальний обряд. Небіжчиків клали скорченими на боці, у багатьох випадках чоловіків – на правому, жінок – на лівому. Руки були зігнутими в ліктях, долонями до обличчя. Ця поза нагадує положення дитини в лоні матері. Побутував звичай обсіпати покійників червоною вохрою (поховання біля с. Зубків Львівської обл.). Вона була в горщику з вушками¹.

Як і в носіїв КЛСК, в МК відомі поховання тварин, що було, напевне, пов'язано з їхнім вшануванням. Продовжував існувати культ бика, про що свідчать фігурки цих тварин.

Племена КЛП також порівняно довгий час проживали на Побужжі та Поліссі, передаючи місцевому населенню південноєвропейські ідеї господарства, мистецтва, вірувань (рис. 3.2). Фігурки биків займали в пантеоні культів певне місце. У Битині та Кренжніці Ярей знайдені мідна і глиняна статуетки пари бичків в упряжі.

У південних районах поширення КЛП відомі також фігурки жінок, які напевне, пов'язувалися з культом плодючості. Т. Вісланським висловлювалася думка, що в КЛП культ матері-родительки змінюється кльматами чоловічих символів – барана і бика.

У КЛП було поширене і пошанування таких сил природи, як блискавка, грім, вітер, сонце. І в Польщі, і на Волині знаходять глиняні або бурштинові амулети сокирок. Уламок такого виробу виявлено біля с. Новосілки в середній течії р. Стир на Поліссі. За даними М. Пелещишина, давні народи східного Середземномор'я вірили, що небесне божество грому та блискавки можна вбити за допомогою сокири. Не виключено, що ці сокирки були амулетами-обергами від грому та блискавки.

¹ Кучінко, Охріменко, 1995. – С. 38.

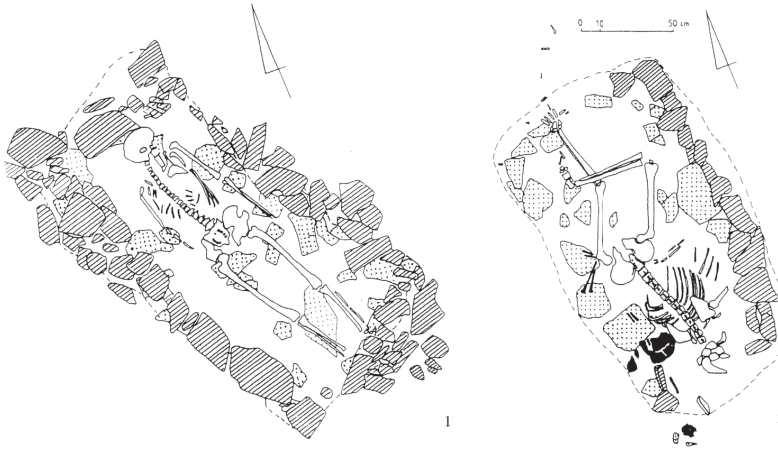

Рис. 3.2. План ґрунтового поховання КЛП в кам'яній обставі.
Поховання в Малице, гм. Ліпнік, Польща (за М. Флореком, Є. Ліберою, 1997)

У носіїв ККА на території Польщі майже скрізь спостерігається звичай тілопокладальних поховання. Могили обкладалися блоками або кам'яними брилами. Їх викопували неглибоко в землі або в старих курганах. Поховальні камери мали форму старанно зроблених трапецій. Шпарини між каменями забутовувались і замазувалися глиною, дно їх або посипали піском або викладали каменями. На початкових фазах цієї культури перед входом до камери робили коридор. При входах до камер ставили посуд або залишали рештки вогнищ. Довжину вони мали 2,5–6 м, а ширину 1–2 м. Окремі поховання споруджувалися з каменів та дерева. Інші робилися в ямах (рис. 3.3). Переважна їх більшість була зорієнтована по лінії схід – захід, рідше північ – південь. На схід від Західного Бугу відомі підземні поховання в скринях. Померлих часто клали скорченими, рідко випростаними.

Поховання ККА в могилах з кам'яних плит на Волині виявлено поблизу с. Литовеж, м. Остріг, Межиріч, Рівне, Добривода, блоків – Івання, в ґрунті – Городок. Гробниця в Іванні, досліджена І.Свешніковим, розмірами 1,5х2,2 м зорієнтована з заходу на схід. Блоки вапнякового піщаника, з яких вона складена, мали розміри 0,1х1х0,25 м. В її середині знаходилися скорчені скелети двох чоловіків віком 22 та 50 років, шість великих посудин та бурштиновий диск-амулет розмірами – 11,5х12 см при товщині 1,4 см. На

його боці помітно солярний знак у формі хреста, зробленого чотирма рядами променів, складених з крапок, а на другому – вигравіюване схематичне зображення трьох людських фігур з піднятими догори руками (рис. Б.3). Поряд з першою, найбільшою за розмірами погребом, зображено лук та стріли.

У масових похованнях деякі скелети були почетвертовані, інколи там же знаходилися кістки тварин, попіл, поховальні предмети. Поряд з померлими клали багаті дарунки: посуд, сокирки, знаряддя з кременю та кістки, інколи прикраси. Серед решток тризни часто трапляються кістки свійських та диких свиней.

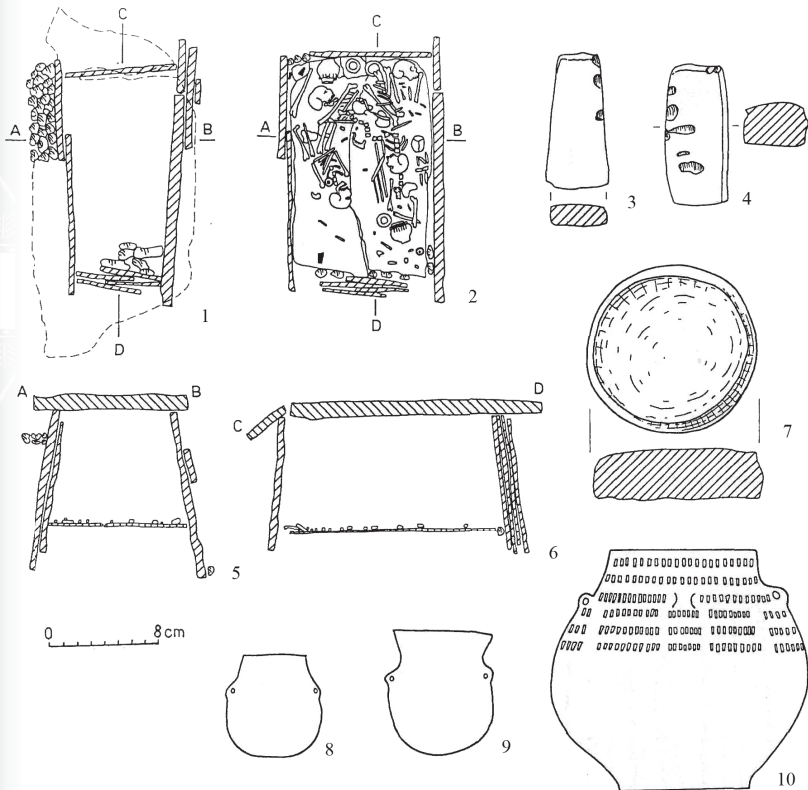

Рис. 3.3. Поховання ККА. Хартонівці II, Тернопільська обл.
(за І. Свєшніковим, 1983 р.)

Поблизу людських могил часто знаходять поховання тварин: корів, коней, оленів, кіз, овець. Деякі корови мали прикраси з кісток у вигляді солярних щитків.

На досліджуваних поселеннях інколи знаходять окремі поховання тварин, а подекуди цілі їх могильники. Під одним похованням корови відкрито дитячу могилу. Дослідники вважають ці поховання жертвними, але можна припустити, що тут маємо справу з пошануванням тварин. До речі, подібні поховання відомі в культурах дунайського походження, наприклад, лінійно-стрічкової кераміки. Так, на ранньому поселенні цієї культури біля м. Рівне знайдено цілий скелет бика, засипаного в ямі. Пояснень тут може бути багато, але одне з вірогідних: тварина, яку всі любили, наприклад, бик – вожак стада – сконав своєю смертю і його поховали неподалік від житла господарів.

В цих похованнях жертвними тваринами найчастіше є корови та коні, а в культурі шнурової кераміки – собаки і коні. Гадають, що практика принесення тварин в жертву спочатку існувала в Єгипті, звідки поширилася до Передньої Азії, а відтак – до Подунав'я та Середньої Європи. Не виключають, що ці зв'язки пояснюються існуванням шляхів обміну бурштином – з півночі на південь. Поховання тварин пов'язують також і з силами плодючості природи. Солярні прикраси корів, вироби з бурштину, свастики на внутрішніх частинах посудин вказують на пошанування цим населенням сонця.

У ККА, як і в її спорідненій попередниці – культурі лійчастого посуду – бачимо певну зміну тварин, які найбільше вшановувалися: у ККА – корова, в КЛП – баран. Ритуали церемоній, пов'язаних з цими тваринами, як гадають, відбувались «виставно і криваво». Зміни в ідеології носіїв ККА відображено у відсутності обрядів принесення вотивних дарунків водним стихіям, зникненні ритуальних глиняних сокирок (як у КЛП), хоч спорадично трапляються сокирки з бурштину (амулету).

В окремих похованнях виявлено лише частини людського тіла. Такому факту дають різні пояснення: ці випадки пов'язані або з перепохованнями, або з канібалізмом. На користь останнього аргумента вказують знахідки обпалених кісток черепа в басейні Вісли. Припускають, що поїдаючи родича або чужака, хотіли, щоб його сила чи риси перейшли до живих.

До могил предків та родичів люди час від часу поверталися; на це вказують вівтарі та каплички, розташовані поряд, в яких здійснювали певні ритуальні відправи. Навколо окремих могильників робилися загорожі з дерева чи каменів. Не виключено, як вважають дослідники, при закладанні подібних будівель проводилися астрономічні обчислення. На розвиток таких знань можуть вказувати і положення могил, розміщених строго за сторонами світу. Крім того, на посудинах ККА часто бачимо фігури (трикутні, чотирикутні), виконані із заглиблень із дотриманням певного їх числа в одному ряду – можливо, календарні обчислення.

Носії ККА практикували і, напевне, з успіхом, трепанації черепа; в окремих випадках їх робили одній особі двічі або й тричі. Гадають, що вони проводились не лише з магічною метою, а для лікування і від психічних хвороб, і від травм черепа¹.

Жоден з етносів первісності на теренах України не дає таких численних прикладів матеріалів для відтворення ідеологічних, обрядових сторін життя, як культура Кукутені-Трипілля (рис. 3.4).

Безперечно, добробут трипільців – землеробів-скотарів – значною мірою залежав від сил природи. Звідси обожнювання сонця, дощу, увага до неба та місяця, зірок, планет – взагалі астрономії, метеорології. На думку дослідників, у мистецьких творах трипільців передає «міфопоетичність світогляду» носіїв трипільської культури². Трипільська кераміка привертає увагу триподільністю зображеного на ній світу: верхнє небо, де зберігається життєдайна волога – згадаймо про

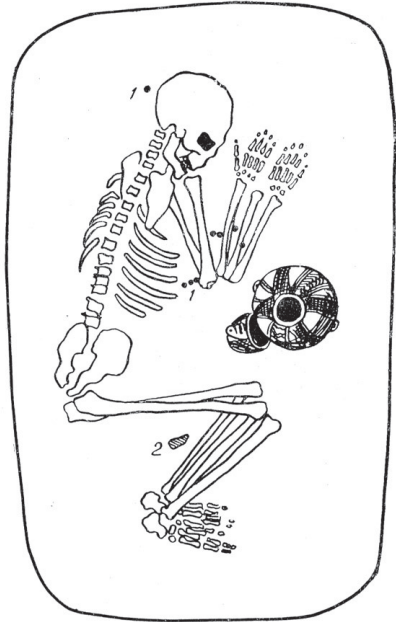

Рис. 3.4. Поховання пізньотрипільської культури. Болгард³

¹ Prahistoria... 1979. – S. 299.

² Збенович, 1989. – С. 164.

³ Охріменко, Скляренко, 2006. – С. 187.

причини кризи трипільського землеробського господарства, яке пояснюють затяжною посухою¹; нижнє небо з сонцем, зірками, місяцем (солярні знаки передавалися кружечками в обрамленні променів, хрестом, хрестом у колі; земля ж зображувалася тоненькою смужечкою, а на ній наносились крапки – зернинки посівів. Припускають, що уявлення про підземний світ ще не існувало².

В орнаментативній багатьох посудин помітна значна роль образу змія-вужа, який міг вважатись посередником між небом та землею, символом весняного пробудження землі. Аналогічний образ змія-дракона уособлював чоловіче начало. Змії-охоронці зображувались на жіночих статуетках та великих горщиках-зерновиках, де виступали охоронцями плоду, вмісту посудин. Зображення змія інколи нагадують «лежачу» латинську букву S або наділені «крильцями» з ромбиків та трапецій, які в багатьох етносів символізували ділянки обробленої землі, поля (так само, як і трикутники з крапками чи рисками – засіяні поля). Ці зображення відомі в декорі Анатолії, багатьох культур неоліту Балкан та Подунав'я (в т.ч. культури лінійно-стрічкової кераміки), побутували вони і в мідному віці. «Луска» цих мальованих зміїв-домовиків, які нібито могли викликати дощ, інколи вкрита білою пастою з розтертих кісток. На поселенні Берново знайдено фрагмент посудини з зображенням плазуна, в ямках очей якого були шматочки вохри (змії з палаючими очима). Спиральні орнаменти пов'язуються також із рухом сонця, плином часу, поворотом долі.

Однією з найдавніших пам'яток пізньотрипільської культури Волині є Бодаки. На плічках знайдених тут посудин наявні зооморфні риси. На ще пізнішому поселенні Хорів II (Острозький р-н) знайдено чаші з розписом, їх декор складався з прямих та дугастих стрічок, різних зображень³. На поселенні Костянець Дубенського р-ну виявлено кераміку зі шнуровим орнаментом та зооморфними деталями, фрагменти жіночих фігурок та дві статуетки бичків.

Культ бика посідав, очевидно, значне місце у свідомості трипільського населення. Цей символ пов'язувався з астральними, потойбічними культами, чоловічим началом. В уяві трипільців він був пов'язаний з жіночим культом: є «рогаті» крісла з сидячими на них жіночими статуетками, зображення бичачої голови та жіночої фігурки на ньому. З Барнашівки походить фігурка бика з за-

¹ Залізник, 1997. – С. 76.

² Давня історія..., 1997. – С. 325.

³ Археологія Прикарпаття..., 1990. – С. 26.

глибленням на спині, куди могла ставитись жіноча статуетка. Тобто, міфічний образ бика, що виник за неоліту в Малій Азії, був популярний у перших землеробів Подунав'я, а в трипільців збагатився новими деталями, барвами. Черепи та роги биків закопувалися в житлах¹.

Зображення жінок на посуді, а також їх фігурки пов'язуються з культом плодючості та ритуалами, що їх супроводжували. Жіночі статуетки символізували родоначальницю, охоронницю домашнього вогнища, слугували амулетами-оберегами (С. Бібіков). Подібні керамічні статуетки відомі і в ранніх неолітичних культурах Подунав'я. В уяві трипільців існував зв'язок між родючою силою жінок та землею. Доказом цього є статуетка з Луки-Врублевецької, на якій помітні відбитки зернівок пшениці та ячменю, а проса – на фігурці з Барнашівки. Із Сабатинівки походить жіноча фігурка з зображенням дерева у нижній частині живота. На думку М. Макаревича, тут передана ідея зв'язку жінки та землі як плодоносиць.

На посуді трипільців (як і попередніх неолітичних культур, наприклад, лінійно-стрічкової кераміки) є пластичні деталі у формі жіночих грудей. Вважають, що це імітація грудей неба та землі – Великої Матері. В обрядовій магії значна роль відводилась, імовірно, жінкам. З ритуальними діями пов'язують посудини-фруктовниці на піддонах із переданими на них фігурками жінок – учасниць дійства, які виконують ритуальний танок. Біноклеподібні посудини та вази на піддонах з антропоморфними деталями трактуються як сакральні предмети, призначені для культових жертвоприношень – «напування землі». Деякі з мальованих жіночих фігурок тримають горщики на голові. Припускають, що це графічні постаті чарівниць. На трипільських поселеннях відкрито рештки культових споруд, модельки жител (із печами), храмів із хрестоподібними «вітварями», жіночими статуетками.

Крім домашніх тварин, у житлах знаходять скульптурки чи зображення диких тварин – ведмедів, оленів, інколи птахів; їх пошанування виникло, швидше за все, в мезолітичний мисливський період, але зберігалось і пізніше.

Доба бронзи. Доба бронзи (переважно III тис. до н.е.) характеризується не лише значним поширенням виробів з міді, бронзи, золота. Для таких культур, як городоцько-здовбицька, стжижовська,

¹Збенович, 1989. – С. 164–170.

тшинецька це був час інтенсивного розвитку відтворювальних видів господарювання. І хоч на поселеннях того часу все більше знаходять зернотерок, різного типу серпів, кам'яних сокири, якими, як вважають, можна було вирубувати предковічні ліси під посіви, на першому місці було, швидше за все, скотарство.

Та все ж економічна переорієнтація відбулася: мисливські й рибальські заняття відходять на другий план. Відповідно, могли змінюватися вірування, обряди, магія, вшановувались інші божества. Їх розмаїття та новизна визначалися ще й тим, що ареали культур зі шнуровою керамікою, тшинецько-комарівської культури були надзвичайно великі. Перша з них охоплювала терени від Саксонії, Тюрингії до басейну Волги, друга – дещо менші. Звичайно, це були різноетнічні утворення, відмінні за антропологічними характеристиками, але й об'єднані спільними рисами господарського розвитку, матеріальної культури, а це передбачало сприятливі умови для взаємообміну духовними надбаннями, що проявилось, зокрема, в поширенні підкурганних поховань, кремацій тощо.

На думку І. Свешнікова, у населення епохи бронзи існувала складна система землеробських обрядів та вірувань, основу яких становили культ сонця, богині плодючості, божества рослинності. Він підкреслював, що вірування культур шнурової кераміки простежуються не лише у поховальних пам'ятках, що відображають віру в душу, загробне життя, а також слідах культу сонця, вогню, предків, можливо, землі¹.

З культом сонця пов'язують кромлехи у курганах, звичай поспати покійників червоною вохрою, що відомий у багатьох культурах України ще з неоліту. Вважають, що вохра символізувала кров, життя, сонце. Культ вогню засвідчений похованнями з трупопаленнями. Цей звичай пов'язується з вірою в його магічну силу переносити душу в потойбічний світ і знову повертати її до життя. Культ землі, ймовірно, пояснювався не лише можливістю давати людині рослинні продукти харчування, а й тим, що поховані в скорченому положенні знову народяться з лона землі².

За даними Е. Чайковського, для епохи бронзи характерне пошанування диких тварин, зокрема ведмедя, кабана, можливо, вовка. Припускає він і наявність ритуального канібалізму: в культурному шарі поселень півночі Білорусі знаходять людські черепи. За-

¹ Свешніков, 1974. – С. 145.

² Там само. – С. 146.

лишки фрагментів людського черепа поряд з кістками великої рогатої худоби виявлено Г. Охріменком в пізньонеолітичному житлі (?) над озером Люб'язь поблизу впадіння в нього Прип'яті. Вшановувалися також джерела, великі камені зі знаками.

Під час дослідження курганів середини бронзового віку чітко простежуються деталі поховального обряду: центральне місце в похованнях з кількох осіб займає чоловіче. У парних похованнях виявлено рештки тризни: багато битого посуду, кістки домашніх тварин (переважно свині та бика)¹.

Усе більшого поширення набуває думка про те, що кургани не просто насипи над похованнями, а й незвичайні архітектурні споруди, які виконували функції святилища, були місцями зберігання батьківських могил, контакту з потойбічним світом, астрономічними обсерваторіями, оскільки такі комплекси чітко помітні зверху, бо утворювали при цьому певні фігури².

Особливим різновидом культових споруд були зольники білогрудівського типу, відомі не лише на території України, а й у Молдові, Румунії. Вони робилися на підвищених місцях і слугували для ритуальних дійств, приурочених до початку польових робіт та літнього сонцестояння (на Купала). Тоді на таких пагорбах розкладалися вогні, навколо яких водили хороводи, виконували пісні тощо³. Таке місце виявлено північніше с. Осова Костопільського р-ну Рівненщини. Це піщане підвищення над болотистими та рівнинними полями, де відкрито шар попелу завтовшки 0,5 м, завширшки 3 м. У ньому знайдені окремі фрагменти кераміки тшинецької культури. За два кілометри на захід, теж на піщаному підвищенні, виорано дворучну вазу, типову для культури Ноуа. Ймовірно, культ вогню як священної всеочищуючої сили (стихії) займав особливе місце.

На зольниках («священних пагорбах») спалювали кістки тварин, хліб. Подібні обряди відбувалися в різних куточках Європи – Швеції, Чехії – та були давнього походження, можливо, у період поширення культур шнурової кераміки. На таких вогнищах готувалася ритуальна страва, здійснювалися жертвоприношення коней, биків, ведмедів, собак, навіть людей. Вогнище, вогонь символізували зв'язок із сонцем, були символами життя, енергії⁴.

² Березанская, 1972. – С. 56–58.

³ Давня історія... 1997. – С. 511.

⁴ Березанская, 1972. – С. 168–174.

⁵ Залізняк, 1997. – С. 76.

На Поліссі культові об'єкти виявлено в гирлах річок, на підвищеннях біля озер, на високих пагорбах піщаних дюн.

Домашні вогнища, як показують результати досліджень поселень, теж мали особливе значення. Під багатьма з них (Пустинка, Чикалів, Комарово на Поліссі та ін.) знайдено глиняні хлібці, мініатюрні ритуальні посудинки, глиняні ложки, пряслиця тощо. Закопуючи під вогнища хліб, зернотерки, кістки тварин, посуд, люди турбувалися про добробут у житлі. Ці дії пов'язані з культом домашнього вогнища¹.

Як культові місця використовувалися природні утворення – печери, навіси, скелі. Найбільш відома з них Кам'яна Могила на р. Молочна. На її площинах наносилися, вирізьблювалися зображення, робилися вітварі. Сюди на урочисті події прибували люди з віддалених куточків Приазов'я, Причорномор'я. Інше святилище відоме в Карпатах в урочищі Камінь і має вигляд навісу з антропоморфною витесаною зі скелі головою. Довкола знаходять зображення солярних знаків².

У селищі Пустинка розкопано залишки збудованих людиною святилищ. Одне з них, розташоване в центрі, мало форму ротонди. Основу її конструкції складала десять стовпів³.

У населення *городоцько-здовбицької культури* існував культ предків, сонця, вогню. Поховання ГЗК були відкриті біля сіл Забороль, Городок, Здовбиця, Липа, Княгинин, Мокре, Глинськ, Верхів Рівненської обл., Берестечко Волинської обл. Розкопані могили дають уявлення про поховальний обряд: скелети лежали скорчені, орієнтовані в різні напрямки, в ямах чи кам'яних гробницях⁴. Поховання стжижовської культури були ґрунтові (Лище, Валентинів, Гнідава, Озліїв) та підкурганні (Великий Боратин, Городок, Жорнів, Торговиця). У дослідженому І. Свешніковим 1970 р. похованні під курганом біля с. Жорнів був скелет жінки, що лежав на лівому боці головою на схід.

Серед керамічних виробів городоцько-здовбицької та тишинецької культур Північно-Західної України важко виділити особливий ритуальний посуд. Хіба що до нього можна віднести маленькі чарочки з могильника в с. Майдан-Липно (урочище Бирча) Волинської обл. Більш прикрашеною є частина посуду стжижовської та середньодніпровської культур, одну з чаш якої зна-

¹ Березанская, 1982. – С. 166–168.

² Давня історія... 1997. – С. 511.

³ Березанская, 1982. – С. 160.

⁴ Кучінко, Охріменко, 1995. – С. 56.

йдено біля поховання на заході Рівненського Полісся. Окрему категорію керамічних виробів становлять т. зв. рогаті пряслиця, які могли використовуватись як вотивні предмети-булави. Як правило, вони мали п'ять-сім коротких різок. На деяких з них нанесено ямки, які, можливо, позначали певні сузір'я (Гнідава). Не виключено, що такими своєрідними «булавами» користувалися під час церемоній діти. До ще іншої категорії вотивних речей належать особливо прикрашені кам'яні сокири та булави. Це могла бути водночас і парадна, і сакральна зброя.

З приходом населення лужицької культури, яку відносять до кола культур «урнових полів», замість трупопокладального обряду попередніх періодів, приходять звичай спалювати покійників. У похованнях біля с. Млинище, Рованці Волинської обл. та Вербень Рівненської обл. виявлено виключно урнові поховання з біконічними посудинами, тюльпаноподібними та банкоподібними горщиками, інколи з проколами під вінцем, глечики з ручками, вази та амфори.

Отже, культ, магія, вірування населення України епохи бронзи були надзвичайно складними і цікавими. Особливо шанувалися божества, що мали вплив на успіхи в рільництві та скотарстві.

Поховальний ритуал ранньослов'янського населення має також свої особливі риси. Спільним для всіх слов'ян було тілоспалення, що здійснювалося за межами могильника на спеціальному майданчику. Рештки кремації ховали в ямах або в горщиках-урнах. Причому для слов'янських поховань рубежу та перших століть нашої ери характерні були ямні поховання, тобто перепалені кістки клали на дно ями, яку далі засипали вибраною землею. Під час урнового поховання очищені кальциновані кістки зсипали в горщик чи велику миску, яку ставили на дно ями. Супровідний інвентар складався здебільшого з посуду, в який клали їжу. В похованнях залишали також прикраси. В поліських районах часто знаходять намиста, бронзові ланцюжки, шпильки.

У похованнях західної частини слов'ян, де був значний вплив культури германців, прикраси трапляються рідко, натомість частими є знаряддя праці та зброя. У поховальному обряді ранніх слов'ян домінують поморсько-кльошові традиції, а основою поховальних звичаїв населення зарубинецької культури були пізньолужицькі та пізньопоморські пам'ятки Волині і Полісся.

3.2. Одяг та прикраси

Одяг з первісних часів став невід'ємною частиною людського життя. Про особливості одягу давнього населення Волині та Волинського Полісся свідчать лише археологічні знахідки – доповнення до одягу і прикраси, інструменти, пов'язані шиттям і ткацтвом (голки, пряслиця, тягарці тощо). На основі окремих артефактів проводять реконструкції, створюють гіпотетичні строї – моделі одягу.

На зорі людської ери за умов цілорічного теплого циклу одяг був майже непотрібним. Але з настанням зледеніння з'явилася необхідність потурбуватись і про зовнішній захист – житло, і про прикриття тіла. Найперші зразки одягу, напевно, хутряні фартухи, плащі зі шкур тварин, які мали отвір або перев'язь зверху і почергово пересувалися то на спину, то на живіт. Пізніше почали використовувати дві шкури: одну для утеплення спини, другу – живота. Ще пізніше доконструювали рукави та подобу взуття, і нарешті багато пізніше – можливо, 40–30 тис. р. тому – штани, теж значний винахід людства.

Вважають, що еволюція одягу особливо пов'язана з вюрмським похолоданням кінця пізнього палеоліту. До цього часу належать більш численні знахідки голок¹. Крім цих кістяних знарядь, відомі крем'яні проколки, провертки, необхідні для виготовлення одягу та взуття.

Без накидок-плащів, найпримітивніших комбінезонів важко собі уявити людину в умовах вітру та морозу. Потреба виготовлення одягу змусила людей навчитися обробляти шкіру тварин. Серед найдавніших комплексів крем'яних знарядь вже бачимо скребки для знімання жиру та мездри. Найбільше підходили для виготовлення найдавнішого «замшу» шкіри молодих оленів, вовків, зубрів тощо. Шкурки хутрових звірів (песців, білок, росомах, куниць), кістки яких знаходять на первісних стоянках, слугували для оздоблення одягу окремими деталями. Зшивання та пришивання робилося кістяними голками, сухожиллям.

У кінці плейстоцену (приблизно 12 тис. років тому), коли Полісся дуже нагадувало сучасну холодну тундру з подібною флорою та фауною, одяг мав бути не лише зручним, а й теплим. Спираючись на етнографічні дані, Л. Залізняк пише, що свідерсько-

¹ Першиц, Монгайт, Алексєєв, 1980. – С. 78.

агресбурзькі мисливці носили одяг, подібний до глухих хутрових комбінезонів... мисливців на північного оленя. Це два зшиті зі шкіри карibu костюми, які надягаються один поверх другого, нижній хутром до середини, верхній – назовні. Кожен з них складався із довгої сорочки з капюшоном – парки, хутрових штанів, рукавиць та чобіт. Достовірність такого припущення ґрунтується на знахідках статуеток з пізньопалеолітичних стоянок Мальта, Бурять та за рештками поховань (Сунгір). Вузкий отвір для обличчя в капюшоні міг бути оторочений бахромою з довгої шерсті росомахи, яка не намокає при диханні і не замерзає¹.

До цього варто додати, що одяг давніх мисливців часто був (як це видно за залишками похованих у Сунгірі) досить багато прикрашений безліччю нашитих намистин, підвісок, черепашок, а також фарбованими хутровими деталями, зубами тварин, навіть прикрасами з бурштину. Від черепа до п'ят на скелеті з поховання Сунгір зібрано до 3500 намистин із бивнів. Їх розташування дозволило реконструювати одяг похованого мисливця. Це була хутряна сорочка, що одягалася через голову, шкіряні штани, пришиті до взуття типу мокасин. Головний убір було розшито потрійним рядом намистин з ікол песця (на потилиці). Руки прикрашені браслетами з намистин. Поперек грудей – потрійна стрічка намиста. Зверху на одяг накладався короткий плащ з більшими намистинами².

Очевидно, голову від холоду захищала шапка, а верхнім одягом був хутряний плащ, скріплений кістяною застібкою. Ось як про це пише Д. Телегін, узагальнюючи дані про могильники маріупольського типу: «Зуби риб, підвіски з зубів оленя, пронизки, пластини... використовувалися, ймовірно, і як прикраси одягу та взуття, і як кольє. Дуже добре це прослідковується... в захороненнях Вільнянського могильника, де ці прикраси по 2–3 екземпляри або цілим рядом лежали біля головного убору, на його грудях чи вище колін. В одному випадку на поділ одягу були нашиті два ряди зубів риб». Підвіски з зубів оленя лежали на кістках стопи – вони могли прикрашати взуття померлого. На цих підвісках помітні поперечні нарізки. Не виключено, що це були застібки. Їх вертикальне розміщення на кістяку головками в один бік указує на це. Вчені вважають, що підвіски з нерозвиннутих зубів оленя у населення дніпро-донецької культури виконували роль талісманів та інших

¹Зализняк, 1989. – С. 145.

²Палеолит СССР..., 1984. – С. 233.

абстрактних символів¹. Усі ці декоративні деталі одягу, ймовірно, були не довільними елементами, кожна з них мала і розпізнавальне значення, і виконувала функцію оберегу.

Шкіряний одяг у теплий атлантичний період – голоцен – був менш практичним, хоч можна припустити його простіші варіанти – довгі сорочки або безрукавки в чоловіків, спіднички – у жінок. Головним убором була шапка-каптур, яка щільно облягла голову².

Незважаючи на досить суворі умови життя, тогочасна людність виявила взірці естетичних уподобань, майстерність. Про це, зокрема, свідчать прикраси з кістки, рогу. Оздабами тоді були намисто з зубів тварин, шматки бурштину та вироби з нього у вигляді кружалець з отворами, ромбів. Як намисто використовувалися порізані впоперек кістки птахів (рис. Б.4).

Відомі також знахідки браслетів та оздоб, які носилися на голові. Прикрасами були і стулки черепашок. Різні декоративні деталі нашивалися на одяг. Для скріплення «плащів» часто користувалися кістяними шпильками³. Окремі прикраси з кістки та рогу мали гравірування у вигляді рисочок та крапок, геометричні мотиви в різному комбінуванні, заштриховані смуги, хрестоподібні або утворені з трикутників стрічки, перетнуті поперечними лініями. Відомі також сітчасті композиції. Ці заглибини могли заповнюватись живицею для підкреслення орнаменту⁴. На кістяних виробах в окремих випадках знаходимо зображення тварин і людей, виконаних більш чи менш схематично. На предметах із бурштину – підвісках та амулетах – з'являються антропоморфні зображення.

Деякі композиції сповнені експресії – з багатьма фігурами людей, тварин, із дотриманням перспективи. Інші характеризуються деталізацією виконання і тому становлять цінний матеріал для вивчення умов життя людей, їх одягу, озброєння, методів полювання, мисливських об'єктів⁵.

Проте одяг, який більше відповідає потеплінню, з'явився на Волині та в Подністров'ї з приходом носіїв КЛСК. У житлах КЛСК поселень Рівне, Голишів II, Гнідава знаходимо прясельця для прядіння ниток. Тягарці до найпростіших вертикальних верстатів відомі з інших територій, де поширене було це населення. Тканини могли виготовлятися з вовни овець, із льону, конопель. Але,

¹ Телегин, 1991. – С. 16.

² Стельмашук, 1988. – С. 468.

³ Кларк, 1953. – С. 44.

⁴ Prahistoria..., 1979. – Т. 2. – С. 416.

⁵ Там само. – Т. 1. – С. 417.

швидше за все, ткані вироби і в VI тис. до н.е. на теренах Волині були рідкісними.

Потяг до вишуканості у цього населення виявився у використанні прикрас. У похованні з Самбожця (Польща) одяг покійника біля пояса оздоблений рядами намистин, вирізаних із кістки. Намисто іншого вигляду лежало біля голови. При померлому зі Щотковіц (воєводство Келецьке) знайдено гарно оздоблене кільце із 40 намистин: трьох середземноморських черепашок, однієї глиняної та 36 біломармурових намистин¹. В інших частинах Європи виявлено кістяні браслети та підвіски. У нас поки що повідомлень про такі знахідки немає. Лише на поселенні Гірка Полонка в напівземлянці знайдено дві прикраси з ікла кабана, одна з них – у формі заокругленого чотирикутника – мала просвердлений посередині отвір, а краї зашліфовані на камені. Такий самий виріб знайдено на поселенні Голишів-II.

Початок мідного віку ознаменувався появою металевих прикрас. І чоловіки, і жінки носили на руках мідні, в декілька завитків браслети (рис. Б.5). Скручені мідні кільця носили на голові (ця традиція збереглася на Поліссі й у період Київської Русі) вплетеними в коси, або на головних уборах, сполученими як діадеми. Шнури з намистом прикріплювали так, що воно звисало над чолом. Мідні браслети носили на обох руках зразу. Робилися з міді і ланцюжки, медальйони².

Характерною деталлю чоловічого одягу були видовжені кістяні пластинки, нашиті на вбрання біля лівого передпліччя і вкриті гравіруванням. До жіночих оздоблень належать широкі кістяні наплічники, багато декоровані різьбленням. Їх носили по 2–3 на обох руках. Ще жінки підперезувалися шнурами з мідних, глиняних намистин, мушлів, риб'ячих хребців. На пальці одягали персні. Підвіски робили із зубів зубра, вовка, кабана.

Справжній розквіт ткацтва бачимо у носіїв КЛП, які проживали на берегах Західного Бугу, Турії в III тис. до н.е. Лише на невеликому поселенні Зимно зібрано більше 200 пряслиць! На одному денці посудини знайдено відбиток тканини з таких тонких ниток, що важко збагнути, як можна було такі виткати. Проте майже одночасні з ними носії культури кулястих амфор, більш рухливі скотарі, як видно з нечисленних знахідок пряслиць, тягарців до верстатів, користувалися шкіряним одягом.

¹ Kulczycka-Leciegewicz, 1979. – S. 89–94.

² Кучінко, Охріменко, 1995. – С. 37.

Вбрання населення ККА багато прикрашали нашивними деталями з кісток, бурштину, а також амулетами¹.

Високохудожніми виробами і прикрасами були пояси пряжки. У гробницях Поділля виявлено підвіски з ікол дикого кабана, а в жіночих похованнях – циліндричні бурштинові пацьорки².

Окремі групи *трипільського населення* проникали на Волинь у середньому та пізньому періоді їх розвитку (пам'ятки Зимно, Лежниця, Голишів, Луцьк-Гнідава, Крупа, Листвин та ін). Глиняна пластика цієї культури дозволяє частково відтворити характер елементів тогочасного вбрання. Одяг населення складався із сукні з довгими³ чи короткими рукавами; сукні, підперезаної в талії, з трикутним або округлим шийним вирізом, розкльошеною спідницею до колін, інколи з торочками⁴. Цей одяг міг бути святковоритуального типу (на посуді зображені жінки, що виконують танок); але й буденний, напевне, був подібним. Пояси виготовлялися вузькі або широкі, в один чи два оберти, інколи з китицями на кінцях. Вони могли бути з тканин, хутра, шкіри⁵.

Г. Стельмашук наголошує на витонченості силуету жіночого вбрання даної епохи. Цей стрій короткий. Він нагадує швидше сукню або блузу й спідницю, а не сорочку. З історії відомо такий силует у жінок егейської культури. Авторка відзначила, що на початку ХХ ст. подібні форми жіночого вбрання (коротка триярусна спідниця) побутувала в Україні у с. Зеленьків на Черкащині, поблизу трипільського поселення Майданецьке⁶. Взуття представлено середньої висоти чобітками, виготовленими ймовірно, зі шкіри, що по краях мали хутряню оторочку⁷.

На пластиці та кераміці трипільців є антропомічні зображення з лісостепової, більш південної зони України, де бачимо прикраси (разки намиста та підвіски), татуювання, зачіски, символи, пов'язані з ритуалами, зокрема жінок.

Кінець мідного віку та початок доби бронзи етнографічно позначений домінуванням шнурового орнаменту, нанесеного на посуд таких культур, як *городоцько-здовбицька*, *стжижовська* та ін.

Одяг населення стжижовської культури прикрашався іклами вепрів, для чого в них робилися отвори.

¹ Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 44.

² Кучінко, Охріменко, 1995. – С. 50.

³ Давня історія..., 1997. – Рис. 140.

⁴ Стельмашук, 1988. – С. 468.

⁵ Там само. – С. 350–351.

⁶ Стельмашук, 1988. – С. 468.

⁷ Кодлубай, Нога, 2004. – С.180.

Серед матеріалів *стжижовської культури* представлено значний асортимент прикрас, зокрема: 1) округлі верболисті сережки, скроневі кільця з тонкого дроту до голови або головного убору; 2) накладки до пояса; 3) перстені; 4) шийні гривни; 5) намисто, підвіски з кістки, рогу, черепашок, а також бронзові розклепані та скручені в рурочку «пацьорки»; 6) «фаянсове» намисто; 7) браслети з масивного, округлого в перетині дроту або розклепані в смужку; 8) бронзові діадеми; 9) довгі кістяні трубки з поперечними нарізками; 10) довгі тонкі трубки з пташиних кісток.

Поширеним матеріалом для виготовлення оздоб були кістка, ріг, зуби тварин, ікла вепрів. З них робили намисто, голки, шпильки (заколки?), нашивні аплікації, підвіски. Під час розкопок 1965 року поблизу с. Усичі (хут. Валентинів), Луцького р-ну Волинської обл., М. Пелешиним виявлено поховання. На шиї покійника була підвіска з ікла вепра¹. Підвіски з кабанячих ікол з одним або кількома просвердленими отворами на кінцях (Торчин, Валентинів) часто знаходять у дитячих похованнях². Підвіски із пташиних кісток і зубів тварин знайдені Ю.Захаруком біля с. Ставок³. Наявність отворів на одному з кінців підтверджує думку, що вони використовувалися як підвіски-амулету або нашивалися на одяг та головні убори як декоративна прикраса і оберег.

Іноді як оздоби використовували носії СК кістяні шпильки або заколки до волосся. Їх типи та розміри різні залежно від форми голівки (плоскі, наприклад), перпендикулярного чи навскісного отвору в них, з карбуванням верхньої частини.

Характеризуючи вироби з рогу та кістки в населення СК, варто відзначити їх кількість, різноманітність форм, а також високий рівень виконання, а отже, і давні традиції цього промислу. Ймовірно, великі ікла сікачів представники *стжижовської культури* нашивали на шкіряний одяг (даних про ткацтво у цього населення мало, навіть пряслиць знайдено на їхніх пам'ятках небагато, хоча відбитки мотузок різних розмірів, які бачимо на посуді, опосередковано вказують на ймовірність тканих чи в'язаних виробів). Ці ікла могли носити і як особисті відзнаки, і як особливі прикраси захисної, можливо, відлякувальної дії. Не виключено, що оздоби, амулету (наприклад, дитячі) з ікол вепрів (Торчин, Валентинів), за віруваннями, повинні були передати людині силу, живучість цієї тварини⁴.

¹ Археологічні пам'ятки..., 1981. – С. 53.

³ Захарук, 1961. – Рис. 7, 13, 14, 17–19, 22.

² Свешніков, 1974. – С. 55–56.

⁴ Свешніков, 1974. – С. 73–74.

Оригінальністю виконання відзначається чотирибічна, в ретині місяцеподібна, прикраса з отворами, яка є частиною більшої оздоби, що складається з 16 елементів, виготовлених з ікла вепра. Це трикутні та підчотирикутні пластинки (накладки) з отворами по кутах. Подібними накладками оздоблювали пояси (виявлено в Раціборовіце-Колонії II та Грубешові-Подгуже, Шепелі, Тараканові, Дубно, Рованцях). Біля с. Жорнів у кургані знайдено кістяну дископодібну бляху з великим отвором у центрі та малою свединою на периферії кола (розкопки I. Свешнікова).

Популярними прикрасами одягу були підвіски із мушлів. У відкритому 1967 р. М. Матвійком на Гнідаві поблизу м. Луцька похованні жінки, чоловіка та трьох дітей знайдено підвіску з викопної морської черепашки². З мушлів робили круглі «пацьорки» діаметром 6–9 мм (рис. 3.5: 1–9).

Крім кістяних та рогових прикрас, використовували й дорогі та ефектні оздоби із кольорових металів. У кургані поблизу с. Великий Боратин (урочище Гребельки) Луцького району знайдено металеву підвіску, мідну діядему, трубчасті пронизки³.

Про асортимент та значний обмін цінними прикрасами свідчать матеріали Стеблівського скарбу, виявленого 1927 р. у Здолбунівському р-ні Рівненської обл. Він складався з дев'яти браслетів, десяти скроневих кілець та двох сокир⁴. У курганах біля с. Городок Рівненського р-ну розкопками I. Савицької та М. Древка в 1926, 1927 рр. виявлено намисто з кістяних рурочок, металеві скроневі кільця, кістяну шпильку та ін.⁵ Скроневі кільця – найчисельніша категорія металевих знахідок. Скроневі кільця з пластинкою у формі вербового листка, прикрашеного поздовжнім реберцем, відомі з поховань біля Озлієва, Торчина (рис. 3.5: 1–3), Сьомаків (рис. 3.6: 7), Дубна (рис. 3.6: 4–6), випадкова знахідка в Городку, у 10 екземплярах зі Стеблівського скарбу (рис. 3.6: 8–14). Аналогічні прикраси відкрито в пізніх похованнях підкарпатської культури, у пам'ятках почапського типу. Особливими є скроневі кільця з двома (Шпиколоси) або трьома (Торчин) поздовжніми реберцями.

Оскільки так звані скроневі кільця (*zauszniczy* – в польській термінології) мають більші розміри, певну вагу, очевидно, вони не були прикрасами до вух, а прикріплювалися до головного убору або стрічки.

² Свешніков, 1974. – С. 127.

³ Fitcke, 1938. – S. 26; Sulimirski, 1968. – P. 162; Свешніков, 1974. – С. 127.

⁴ Antoniewicz, 1928; Свешніков, 1974. – С. 126.

⁵ Drewko, 1935. – S. 295.

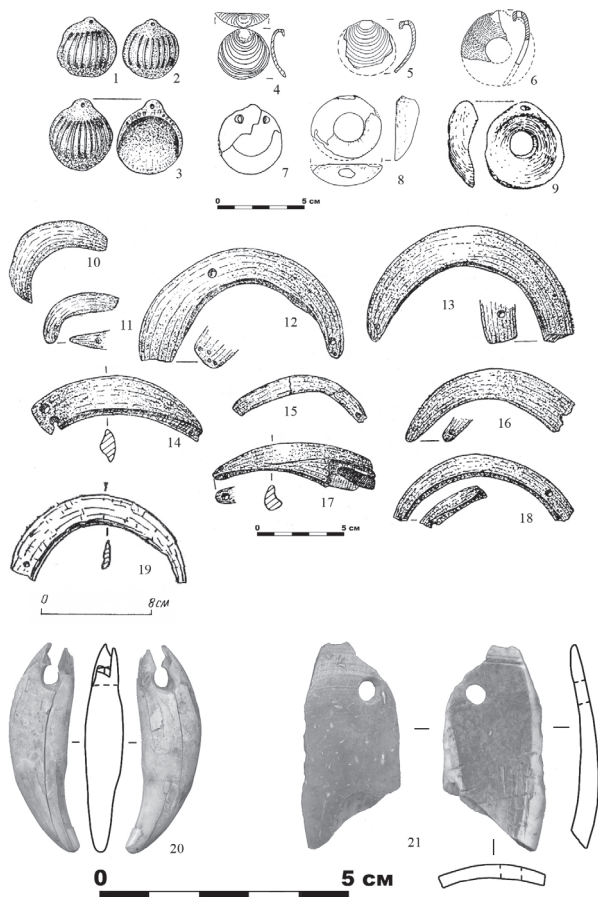

Рис. 3.5. Підвіски з черепашок (1–9) та кісток тварин (10–21):
1–3, 10–18 – Торчин, 4 – Хорупань-1, 5 – Дубно, 6 – Аришчин-2, 7 – Гусинне-
Колонія, 8 – Гребенне, 9 – Грудек Надбужний, 19 – Валентинів, 20–21 – Рованці-
Гнідавська Гірка (розкопки 2010 р. під керівництвом А. Бардецького)

Якісним і напівкількісним спектральним аналізом Н.В. Риндіна та Е.М. Черних (лабораторія ІА АН СРСР) встановили, що скроневі кільця з Торчина і Озлієва, а також знахідки з Сьомаків і Городка зроблені з міді з природними мікродомішками срібла, миш'яку, свинцю, нікелю, сурми і золота. Ці прикраси виготовлялись за допомогою різних операцій вільного кування. Пластинки скроневих кілець виконані розплющуванням попередньо нагрітого

до температури понад 435° металу. Поздовжні реберця відтиснуті на пластинчастій заготівці округлим у розрізі металевим стрижнем на м'якому ковадлі. Скроневі кільця з Дубна, сережки і браслети з поховання та скарбу з Липи, як стверджено аналізом, виготовлені з низькоолов'янистої бронзи з природними мікродомішками свинцю, срібла, сурми, миш'яку, нікелю, магнію, кальцію і золота¹.

Відомо два типи браслетів СК: пластинчасті та круглі у перерізі. Пластинчасті бронзові або мідні браслети з загостреними, закладеними один на одного кінцями, знайдено в Жорнові, Липі, Гребенному (пункт 34, похов. 1/97), Стеблівці та ін. (рис. 3.8:

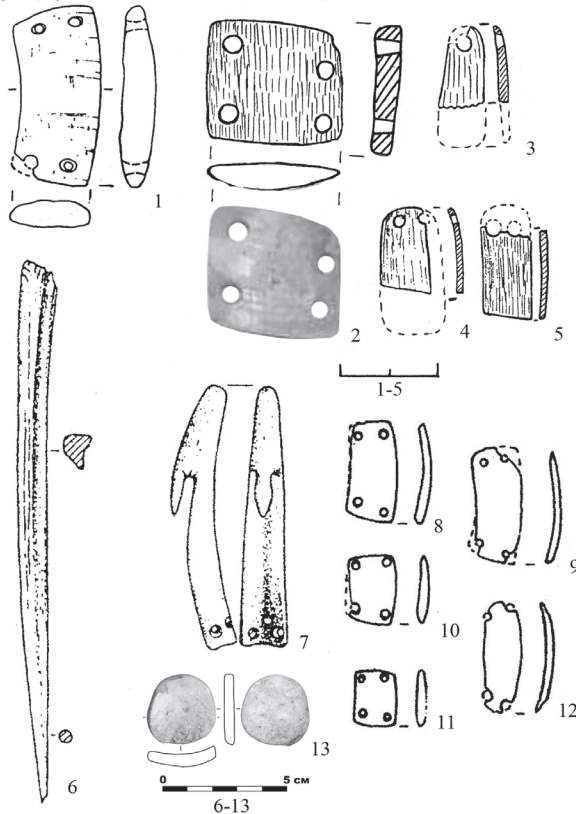

Рис. 3.6. Поясні накладки: 1 – Гребенне, 2, 4 – Тараканів-5 (за В. Ткачем), 3 – Хорупань-1, 5 – Дубно, 6-7 – Грудек Надбужний, 8-12 – Раціборовіце-Колонія, 13 – Рованці-Гнідавська Гірка

¹ Свешніков, 1974. – С. 139.

15–17). До другого типу браслетів належать сім екземплярів із Стеблівки (рис. 3.8: 8–14). Усі вони виготовлені з круглої в перетині бронзової смужки, кінці якої загострені, рівно зрізані, стикаються або роз'єднані.

Сережки, виготовлені з округлих та прямокутних у перетині бронзових смужок із загостреними, роз'єднаними або закладеними один на один кінцями з поховання в Липі, належать до типу прикрас, відомих у городоцько-здовбицькій культурі. Сережки-

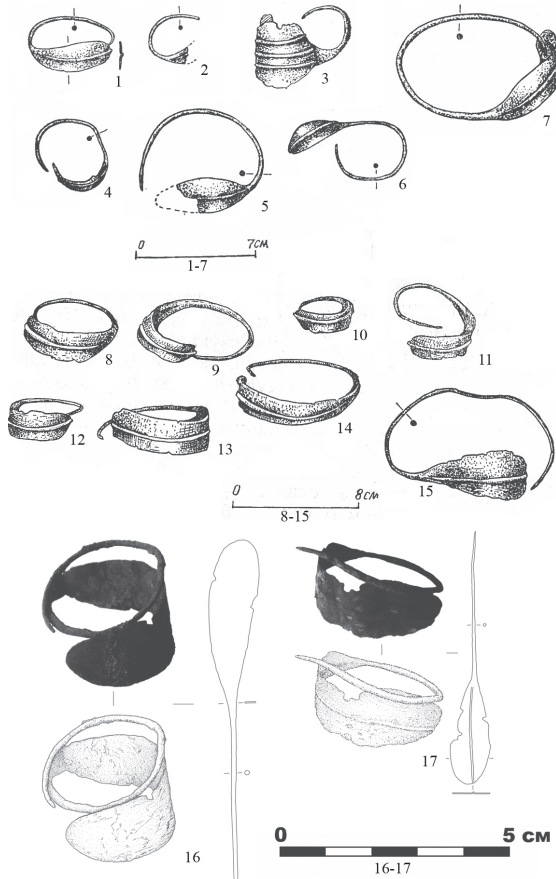

Рис. 3.7. Скроневі кільця: 1–3 – Торчин, 4–6 – Дубно, 7 – Сьомаки, 8–14 – Стеблівка (Стубло), 15 – Городок, 16–17 – Рованці-Гнідавська Гірка (розкопки 2010 р. під керівництвом А.Бардецького)

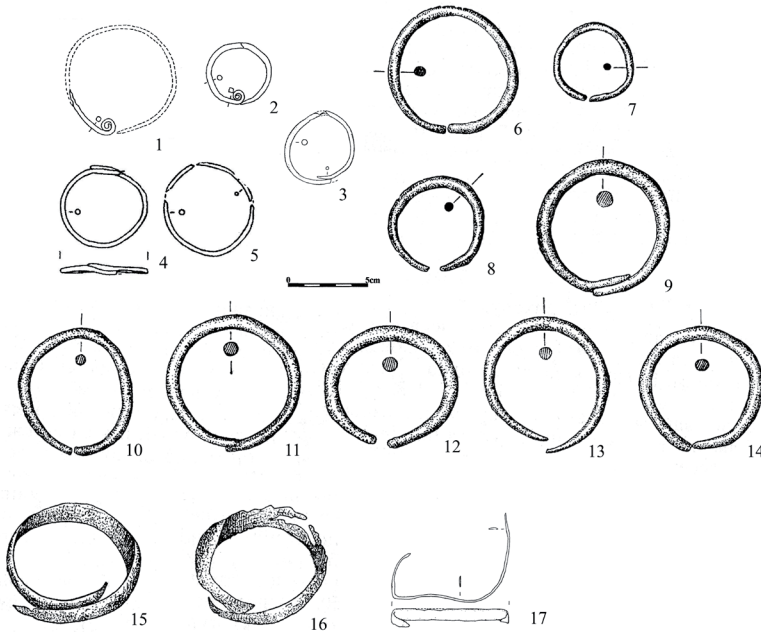

Рис. 3.8. Браслети СК: 1, 2 – Гусинне-Колонія, 3 – Гребенне,
4, 5 – Раціборовице-Колонія, 6, 7 – Луца, 8–16 – Стеблівка (Стубло),
17 – Гребенне (за І. Свєшніковим)

прикраси виявлено в похованні № 7 в Раціборовице, Торчині. Знахідки перстенів зафіксовані в Торчині (поховання № 4 та № 3), Підгайцях Луцького р-ну (три).

В одному екземплярі представлена діадема, яка походить з кургану Великий Боратин (експозиція Волинського краєзнавчого музею, розкопки Я. Фітцке). Діадема була на голові небіжчика, вона зроблена з широкої бронзової стрічки завдовжки 10 см.

У жінок СК цінувалися кістяне та фаянсове намисто. Кістяні намистини зібрано в підкурганному похованні жінки біля с. Торговиця (уроч. Беріжок) Млинівського р-ну Рівненської обл. під час розкопок Ю. Нікольченка в 1972, 1974 рр. Біля с. Пересопниця Рівненського р-ну в уроч. Замостя у 1938 р. виявлено чотири поховання. Покійники були покладені ногами один до одного. Біля них знайдено кістяні намистини¹.

¹ Свєшніков, Нікольченко, 1982. – С.100.

Оригінальну групу оздоб утворювали намиста-пацьорки. Одну з них характеризує біконічна форма (поховання №2 в Стжижові), іншу – трубки з кісток та поперечними заглибинами на них. Є. Глосік припускав, що це були заготовки намистин. Вони знайдені в Торчині, Шепелі¹.

Окремий тип прикрас – прямокутні намистини, вирізані з черепашок (Ставок)². Проте серед найбільш бажаних прикрас було, мабуть, намисто з фаянсу³. В окремих похованнях біля Раціборовіц і Скоморохів Малих виявлено одно- і багатосегментні фаянсові намистини. Протягом тривалого часу вважали, що ці вироби потрапляли в ареал поширення стжижовської культури з Єгипту⁴. Нині така точка зору змінена на користь того, що існували різні місцеві виробничі центри цих престижних та вишуканих речей. Допускаємо, що їхнє походження на Люблінщині та Волині пов'язане з Причорномор'ям – катакомбною культурою. Хоча вони відомі в Повісленні – ареалі межановицької культури.

Дослідниця з Любліна Г. Тарас пише, що аналізом хімічного складу «фаянсового» намиста підтверджено виробництво їх з місцевої сировини в локальних майстернях, а дистрибуцією цих прикрас, імовірно, займалися мандрівні ремісники⁵.

Відкриттям європейського рівня вважається рідкісний скарб з Городиська на Люблінщині, який, на думку Г. Тарас, міг належати «купцеві». Він складався з тисячі унікальних фаянсових намистин, вміщених в посудину разом з мідною оздобою та фрагментом іншої. Допускають, що всі намистини виготовлені одночасно. Вироби з «фаянсу», які з теренів Волині поки що невідомі, на Люблінщині в комплексах поховань СК трапляються часто. Виявлення оздоб серед супровідних поховання матеріалів є підтвердженням віддалених зв'язків обміну населення стжижовської культури Волині. Частина металевих прикрас могла вироблятися на Волині, але більшість з них походила, швидше за все, з ближчих і дальших територій. Підтвердженням існування власної металургії у згаданих племен є також деякі технологічні прийоми, застосовувані ними: зварювання мідних пластинок (скроневе кільце з поховання в Озліві), наявність заготовок виробів (Торчин, поховання № 15),

¹ Glosik, 1968. – S. 56–57.

² Захарук, 1961. – Рис. 7, 20, 21.

³ Taras, 2007. – S. 92–93.

⁴ Свешніков, 1974. – С. 52.

⁵ Taras, 2007. – S. 93; Robinson, Baczyńska, Polańska, 2004. – S. 93–100.

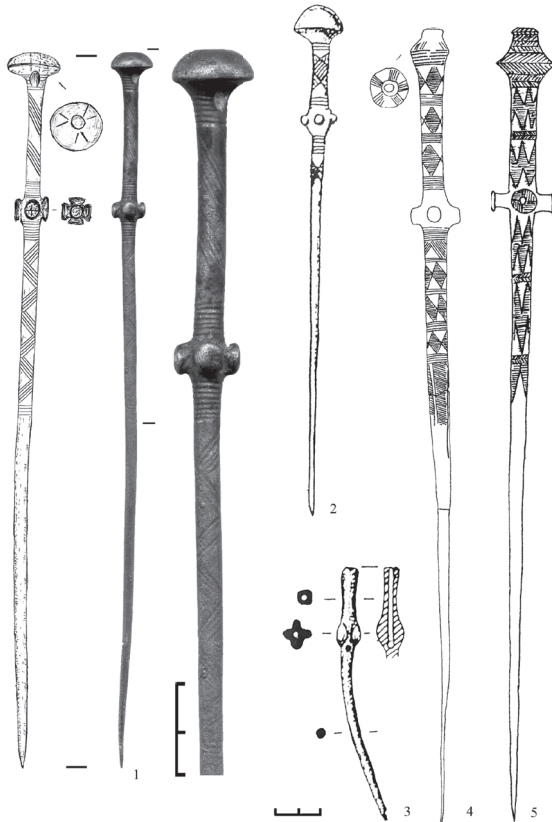

Рис. 3.9. Шпильки з протуберанцями доби середньої бронзи (за Г. Охріменком, І. Маркусом, С. Лисенко, Т. Гошко, В. Клочком). 1 – с. Лище Луцького р-ну Волинської обл. (фонди ВКМ), 2 – фонди Дніпропетровського історичного музею, 3 – с. Іванія Дубнівського р-ну Рівненської обл., 4 – фонди Національного музею історії України, інв. № 1700 (3), 5 – с. Гордіївка Вінницької обл.

застосування способу збагачення металу киснем шляхом його нагріву і проковування в гарячому стані, проковування виробів на ковадлі з жолобком. Отже, прикраси стжижовської культури були різноманітними та досконало виготовленими, що свідчить про давні традиції виробництва, далекосяжний обмін, естетичні смаки.

Загалом, духовна культура та мистецтво СК поєднували риси центральноєвропейського та припонтійського населення.

У період пізньої доби бронзи можна виділити 10 категорій прикрас (за дослідженнями С. Лисенко): 1) шпильки; 2) браслети; 3) шийні гривни; 4) персні, кільця, кільця-підвіски; 5) фібули; 6) підвіски; 7) бляхи на гудзики; 8) намиста і пронизки; 9) кулони та підвіски-амулету; 10) інші прикраси. Майже всі ці вироби відомі з пам'яток волинської та комарівської груп *тишинецько-комарівської* (або східнотшинецької) культури (рис. 3.9).

З території Волині та Волинського Полісся походять знахідки масивних бронзових браслетів, які носили чоловіки, жінки – представники знаті – не лише на руках, а й на ногах. Такі дорогі прикраси відомі зі Старовижівського, Маневицького (с. Черськ) районів, скарбів бронзових прикрас с. Пересопниця Рівненського, с. Липа Дубнівського р-нів та в багатьох інших. Часто браслети бронзової доби мали спіралеподібну форму, що, ймовірно, також було знаковим. Масивну бронзову карбовану спіраль виявлено на території с. Коритниця Володимир-Волинського р-ну, спіралеподібні нараменники – поблизу с. Хобултова цього району¹.

Іншим символічним значенням наділені діадеми, бронзові шпильки різних типів. На Волині золоті та бронзові діадеми входили до поховального інвентарю (наприклад, в с. Боратин біля Луцька), скарбів². Шпильки, що мали форму гострого стержня з одного боку і декоративної голівки з іншого, використовувалися для скріплення одягу чи зачіски. Деякі екземпляри вирізняються своїми розмірами – до 63 см довжини. Інколи вони імітували стилети – стилетоподібні шпильки. Відома шпилька-стилет із с. Лище поблизу Луцька (рис. 3.9). Вони походять в основному з поховань східнотшинецької культури (с. Смордва Млинівського, с. Устенське (Дермань) Здолбунівського, Івання Дубнівського р-нів Рівненської обл.).

До знахідок особливого сакрального значення належить відомий Михалківський скарб, точніше два Михалківські скарби, виявлені в 1878 і 1896 рр. поблизу с. Михалків Борщівського р-ну Тернопільської обл., що склалися переважно із золотих речей, загальною вагою 7 кг, залишених у середині VII ст. до н. е. (рис. 3.9). Знахідка належить до пам'яток голіградського типу (культур фракійського гальштату). Набір предметів включав дві фрагментовані діадеми, шийну гривну, 5 браслетів, фрагменти наручів, 12 фібул,

¹ Кучінко, Охріменко, 1995. – С. 115, 118. ² Свешніков, Нікольченко, 1982. – С. 26.

7 блях, скляну, бурштинову, пастові та понад 2000 золотих намистин, пірамідальну підвіску, наверхівку руків'їв до кинджалів, 4 чаші, злиток золота, моток дроту¹. Припускають, що його власник суміщав одночасно функції вождя та верховного жерця². Всі вироби майстерно оздоблені. Аналіз показує: форма й орнамент цих прикрас мають символічний характер і пов'язані з культом сонця та богині родючості.

На речах багато разів повторюється зображення солярних знаків, зокрема такі: 1) круглі виступи, обмежені концентричними колами; 2) трипелюсткові стилізовані зображення в колі або без нього; 3) коло з крапкою в центрі (так званий циркульний орнамент); 4) хрест з колом у середині; 5) ступінчасто розміщені концентричні кола; 6) попарно поєднані спіралі.

У верхній частині однієї з діадем підноситься на високій рифленій підставці зображення місяця, що чергується зі стилізованим сонячним символом у формі рівнораменного хреста з колом у центрі. Варто також згадати бронзову підвіску, знайдену біля с.Борисковичі Волинської обл. (рис. 3.9), виконану як рівнобічний хрест з колами-петлями на кінцях рамен і круглим виступом у центрі⁴. Зв'язок з культом сонця мають михалківські зооморфні фібули, прикрашені медальйонами із зображенням качиних голівок, що ніби обертаються навколо хрестоподібного солярного знака.

Бронзові підвіски у формі з'єднаних кілець з підвішеними до них качиними голівками відомі зі скарбів поблизу с.Віцинь Львівської обл. та с. Кудринці Тернопільської обл. (рис. 3.10). Образи тварин на фібулах – схематично, але досить виразно змальованого грайливого коника, що вистрибує й ірже, оглядаючись назад, і собак (вовків?) з відкритими пащами, які ніби притиснулися до землі, готові от-от накинутися на жертву – також знакові. Вони, як і місяць на діадемі, є символами богині родючості. Загалом, глиняні фігурки коней належать до звичайних знахідок на поселеннях голіградського типу. Гальштатська бронзова фігурка коня виявлена біля с. Пересопниця Рівненської обл.

На браслетах Михалківського скарбу простежується ще один сонячний символ – спіралеподібний знак, який нагадує баранячі роги. Цей символ має найраніші аналогії на території Далекого Сходу. У цілому, знаковий характер речей підтверджує думку,

¹ Свешніков, Нікольченко, 1982. – С. 27.

² Sulimirski, 1968.

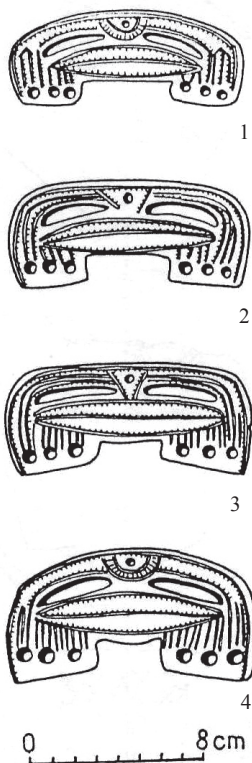

Рис. 3.10. Прикраси ККА з с.Хартоновиці Тернопільської обл. (за І. Свєшніковим)

що вони використовувалися в певних обрядово-магічних діях, пов'язаних з культом сонця і родючості.

Характерна для того періоду пишність та різноманітність прикрас з кольорових металів, фаянсу, бурштину, багата орнаментика та декоративна символіка на кераміці мала подібні прояви і на тканинах, які могли ще до того і фарбуватися, робитися в узорчастому поєднанні різноколірних ниток, вишиватися, як це ми бачимо на виробах егейського світу та Балкан. Адже, про їх тісні культурні зв'язки свідчить обмін металевими виробами, бурштином тощо.

Дещо проливає світло на давню жіночу «моду» статуетка із фракійського городища Нижнє Кривче на Тернопільщині: вона вбрана в спідницю, підперезану паском. Фактура тканини (!) передана орнаментом у вигляді ялинки. На шиї дворядне намисто, на спину спадає довге волосся, заплетене у п'ять кісок. На руках та спині помітне татуювання – вертикальні ялинки¹.

Значну частину інформації про одяг та прикраси надають знахідки із сусідніх та більш віддалених територій. Із місцевості Егтвед поблизу Колдінг (Данія) з поховання 1200–1000 р. до н. е. відомий одяг молодої жінки, що складався з короткої спідниці зі шнуром, зробленої із шнурочків, пояса з бляхою, короткої сорочки з рукавами по лікоть². Із торфовищ Данії та Австрії теж відомі жіночі хутрянні коміри, чоловічі шкіряні берети гірників зі шнурками, що регулюють діаметр отвору³.

¹ Szlankówna, 1938. – S. 505.

³ Там само. – S. 146, 147.

² Hensel, 1973. – S. 100.

Отже, на формування стилю, форм одягу впливали: 1) природно-кліматичні фактори; 2) традиції; 3) наявність сировини для ткацтва – льону, конопель, вовни; 4) «мода» ближчих та віддалених етнічних груп, з якими існували контакти; 5) розвиток власної «динаміки» строю. Безперечно, від часів давніх похолодань у зимові періоди людям слугували хутра звірів – спочатку як накидки (киреї, бурки), потім – комбінезони, кожухи. Теплим мушило бути і взуття, спочатку просте – обмотане і підв'язане, пізніше – типу чобіт. Літній одяг практичний – легкий і нежаркий. Проте відсутність матеріалів саме з території Волині та Волинського Полісся не дає змоги чітко говорити про одяговий комплекс первісної людини.

Важливу інформацію про наступні періоди формування костюма надають археологічні знахідки. Початок доби переселення народів (III – V ст. н.е.) пов'язаний із появою на історичній арені нової етнічної спільноти – слов'ян. Значну кількість речей становлять у похованнях ранніх слов'ян частини одягу і прикраси. До складу одягу населення *вельбарської культури* (германців) належать поясні пряжки, наконечники поясів та застібки-фібули. Останні виготовлялися з бронзи, зрідка заліза, а іноді – срібла. Більшість з них стержневі, двочленної конструкції з підв'язною ніжкою. Ці вироби характерні для більшої частини Європи.

Прикраси представлені шпильками, підвісками, браслетами, перснями, намистом зі скла та бурштину. Так, на могильнику в Дитиничах знайдено бронзову підвіску з емаллю у формі півмісяцевих дужок з та хрестоподібними знаками. Інша золота підвіска походить з могильника в Баєві. Браслети були бронзові та срібні, а персні – бронзові та кістяні.

До специфічних прикрас зарубинецького та зубрицького населення належать бронзові шпильки. Серед деталей убрання, що походять переважно із поховань, найчастіше трапляються залізні та бронзові фібули. Майже всі вони виготовлялися з одного шматка дроту і належали до середньо- та пізньолатенських схем¹. Розповсюдженими були різноманітні металеві браслети, скляні намиста, булавки, кільця, підвіски та пронизки.

Серед знахідок пшеворської і зубрицької культур трапляється багато пряжок і поясних гачків, окуття кінців пояса та з'єднувальні

¹ Археологія України, 2005. – С. 352.

поясні кільця. А ось зарубинецькі пояси не мали металевих частин. Основні прикраси та предмети вбрання носіїв празької культури походять із Зимно. Це браслети з потовщеними кінцями, різноманітні пряжки, кільця, пластинчасті підвіски і накладки, невеликі пальчасті фібули, різнокольорові скляні намистини. Принаймні, частина цих прикрас, як зазначають археологи, виготовлялася місцевими майстрами, про що свідчить знахідка 64 різноманітних ливарних форм в одному із жител поселення Бернашівка, а також напівфабрикати браслетів із Зимно¹.

На думку мистецтвознавця Г. Стельмащук, основні риси протокраїнського вбрання були близькими до селянського одягу доби Київської держави: довга чоловіча сорочка, полотняні, сукняні, шкіряні штани, плащ, кожух. Мала би бути і зимова хутряна шапка. Із жіночого вбрання – сорочка, одяг, що обгортав тіло від стану до кісточок (за типом пізніших обгорток, плахт, запасок, постолі), поршні з суцільного шматка шкіри, плащ, скріплений на плечі фібулою, накриття для голови². Проте, одяг I тис. н.е., як і попередніх періодів, – це лише реконструкції, зроблені на основі археологічних пам'яток (*рис. Б.4; рис. Б.5*).

¹Археологія України, 2005. – С. 393.

²Стельмащук, 2006. – С. 17.

3.3. Зображальне мистецтво та дрібна пластика

Предмети палеолітичного мистецтва відображали не лише естетичні смаки, а, перш за все, магічні дії первісної людини, спрямовані на забезпечення її благополуччя. Пізньопалеолітичні артефакти мають багато слідів магії, яка, як відомо, була є однією з форм вірувань того часу і виникла набагато раніше.

Первісні люди Волині ще за мустьєрського періоду освоїли вогонь, навчилися будувати довгочасні споруди. Тоді ж з'явилося і найдавніше мистецтво, розвиток якого у жителів прильодовикової зони відбито в гравіруванні, живописі, різьбленні, скульптурі, виготовленні підвісок, амулетів, намиста.

Ймовірно, мустьєрський період – це час появи рахунку, астрономічних уявлень, музичних інструментів¹.

Найдавніші зразки зображувальної діяльності стародавнього населення Східної України відомі з культурних шарів поселень Костенки-17 та Костенки-12, які існували 32 тис. років тому. Це були продряпини на крейдяній кірці знярядь, підвіски з белемнітів, зубів песця, раковин, маленьких гальок. Пізніше з'явилися орнаментовані вироби, сюжетні знакові зображення, нанесені на кістки та бивні. Найбільш значний набір таких знахідок походить з Костенок-14 над Десною (26–28 тис. років тому) та з Сунгіра в Росії (34–35 тис. років).

Палеоліт пізнього періоду на території центральної Волині характеризується матеріалами з п'ятого культурного шару стоянки Липа VI (Рівненщина). За даними В. Савича, тут знайдено крем'яні та кістяні зняряддя, шматки різнокольорової вохри, хвойну смолу, кістки мамонта, носорога, коня, тура, зайця, вовка, песця. Серед знярядь виділяються кістяний наконечник дротика (довжина 233 мм), зняряддя для плетіння – пластинки з бивня, що мають гачкоподібний виступ на одному кінці, фрагменти антропоморфної статуетки, прикраси – три циліндричні намистини².

Живопис. Розвиток живопису на території України в період палеоліту відрізняється від регіонів Західної Європи, де зафіксовано зразки поліхромних витворів палеолітичного мистецтва. Печер, які б дали зразки живопису давнього кам'яного віку, поки що у нас невідомо. Лише в Баламутівській печері Подністров'я є зображення мезолітичної епохи.

¹ Кучінко, Охріменко, 1995. – С. 9.

² Савич, 1975. – С. 60–65.

У Каповій печері (Мордовія) виявлено зразки монументально-го мистецтва – живопис на стінах. Крім Капової печери, відома ще Ігнатіївська на Південному Уралі, яка має кілька поверхів та галерей і де знайдено нанесені червоною фарбою нечіткі зображення мамонта та носорога.

Вивчаючи печерний живопис, дослідники були вражені відсутністю масштабності в зображеннях тварин: «Серед таких звірів, як гірський козел, лев... в таку ж величину малювались мамонти або бізони. У печері Ляско... величезний тур зображений поряд з маленьким коником»¹. Більшість фігур передано в русі, що досягалось положенням ніг, голови, тулуба². Частина із зображуваних тварин була настільки докладно намальована, що можна розрізнити не лише вид, а й підвид тварин³.

Решта зразків належать до мистецтва малих форм: скульптурки, різьблення, графіка, розпис на кістках, вироби з каменю, мергелю. Їх можна розділити на знакові, зооморфні, антропоморфні та орнаментально-символічні. До цього ще треба додати різноманітні прикраси: намисто, підвіски, амулети, персні, браслети, зуби тварин, черепашки, шпильки, фібули, невеликі оздоблені кістяні вироби невідомого призначення (рис. 3.11). Спеціалісти відзначають, що між виділеними групами немає різких меж: у сюжетних зображеннях помітна значна міра ускладненості, стилізації, орнаментальні мотиви трапляються і на знакових, і на сюжетних зображеннях, а також на прикрасах. Зооморфні зображення могли іноді використовуватись як прикраси або застібки-фібули (наприклад, з 11 шару Костенок-14).

Фарби. Особливе значення в мистецтві палеоліту мали фарби, зокрема червона вохра різних відтінків, яку одержували внаслідок перепалювання залізистих конкрецій, а також жовті (лимоніти), чорні (двоокиси марганцю) барвники. Фарбам, можливо, надавали не лише естетичного значення, а й особливої ролі в культових обрядах. Крім мінеральних барвників, використовували й рослинні, які донедавна в народі виготовлялися з 60 видів рослин. Червона вохра часто використовувалася в похованнях. Найдавніші рештки цього барвника відомі з мустьєрських (120–35 тис. років тому) або навіть ашельських шарів – кінець дольдовикового часу. Червона фарба у вигляді порошку зафіксована Н. Прасловим на мус-

¹ Елинек, 1982. – С. 287.

³ Там само. – С. 523.

² Там само. – С. 295.

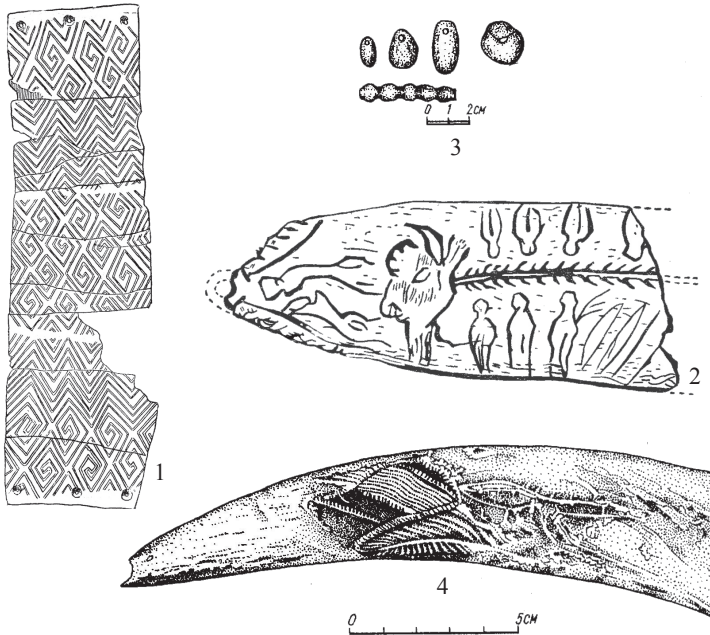

Рис. 3.11. Зразки кістяної пластики первісного часу:

1 – браслет з бивня мамонта (Мізин) у розгорнутому вигляді (за П. Борисковським); 2 – церемонія поїдання тотема (бізона), гравірування на просвердленій кістяній пластинці з палеолітичного гроту Раймонде (Франція) (за П. Борисковським); 3 – кістяні підвіски; 4 – стилізоване гравіроване зображення на бивні мамонта з Кирилівського поселення

тьєрському поселенні Носово і в Приазов'ї¹. Частими знахідками темно-вишневого барвника були місця, розташовані поряд з вогнищами.

У ході розкопок другого житлового комплексу верхнього культурного шару Костенки-І знайдено кілька ямок різної форми, в яких зберігалися фарби: темно-вишнева, малинова, справжня вохра та білий порошок. В одній із ямок було 3 кг червоної фарби.

У верхньому культурному шарі стоянки Борщево-2 П. Єфіменком знайдено стулку черепашки молюска, наповнену яскраво-червоною фарбою, розтертою та змішаною з якоюсь речовиною.

Під час розкопок 1976 р. в Костенках знайдено ребро мамонта, пофарбоване в червоний та чорний кольори. Це ребро мало по

¹ Елинек, 1982. – С. 227.

краю потовщення і сліди ударів, тому визначається як ударник музичного інструмента¹. Варто згадати, що й комплекс музичних інструментів із Мізіна (з кісток, лопаток мамонта) теж був розмальований різними лініями червоної фарби (С. Бібіков).

Крім червоного барвника, який використовувався палеолітичними художниками, напевно, найчастіше, є чимало предметів і з чорним розфарбовуванням, наприклад, деякі жіночі статуетки із Костенок-1, багато виробів з Межиріч. Цією фарбою проведено дві смуги по краях внутрішнього боку діадеми з Костенок-1.

Археологи констатують, що вже 20 тис. років тому спектр використовуваних фарб був такий: біла, вохриста, червона, чорна. Особливо велика гама відтінків червоного кольору². Хоча знахідки фарб на пам'ятках – явище досить поширене, проте живопис, як і гравірування, мав орнаментальний характер³.

Винятковий інтерес викликають знахідки в Мізині великих кісток мамонта (лопатки, дві нижні щелепи, тазова, стегнова кістки, уламок частини черепа), прикрашених лінійним фарбованим розписом (зигзагоподібними лініями), виконаним червоною вохрою, змішаною з кістковим жиром. Такі дуже рідкісні знахідки мають аналоги лише на декількох пам'ятках – Пшедмост (Чехія) і Межирічі. Існують, принаймні, дві думки щодо функціонального призначення оздоблених геометричними узорами кісток. Я. Єлінек вважає, що так розмальовувались конструктивні елементи житла⁴. Вітчизняні археологи мізинську групу орнаментованих кісток вважають комплексом музичних інструментів. До рідкісних палеолітичних артефактів з розписом належить виявлений в Межирічах череп мамонта, розмальований на лобі червоною вохрою, що, ймовірно, символізувала вогонь (рис. 3.12: 3).

Гравірування. Постійну роботу новаторської думки видно з уміння тогочасних людей розбивати мамонтові черепа, випрямляти, розрізати, гравірувати кістки тварин, бивні мамонтів. Показовою є знахідка кісток зубра зі слідами гравірування на мустьєрській стоянці Пронятин Тернопільської області.

Серед мистецьких артефактів України фінального палеоліту широковідомі предмети з гравіруванням – схематичні статуетки, лопатки тварин, браслети, знаряддя праці, знайдені на стоянці Мі-

¹ Елінек, 1982. – С. 228.

² Там само. – С. 228.

³ Давня історія..., 1997. – С.102.

⁴ Елінек, 1982. – С.287.

зин біля Новгород-Сіверського на Десні¹, на пам'ятці Молодова V, на Кирилівському поселенні, поблизу Тернополя тощо.

Сюжетні зображення пізнього палеоліту передають лише образи тварин: коней, мамонтів, бізонів, оленів. Ці фігури подано умовно, стилізовано. Прикладом може бути кістка зубра, знайдена біля с. Пронятин під Тернополем у культурному шарі мустьєрського часу. На внутрішній, розщепленій її частині крем'яною пластиною вирізьблено контур тварини, швидше за все, – коня. Щоб передати образ тварини автор наніс реалістичне зображення голови.

Великою різноманітністю форм та орнаментальних засобів відзначаються такі знахідки, як браслети, пронизки, «човникові» намистини, підпрямокутні, пірамідальні, фігурні підвіски.

У виробках малих форм – мобільне мистецтво – ускладнюється орнамент, змінюється стиль зооморфних зображень, з'являються знакові граверні елементи. Особливо виразно це простежується на матеріалах деснянських та територіально близьких до них стійбищ (Мізин, Костенки-1), які дали чимало високохудожніх витворів, оздоблених таким пишним декором, як меандр, «ялинка»; витончені фібули у вигляді «верблюжої ніжки»; лопаточки, декоровані по краях хрестиками, насічками. «Мотики» з бивня мамонта орнаментувалися сіткою, рядами паралельних ліній, руків'я деяких виробів – дуже стилізованими зооморфними чи антропоморфними зображеннями. На мізинських деснянських пам'ятках є ще такі орнаменти, як коса клітинка, ланцюжок ромбів, витягнуті трикутники, сітка з правильних шестигранників, яка трапляється на «чурингах» з Єлисевич (Білорусь). Цікаво, що деякі з цих елементів декоративного мистецтва бачимо й на неолітичній кераміці Білоруського та Українського Полісся (паралельні лінії, сітки, насічки, ряди дрібних заглибин тощо).

Унікальною є знахідка гравірованої лопатки мамонта, знайдена в другому мустьєрському горизонті пам'ятки Молодова I. За описом О.Черниша, на ній добре видно вирізьблену фігурку тваринки (оленя чи лося), зигзагоподібні лінії, кути, трикутники, хвилясті лінії, знак жіночої статі, сліди численних ударів та прокреслень чорною фарбою, тобто, зображена сцена мисливської магії².

На кістяних гравірованих виробках наявні мотиви заглибленого лінійного орнаменту у формі ліній, кутів, шевронів, ялиночок і на-

¹ Бибиков, 1981.

² Археология Прикарпатья..., 1987. – С. 21.

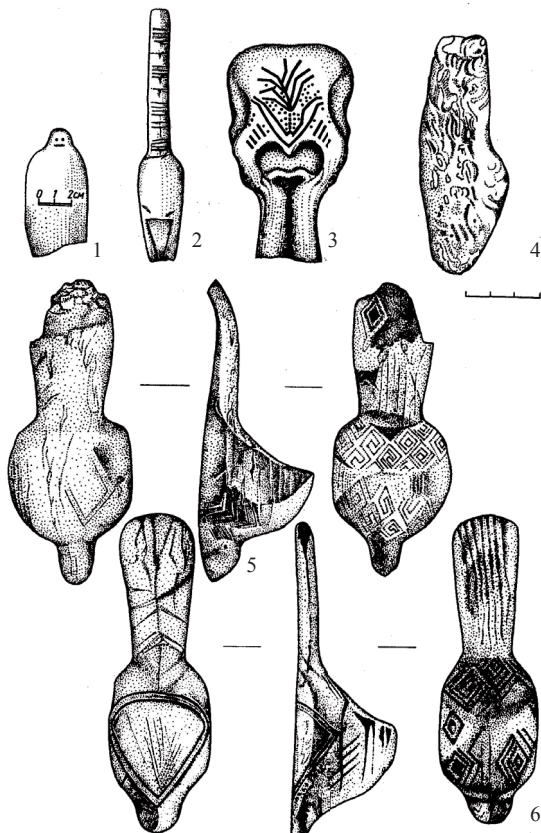

Рис. 3.12. Зразки стилізованого палеолітичного мистецтва: 1 – чоловіче (?) зображення; 2, 4, 5, 6 – жіночі зображення; 3 – зображення вогню на черепі мамонта (за І. Підплічком) (1, 2, 3 – Межиричі, 4 – Добраничівка, 5, 6 – Мизин)

віль такого складного орнаменту, як меандр. Геометричним і меандровим гравіруванням оздоблені браслети з пластин бивнів мамонта та їх уламки і заготовки.

Широковідомий унікальний браслет на широкій платівці з бивня мамонта, знайдений у Мизині (рис. 3.11: 1). Він прикрашений досконало виконаним різьбленим меандровим орнаментом, який ритмічно чергується із зигзагоподібними лініями (прямокутною спіраллю). Викликає здивування композиційна довершеність орнаменту, побудованого на найпростіших геометричних сюже-

тах, які переходять у складну художньо організовану цілісність. Як було встановлено В. Бібіковою, мізинський зигзагоподібний та меандровий орнамент – це копія рисунка дентину розрізаного бивня мамонта, що особливо добре видно на згладженому поперечному зрізі. Отже, складний геометричний орнамент з його чіткою ритмічністю і симетрією має природне походження і є результатом реалістичних спостережень східноєвропейського кроманьйонця над структурою дентину бивня мамонта. Розв’язання однієї загадки – походження досить складного орнаменту – з’ясовано, однак лишаються інші, наприклад, як первісні художники вираховували розташування ліній, щоб заповнити все поле виробу орнаментом, не порушивши його ритмічності, спрямованості.

Знаходимо гравірування у вигляді кутів, зигзагів, ромбів, меандрів на знаменитих стилізованих жіночих статуетках та фалічних фігурках з бивня мамонта (більшість статуеток зображує жінку, що характерно для матріархального родового суспільства пізньопалеолітичної епохи). На орнаментованих скульптурах позначено, крім статевого знака, груди та руки, складені під грудьми. Ймовірно, зображення кута вершиною догори на рівні грудей – це також схематично передані руки, можливо, в адорастичній позі.

В орнаментальному мистецтві Мізина простежується типологічна подібність до таких самих артефактів із Пшедмоста (Чехія), де кістяні вироби також прикрашались гравійованими зигзагами, шевронами тощо. Деякі аналогічні риси з мізинським гравіюванням виявляються в артефактах інших палеолітичних пам’яток Центральної Європи (Дольні-Вестоніце, Пекарна, Петерфельс).

Шедевром палеолітичного мистецтва можна вважати серію «жезлів начальника» із сьомого шару пам’ятки Молодова V. На поверхні цих предметів добре видно вирізьблені контури людини і тварини, а з боків – зарубки, що, можливо, свідчать про наявність рахунку. На появу рахунку вказують кістки тварин з ритмічно нанесеними на них зарубками (рисочками), які мають певний порядок. Наприклад, в цьому ж шарі стоянки Молодова V знайдено пластини зі слідами трьох паралельних ліній. Виробів із кістки, каменю, рогу, на яких видно різні насічки, ямки, зарубки, розташовані в певному порядку, на пізньопалеолітичних стоянках України виявлено досить багато (Мізинська стоянка, Гінці, Межиричі, Молодова V)¹.

¹ Археология УССР, 1985. – С. 82.

Подібні знахідки, на думку багатьох спеціалістів, підтверджують гіпотезу, що люди в період пізнього палеоліту вміли рахувати. Зображені на кістках та каменях зірки, сузір'я, знайдені в різних місцях, зокрема на Кам'яній Могилі, свідчать про цікавість до астрономії. Зображення на бивні знайдено на Кирилівській стоянці та в Гінцях.

Дослідники давно звернули увагу на естетичний аспект палеолітичних знарядь з каменю та кістки, що розцінюється як своєрідний первісний дизайн. Разом з тим на деяких знаряддях праці добре видно паралельні риси, геометричні композиції і навіть антропоморфні зображення. Так, у техніці рельєфу передано силует безрукої одноногій людини зі скошеними плечима на «жезлі начальника» (Молодово V). Чіткими лініями прорізано людський тулуб і ноги на лоцилі, виготовленому з пластини рогу оленя. Обидва антропоморфні зображення супроводжувалися ритмічними паралельними нарізками по боках внизу¹.

Знайдена О.С. Ситником кістка бізона з зображенням тварини, схожої на коня, на мустьєрській стоянці Пронятин біля Тернополя – річ унікальна тому, що різьблення виконано в техніці зворотнього рельєфу, тобто з видаленням поверхневого шару кістки всередині окресленого контуром зображення². Прикладом символічних, знакових зображень є гравірування на бивні з Кирилівської стоянки під Києвом, розкопані В. Хвойкою. Серед них – лінії, зигзаги, заштриховані контури. У пізньому палеоліті з'являються геометричні орнаменти, зроблені червоною вохрою (великі кістки та череп мамонта з Мізина та Межиріч). Однак, у первісному мистецтві гравіруванням передавали переважно орнаментальні композиції (рис. 3.12).

Дрібна пластика. З часів палеоліту дрібна пластика з кістки та каменю стає унікальним видом мистецтва первісної людини, набуваючи своєрідності як за формою, так і за змістом. Із Костенок-1, Костенок-2, Костенок-4 походять мергелеві скульптурки тварин: мамонтів, носорогів, печерного лева, ведмедя, вовка³, а також вирізьблені на бивнях та кістках зображення носорогів, оленів, козлів з рогами.

¹ Давня історія..., 1997. – С. 99.

³ Там само. – С. 229.

² Там само. – С. 47.

У пізніші періоди орнаменти стають різноманітнішими і включають такі елементи, як ряди коротких насічок (фібула з зооморфним навершям, ручка лопатки, стержень з трубчастої кісточки, прямі паралельні відрізки), медальйон з бивня мамонта, уламок лошила (косі паралельні риски, «ялинка»). Усі названі речі походять зі стійбища Костенки-14. Відзначають, що орнаменти на них добре пасують до форми речей. Тут є виділення декоративних зон, які поєднуються одна з одною або відокремлені неприкрашеними зонами. Ямковими орнаментами у формі радіальних ліній, які розходяться, оздоблений диск із бивня мамонта, знайдений в Сунгірі. Цим творам властивий тонкий смак, вишукана естетика первісних майстрів.

Особливо неповторні знайдені в Мізині скульптурні мініатюри, які спочатку трактувалися як фалічні фігурки і силуети пташок. Пізніше дослідники дійшли висновку, що це зображення жінок, виконані у схематичній манері, які передають узагальнений символ плодючості (рис. 3.12: 5, 6). Однак, деякі фігурки можуть втілювати двоєдиний образ жінки-пташки¹. Загалом, стилізовані безликі жіночі статуетки з Мізина, Добранічівки, Межиріч мають форми, що легко впізнаються, або ж знаки-символи – трикутники та кути, вершиною донизу, інколи заштриховані².

Оригінальні за суттю, схематичні жіночі фігурки мають аналоги лише на декількох пізньопалеолітичних пам'ятках Європи – Мейєдорф, Супонево, Істюриць.

Схематизовану об'ємну статуетку жінки (?), виготовлену з мергелю, знайдено на пам'ятці Молодово V, в якій О. Черниш вбачав фігуру в одязі з капюшоном³.

Як відомо, одним із найдавніших скульптурних зображень є фрагмент жіночої статуетки (голова жінки) із Брасемпуї (Франція), вирізьбленої з кістки мамонта у примітивно-реалістичному стилі та прикрашеної схематичним узором із коротких паралельних штрихів. Датується скульптура верхнім палеолітом (оріньякський період). У подібному стилі виконана кістяна статуетка, знайдена в с. Костенки Воронежської області (Росія) та перше відоме в історії людської культури керамічне зображення жінки з палеолітичної стоянки Дольні-Вестоніци (Чехія). Матеріал, з якого було вироблено «вестоніцьку венеру», – це суміш глини, попелу від

¹ Бибииков, 1981. – С. 35.

³ Там само. – С. 99.

² Давня історія..., 1997. – С. 98.

перепалених кісток і жиру. Після випалу готова скульптура стала твердою як камінь¹. З того ж самого матеріалу виготовлені знайдені там невеликі фігурки печерного ведмеда, дикого коня, шерстистого носорога, які більш реалістичні порівняно із зображенням жінки.

Зіставляючи жіночі статуєтки, виявлені в різних місцевостях, зокрема кістяні фігурки з Мальти (Байкал), з аналогічними скульптурними зображеннями, знайденими у Франції (Сірей), в Австрії (Віллендорф), Італії (Тразимено), мистецтвознавці звертають увагу на подібність стилізації та виділення специфічних жіночих ознак у всіх випадках, хоча спостерігаються відмінності у способі виконання². Формальними ознаками, що об'єднують майже всі жіночі палеолітичні зображення, є: гіпертрофія окремих частин тіла, відсутність рис обличчя і ступнів ніг, надання голові конічної форми, ледве намічені контури рук або їх відсутність. Типізовані форми більшості жіночих палеолітичних зображень, брак індивідуальних рис, а також їх поширення, інколи й місцезнаходження, зафіксоване під час розкопок, вказують на культовий характер статуєток. Ймовірно, «палеолітичні венери» були узагальненим образом жінки-праматері, символом родючості, берегині вогнища. Є припущення, що зображення рис людського обличчя регламентувалося системою табу³. Гіпотеза про те, що первісні скульптори не вміли відтворювати риси обличчя та інші деталі, була спростована фактами.

Винятково важливими стали знахідки фігурок людей і тварин на великій верхньопалеолітичній стоянці первісних мисливців на мамонтів у Дольні-Вестоніці (Чехія). Виявлена тут вирізьблена з кістки мамонта чоловіча голова з тонко окресленим видовженим овалом обличчя та характерною формою носа, рота, очей вважається одним із найдосконаліших художніх зображень оріньякського періоду. Загалом чоловічі зображення епохи палеоліту трапляються вкрай рідко. Серед скульптур відомі голова чоловіка, вирізана на іклі ведмеда (Бедейяк, Франція) та рельєфне зображення мисливця на скелі Рок-о-Сорсьє (Франція). Це ж саме стосується печерного живопису та петрогліфів, де перевага віддавалась зображенню тварин.

¹ Мириманов, 1973. – С. 118.

² Там само. – С. 117.

³ Там само. – С. 119.

Стілізовані статуетки відомі також з палеолітичної пам'ятки Межиричі. Подібні скульптурки із бивня мамонта та мергелю відкриті в 3-му і 6-му шарах стоянки Молодова V. Реалістичних фігурок, подібних до виробів з Костенок, Гагаріна, Дольні-Вестоніци на території України поки що не знайдено.

Статуетки виготовлялися і з глини – зображення людей, тварин, жител, транспортних засобів. Такі статуетки використовували головним чином у різних обрядах, пов'язаних із віруваннями, чим, власне, і зумовлена їхня поява. Про це свідчить схематизм антропоморфної пластики, де підкреслювалася основна ідея – родючість. На ранньому етапі трипільської культури втіленням цієї ідеї стають статуетки приземкуватих пишнотілих жінок із великими стегнами і стеатопігічними сідницями. Голові не надавалося такого значення, як цим частинам тіла, і тому її робили у вигляді невеликого циліндра зі схематичними рисами обличчя або й без них. На етапах розвинутого й пізнього Трипілля відбувається трансформація естетичних уявлень. Більше уваги приділяється моделюванню голови. Поряд із схематизованими з'явилися портретні зображення облич, фігури стають стрункими і витонченими¹.

На жіночих статуетках підкреслюються, насамперед, ознаки, що стосуються материнства, родючості. Часто жінку зображають вагітною. Ідея зв'язку жінки з землею втілюється в образі рослини у нижній частині живота. Вважають, що до культу родючості були причетні і нечисленні чоловічі фігурки.

За допомогою різних зображувальних засобів передавалися в льодовикові часи людські образи: жіночі, чоловічі або парні (Гагаріно), а також личини, в яких убачають напівтварин-напівлюдей («тотемні предки»). Великою загадкою в цьому контексті є фігурки з Мізіна, що нагадують зображення жінок, птахів і трактуються як «складний семантичний сплав на основі найпростішого поєднання складових елементів» (А. Столяр). Ці фігурки, як вважають, свідчать про розвиток абстрактного мислення людини в період розквіту пізньопалеолітичної культури². За даними А. Леруа-Гурана, на території Франції та Іспанії, де виявлено безліч печерних та інших палеолітичних пам'яток, чудових витворів кістяної пластики та настінного живопису, нараховується 118 зображень людини, а тварин – 1404.

¹ Збенович, 1989. – С. 164–179.

² Палеолит СССР, 1984. – С. 231.

За даними З. Абрамової (1960-ті роки), на території Азії та Європи образ людини передано 512 разів, у т. ч. жінки – 226, а чоловіка – 24, людини без ознак статі – 128 разів. Дивно, але, як констатують дослідники, в рамках однієї композиції немає спільних зображень чоловіка та жінки. Найчастіше зображували жінок. Це домінування жіночих зображень над чоловічими трактувалося З. Абрамовою наступним чином: 1) зв'язком жіночого образу з вогнищем; 2) ідеєю родючості; 3) зображенням жінки як родоначальниці; 4) роллю жінки в мисливській магії.

А. Формозов висловлював припущення, що жіночі фігурки створювалися для здійснення певних обрядів, а потім вшановувалися. За словами С. Семенова, жінка пов'язана з житлом, функціями дітонародження, вирощуванням та вихованням дітей, виявилася головною охоронницею вогню, засновницею домашнього вогнища¹. Знайдені жіночі статуетки часто зберігалися в певних сховищах, розташованих біля вогнищ. П. Єфименко пов'язував ці статуетки зі встановленням матриархату. А. Окладников писав: «В основі стародавнього культу стихій природи у ескімосів лежить втілення найбільш важливих, з їх точки зору, сил природи в образі могутніх духів жіночої статі, «володарок»². Подібні вірування побутували і в інших народів. Зверталася увага, що жіночі зображення найчастіше «безликі», А. Формозов це пояснює «відсутністю інтересу до внутрішнього світу людини». Разом з тим на фігурках трапляються прорисовки намиста, орнаментованих поясів, браслетів, зачісок, шапочок, головних уборів.

Дослідниця О. Яковлева займалася вивченням жіночих статуеток із Єлисевич, Мізіна, Добрянчівки, Межиріч. Особливо значна колекція статуеток походить із Мізіна. За ними авторка простежує шість елементів орнаменту: кут, зигзаг, ромб, меандр, коротка пряма, довга пряма лінії. 15 мізинських фігурок вона поділяє на групи, враховуючи їх величину й орнаментованість, і пов'язує їх з жіночими ініціальними обрядами, які могли відбуватися при набутті дівчатами статусу жінок-матерів, а пізніше – старших жінок, охоронниць вогнищ. Статуетки виготовлялись із кісток та бивнів мамонтів. Лише одна (з Добрянчівки) зроблена з бурштину.

¹ Семенов, 1968. – С. 174.

² Окладников, 1967. – С. 125.

Дрібна глиняна пластика разом з іншими творами первісного мистецтва віддзеркалює складний світ духовних уявлень прадавнього населення. До дрібної пластики відносять глиняні предмети культу – статуетки (антропоморфні й зооморфні) та калатальця, т.з. фігурна пластика. Мініатюрні глиняні посудини як окремий вид сакральних виробів потребують окремого ґрунтовного дослідження. Часто такі вироби вважаються лише незначним елементом у давніх культурах, що є причиною відсутності належної уваги до них з боку науковців.

На пам'ятках нового кам'яного та мідного віків Волині спорадично трапляються знахідки, пов'язані з первісною магією, культом, символікою. Цей передцивілізаційний період в історії краю багатий на приклади стосунків з досить віддаленими культурними центрами, внаслідок яких поширювалися нові винаходи, ускладнювалися соціальні характеристики, змінювалися ідеологічні уявлення тощо. Формотворення та декорування керамічних виробів, зокрема і дрібної глиняної пластики, пов'язане переважно з розвитком відтворювального господарства, що знайшло вияв у певних культурах.

Глиняна пластика у трипільській культурі. Сприйняття трипільцями навколишнього світу суттєво відрізнялося від уявлень людини палеоліту. Збирачі та мисливці, життя яких залежало від примх природи, саме в ній шукали пояснення незрозумілих явищ. Боги, яким вони поклонялися, жили в деревах, у каменях, у річках і озерах. Хлібороби ж зводили свої погляди на небо, бо з ним пов'язували долю майбутнього врожаю. Значного поширення у цей період набуває культ богині родючості. Саме з цим пов'язані численні жіночі фігурки, які трапляються майже у кожному трипільському поселенні.

Статуетки в житлах, знаходять поблизу печей і вогнищ. У ранньотрипільській пластиці (так само як і в пластиці усіх неонеолітичних землеробських культур) спостерігається домінування жіночих зображень¹.

В історії давньої Волині видатним етнокультурним явищем став період пізнього Трипілля (пізньотрипільська культура). Відступаючи з посушливої степової зони в межі лісостепу в пізній період свого розвитку, пізньотрипільські спільноти вийшли в східну, а потім і західну Волинь.

¹Збенювич, 1989. – С. 109.

Крайньою найбільш північно-західною їх пам'яткою було поселення Голишів, розташоване на межі Полісся і Лісостепу, в басейні р. Стир неподалік м. Луцька.

У період пізнього Трипілля антропоморфна пластика поступово зникає (рис. 3.13). Її змінюють скульптурки тварин, переважно бичків (рис. 3.14: 6–8). Ці зміни помітні при перегляді колекцій матеріалів з Бодаків біля м. Кременця (розкопки О. Цинкаловського, Ю. Захарука та ін.), Хорова Острозького р-ну, Костянця, Листвина Дубнівського р-ну Рівненської обл., Голишева Луцького р-ну Волинської обл. За даними М. Пелещишина, фігурки трапилися у такій кількості: Костянець – 4 зооморфні та 2 антропоморфні, Листвин – 3 зооморфні, на чотирьох поселеннях неподалік с. Хорів біля м. Остріг – майже 20 антропоморфних та 2 зооморфні, у Го-

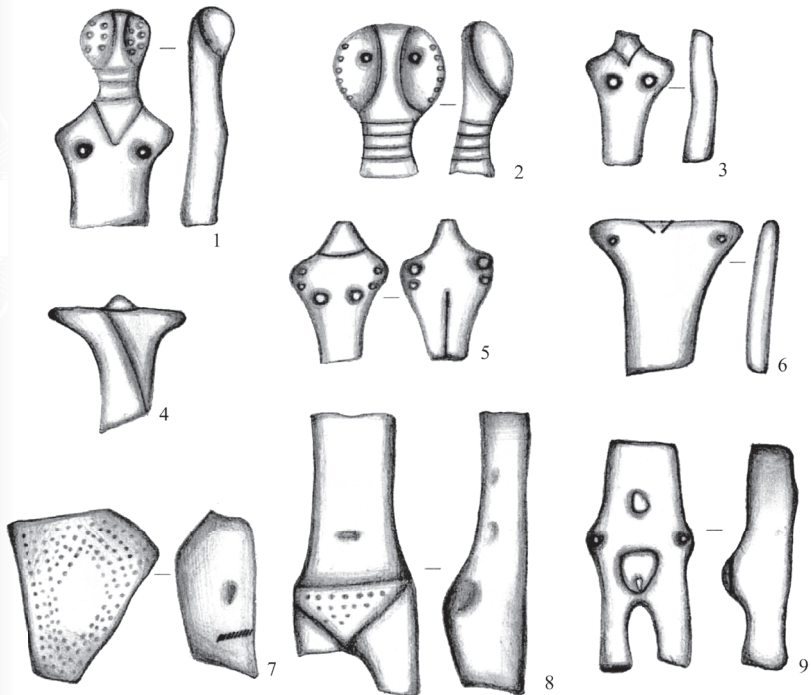

Рис. 3.13. Антропоморфні фігурки ПТК. Хорів Рівненської обл.
(за М. Пелещишином)

¹Збенович, 1989. – С.109.

лишеві – уламки 40 зооморфних культових виробів. Очевидно, перехід від виготовлення антропоморфних до зооморфних глиняних виробів відображав певні зміни в уявленнях, віруваннях населення, можливо, зростання ролі скотарства в господарстві. Хоча і жіночі фігурки, і зображення биків – це все були символи родючості, зрозумілої і для землеробів, і для скотарів.

Характер і специфіку пізньотрипільської пластики цієї території визначають численні зооморфні фігурки. Більшість зооморфних знахідок є фрагментарними. Уламки, представлені лапами та бічними частинами тварин – бичків, характеризуються стилізованістю та масивністю. Фрагменти більше нагадують лапи хижаків, а не копитних тварин. Серед фігурок тварин на Волині, так само і в Подністров'ї та Південному Побужжі, переважали зображення великої рогатої худоби – бичків (рис. 3.14).

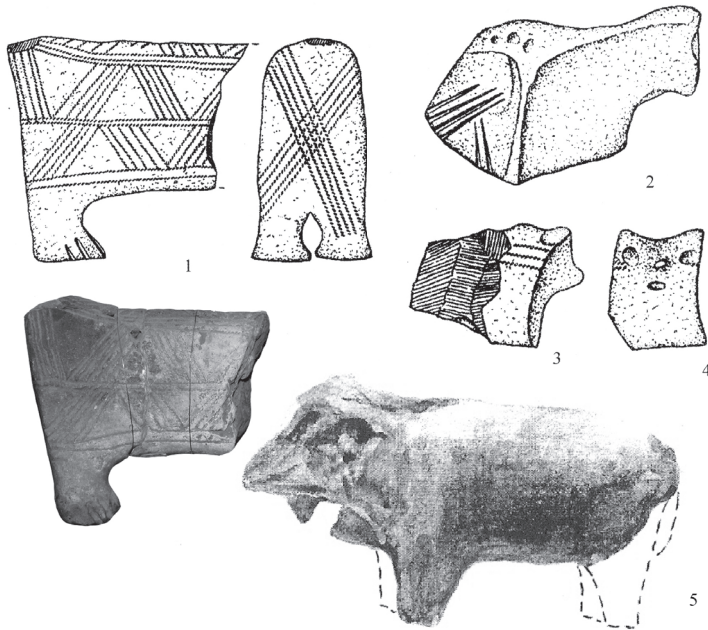

Рис. 3.14. Зооморфна глиняна пластика ПТК: 1 – Голишів. Фрагмент фігурки бичка (за М. Пелецишиним); 2 – Листвин (фрагмент зооморфної фігурки) (за М. Пелецишиним); 3–4 – Хорів (за М. Пелецишиним); 5 – фігурка бичка з Хорєва (за О. Позіховським)

На відміну від невеликих напівсхематичних фігурок з Костянця, Бодаків, Хорева (рис. 3.14: 5), на поселенні Голишів ці глиняні вироби мають більші розміри, виконані в іншій манері – зроблені з блоків, добре випалені, коричнево-сірого кольору (рис. 3.14: 1). За окремими фрагментами видно, що це були підчотирикутні, плоскі як цеглина, досить схематичні вироби. Автор перших досліджень цього поселення (М. Пелещишин) вважав, що вони були навмисно розбиті ще в період існування поселень.

Серед знахідок трапляються досить реалістичні, майстерно виготовлені вироби, як наприклад дві відламані голови: одна схожа на ящірку або змію (?) (рис. Б.12: 3), інша – на леопарда (?) (рис. Б.12: 2) (Голишів). Перша видовжена, має приплюснутість посередині, потовщення з боків, глибокі ямки передають ніздрі, рот. На іншій голові посередині глибокими западинами зображено косі очі, відтягнуті продовгуваті складки на місці вух, розкритий розріз пащі. У пластиці достовірно, дуже реалістично передано хижий вигляд тварини. Все це підтвердження змін в ідеології, віруваннях людей.

Розвідка М. Пелещишина завершується висновком, що в певних периферійних районах поширення (наприклад, ПТК) виникали локальні форми зооморфного мистецтва, які є наслідком специфіки розвитку місцевих племен і ослаблення зв'язків з первісним ареалом їх розселення та культурними контактами з сусідами¹.

Важливим питанням є оздоблення пластики. Фігурки тварин ПТК мають ззовні коричневий та світло-коричневий кольори. Орнамент складається з відтисків тонкого або ширшого шнура, нанесених навкоси, перехресно. Розписаних фігурок не виявлено. Цікавий декор на спині хижих тварин: видовженим кутом передано верх голови, обабіч якого нанесено відбитки шнура. Кожна фігурка бичків декорована інакше. Часто це вертикальні відтиски дрібного шнура, інші укладені рядами навхрест або трикутниками. Кількість відтисків була, імовірно, продумана, зумовлена певною символікою цифр. Є зображення широких заглиблених (ритих) ліній, ромбів. Привертає увагу ретельність, симетричність нанесення орнаментів. Рідкісним і унікальним шедевром зооморфної пластики можна вважати фігурку бичка з Голишева (рис. 3.14: 1). Задня частина тварини передана більш реалістично, прикрашена лініями

¹ Пелещишин, 1989. – С. 173–174.

та відтисками шнура, горизонтальними і навскісними. Цінні нові знахідки фігурної пластики дають уявлення про духовну культуру трипільців Волині.

Значна кількість фігурок бичків підтверджує, що *культ бика* посідав, очевидно, значне місце в пантеоні та свідомості трипільського населення. Цей символ міг мати відношення до астральних, потойбічних культів, чоловічого начала. У віруваннях трипільців він пов'язувався з жіночим культом. Міфічний образ бика, що виник в епоху неоліту в Малій Азії, був популярним у перших землеробів Подунав'я, в трипільців збагатився новими деталями, барвами. Черепи та роги биків закопувалися в житлах¹.

Знахідки фігурки змія (ящірки ?), ймовірно, свідчать про побутування образу змія-вужа, який міг вважатися посередником між небом та землею, символом весняного пробудження землі. Аналогічний образ змія-дракона уособлював чоловіче і жіноче начало. Змії-охоронці зображувались на жіночих статуетках та великих горщиках-зерновиках, де виступали охоронцями плоду, вмісту посудин. Зображення змія інколи нагадують лежачу латинську букву S або наділені «крильцями» з ромбиків і трапецій, які в багатьох етносів символізували ділянки обробленої землі, поля (так само, як і трикутники з крапками чи рисками – символ засіяного поля)².

Глиняна пластика у культурі лійчастого посуду. Синхронною ПТК на території Волині була культура лійчастого посуду. Жіночі фігурки, пов'язані з культом родючості, спорадично фіксуються лише в південному ареалі КЛП. Разом з тим стає помітним занепад культу матері-родительки на користь чоловічого начала з його життєвою силою, вираженою в образі бика або барана.

У добу енеоліту центральне місце у віруваннях носіїв КЛП займав культ барана. Про це свідчать численні його зображення на ручках глиняних посудин. На посуді інколи видно роги, що були імітацією цих тварини. Інші культу, напевне, північного походження, були пов'язані з силами природи, блискавкою, водою та ін. Разом із культом предків вони становили основу багатой системи вірувань та ритуалів племен КЛП.

На Волині, у Західному Побужжі і північних районах Польщі в середовищі племен КЛП поширилася своєрідна глиняна зооморфна пластика. Тут виділяються кілька поселень, де вона набула

¹ Збенович, 1989. – С. 164–170.

² Там само. – С. 144–145.

значного розвитку: Чмелюв і Грудек Надбужний (Польща) та Зимне (Волинська обл.). На поселенні у Зимному виявлено близько 30 глиняних біконічних черпаків і глечиків з високою ручкою, верхня частина яких має вигляд стилізованої голівки барана. На окремих ручках зображено передні кінцівки тварин. Зооморфна пластика в культурі лійчастого посуду поширилась на південній периферії її території. Можна вважати, що поштовхом для цього розвитку стали тривалі зв'язки з наддунайськими землеробськими племенами, де глиняна зооморфна пластика розвивалася з початку неоліту.

Традиція виготовлення керамічних фігурок за взірцем виробів південного походження була перейнята населенням КЛП разом з усією символікою та віруваннями, атрибутом яких був, серед інших, баран. Проте, окремих фігурок як взірців дрібної пластики на досліджуваній території не виявлено.

У період раннього енеоліту в басейнах Західного Бугу, Стиру і Горині розвинулася *волино-люблінська культура*. Носії ВЛК водночас з утилітарним посудом виготовляли глиняну пластику – антропоморфні (можливо, і зооморфні?) глиняні фігурки. До традицій ВЛК належать фрагментовані жіночі фігурки, знайдені в Голишеві та Баєві Луцького р-ну Волинської обл. Перша з них невеличка, виготовлена з темної керамічної маси, типової для волино-люблінської культури, від іншої фігурки знайдено лише частину ноги з виділеними пальцями на стопі. З Лясу Стоцького походить глиняна схематична жіноча фігурка, висотою 45 мм (розкопки А.Закостельної)¹. На поселенні мідного віку Баїв-Острів (розкопки 2008 р. Г. Охріменка та студентів історичного факультету ВНУ ім. Лесі Українки), виявлено невеличкі, ймовірно, ритуальні посудини темного кольору, покриті ззовні червоною барвою. На цій же пам'ятці викопано й уламок більш масивної жіночої теракотової трипільської фігурки.

Дрібна глиняна пластика лужицької культури. Носії лужицької культури перебували на Волині приблизно у 1100–900 рр. до н. е. і займалися переважно землеробством та скотарством. На цвинтарях лужицької культури на теренах Люблінщини та Західної Волині знаходять керамічні фігурки.

Дві фігурки птахів сірого та чорного кольорів походять з Романцівського могильника, що знаходиться неподалік міста Луць-

¹ Скляренко, Охріменко, 2010. – С. 169–203.

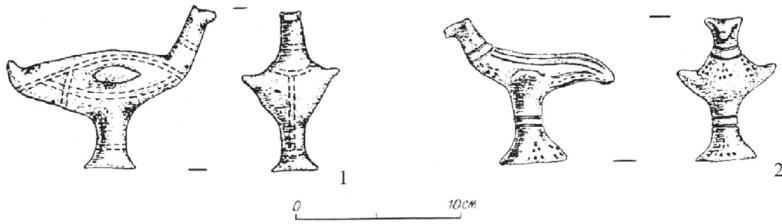

Рис. 3.15. Глиняні птахи лужицької культури з могильника с. Рованці: 1 – випадкова знахідка І. Бойка; 2 – знахідка з поховання № 64 (за Л. Крушельницькою, Д. Павлівим)

ка. Одну з них знайшов художник І. Бойко у 1985 р. Це майстерно виготовлений виріб невеликих розмірів, що нагадує водоплавну пташку (рис. 3.15: 1). Безсумнівно, він мав ритуальне призначення¹. Роком пізніше місце було обстежене В. Шкоропадом та В. Івановським. В наступні роки тут проводилися розкопки.

Одна із пташок могильника в Рованцях виявлена випадково. Інша знайдена у похованні № 64, в якому був скелет дитини кількох років. Поряд з її лівим коліном стояв кухлик, а ближче до стопи – глиняне калатальце у вигляді пташки² (рис. 3.15: 2). За словами дослідника цієї пам'ятки Дмитра Павліва, «фігурки пташки-калатальця, виявлені на могильнику в Рованцях мають ... численні аналогії в лужицькій культурі, а поширені в її південних, східних, центральних групах, у т.ч. в ульвівських могильниках у Тяглові, Топорніці, а також у висоцькій культурі»¹ (рис. 3.16).

Дрібна глиняна пластика лужицької культури з території Волині вирізняється появою пустотілих форм, які наповнені керамічними кульками, що утворюють калатальця. Проте залишаються і вироби із суцільного шматка глини. Таким чином, фігурна пластика лужицької культури за конструктивно-технологічними ознаками поділяється на вироби, виготовлені із суцільного шматка глини, і на пустотілі вироби-калатальця².

Виразною конструктивною особливістю виробів, виявлених у с. Рованці, є видовжений тулуб пташок на ніжці. Поверхня однієї фігурки добре вирівняна, покрита сірим ангобом та орнаментом вздовж тіла з паралельних рядів пунктирних вдавлень. Друга фігурка лощена, чорного кольору піднята на високій ніжці, орнаментована подвійними тисненими лініями та пунктиром на ший-

¹ Павлів, 1993. – С.11–35.

² Там само. – С. 25.

Рис. 3.16. Орнітоморфна пластика висоцької культури: 1, 4 – Дерев'яні (за М. Пелецишиним); 2 – Ясенів (розкопки К. Гадачека 1904 р.); 3 – Смільне, випадкова знахідка 1907 р. (за Б. Янушем); 5, 6 – висоцьке поховання № 79 (розкопки В. Канівця 1951 р.)

ці, корпусі й ніжці. Орнітоморфні статуєтки з Рованців мають численні аналогії на іншому могильнику – в Тяглеві Сокальського р-ну Львівської обл.

До окремого виду антропо- і зооморфної пластики можна віднести ніжки посудин, що по формі нагадують людську ногу або лапу тварини. Вони виконані в більш чи менш реалістичній манері: іноді виділені пальці, суглоби, намічене взуття¹. Такі знахідки походять із Тяглівського могильника (Львівщина)². Аналогії вищезгаданим виробам знаходимо в кераміці з могильника висоцької культури³ (рис. 3.16).

¹Збенович, 1989. – С. 120.

²Павлів, 1993. – С. 38, 50.

³Бандрівський, Крушельницька, 1998. – С. 238; Крушельницкая, 1990. – С. 117.

Польські археологи Є. Клосінська, Т. Кліш, Є. Гонсовський відмічають, що значення та завдання цих предметів у некрополії жителів межиріччя Західного Бугу і Стиру було значно важливішими, оскільки «численні фігурки птахів – це атрибути сонячного божества». Підтвердженням такої думки є те, що на спинах у деяких із них зображені символи Сонця та возу – Сонячного возу (?). Отже, у ранній період бронзового віку починається розквіт сонячних культів, які відбилися у зображеннях та мотивах декору¹.

Дитячі зооморфні вироби зі Шльонська є цьому підтвердженням: прикрашена геометричними, переважно трикутними фігурами черепаха, тварина на чотирьох ніжках з отвором у вигляді горловини зверху та рядами паралельних ліній з боків, а також чотири фігурки птахів² (рис. 3.17).

Рис. 3.17. Зооморфна пластика і начиння лужицької культури
(за Є. Гонсовським)

¹ Gąssowski, 1975. – S. 89.

² Там само. – S. 88.

Кожна з цих фігурок оригінальна. Наприклад, зображення, схоже на куріпку, має поперек спини три смуги, утворені лініями із загнутими кінцями та ямками посередині. Ці завитки часто у первісному декорі неоліту – бронзового віку символізували паростки рослин (рис. 3.17: 1). Інша фігурка – качечка на двох ніжках з отвором на спині. Від нього відходять шість пучків променів, у кожному з яких по 5–6 промінців (можлива символіка цифр) (рис. 3.17: 2). Особливим є глечик на ніжці, середня частина якого прикрашена лініями, укладеними в трикутники. Вони часто були символами розораних полів і використовувались в орнаменті тшинецько-комарівської культурної спільноти (рис. 3.17: 3). Не виключено, що ця фігурка використовувалася під час аграрних ритуально-сакральних дійств. Фігурка птаха на ніжці (рис. 3.17: 4) найбільш подібна до виробу з Рованців. Вона прикрашена зверху чітко переданими лініями у формі трикутників і чотирикутників. З боків та посередині спини цього мистецько-сакрального твору проходять лінії з поперечними поділками (драбинки), які теж в декорванні посуду бронзового віку могли мати сакральне значення.

С. Гонсовський зазначає, що визначення дрібної глиняної пластики як культових виробів не є однозначним, оскільки їх можна віднести і до дитячих іграшок-забавок. Межа між «забавкою та предметом культу була дуже розмита»: ці вироби спочатку могли бути культовими речами (літургійними та обрядовими у дорослих) і лише тепер, коли їх первісний зміст забувається, вони уявляються нам як дитячі забавки¹.

Калатальця використовувалися спочатку для певних цілей: звуком і виглядом мали вони відлякувати «злі сили та демонів». Калатальця в руках дитини колись слугували не лише для її забавки, але й для охорони від темних сил. В давні часи мініатюрна кераміка з незвичайними формами, яка виділялася серед інших виробів у різних народів, використовувалася під час вотивних жертвувань та проведенні культово-магічних дій².

Хтонічні божества умилювали напоями: водою, медовими трунками тощо. Для цього використовували роги, виготовлені з глини. Такі посудинки знаходять в проміжках між похованнями. Фігурки птахів, калатальця, мініатюрні посудинки інколи (рідко) знаходять у самих похованнях. Птахи були тісно пов'язані

¹ Gąssowski, 1975. – S. 86.

² Там само. – S. 87–88.

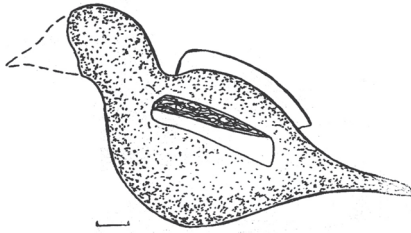

Рис. 3.18. Давньоруська глиняна фігурка птаха з м. Луцька (замок Любарта) (за М. Кучинком)

з порами року, а значить, з обрядами аграрного циклу, оскільки перебували у небі, то вони могли виражати зв'язок неба і землі та мати відношення до потойбічного світу. Пізніше, в період Київської Русі, фігурки пташок не втратили свого сакрального змісту, але набули більшої реалістичності виконання (рис. 3.18).

Можна припустити, що глиняні птахи були атрибутами весняних ритуальних дійств. Саме дрібна глиняна пластика дозволяє відтворити світ вірувань і ритуалів давніх часів і разом з тим поєднує в собі мистецьку та сакральну сутність.

Таким чином, зразками мистецтва і водночас магічними речами є знахідки антропо- та зооморфної пластики з території Волині та Волинського Полісся. Мініатюрна пластика, що в інших, більш ранніх синхронних культурах була представлена поодинокими виробами, у трипільського населення набуває масового виробництва. Фігурна пластика пізнього Трипільля на Волині характеризується незначною кількістю стилізованих жіночих фігурок, проте частими знахідками спрощених фігурок биків, у яких лише злегка підкреслено ноги, масивна спина. Поверхня їх декорована відтисками шнура, укладеними у виважені композиції, ймовірно, символічного значення.

Для фігурної пластики лужицької культури характерне не лише естетичне навантаження, а й культове значення. У керамічному комплексі носіїв лужицької культури Волині та Волинського Полісся виявлено такі групи дрібної пластики (за конструктивно-технологічними ознаками): орнітоморфні вироби з цільного шматка глини; калатальця з глиняними кульками всередині; орнітоморфні посудини.

Отже, всі ці різноманітні знахідки допомагають поступово відтворювати складний світ вірувань та уявлень праісторичних мешканців Волині, що приходили сюди з різних частин Старої Європи.

3.4. Кераміка

Кераміка – один з найдавніших видів декоративно-ужиткового мистецтва, що є визначальною особливістю належності виробу до певної археологічної культури. Відкриття секрету виробництва посуду – один з найбільших винаходів людства кам'яного віку (неоліту). До цього часу їжа готувалася, зберігалася в дерев'яних, кам'яних ємкостях (із м'якого каменю), шкіряних, плетених пристосуваннях. Із винайденням кераміки посуд став незамінним атрибутом кухні, побуту, культури.

Найдавніші керамічні фігурки з обпаленої глини робили ще палеолітичні мисливці Павловських пагорбів у Моравії 25 тисяч років тому. А найдавніший посуд з'явився в Японії 12 тис. років тому (культура Дзьомон), на Близькому Сході – у VII тис. до н.е., коли виникла потреба у переробці та збереженні сільськогосподарської продукції та виготовленні з неї їжі. З Анатолії разом із першими одомашненими тваринами та злаками культурних рослин цей досвід перейняло населення Балкан та Подунав'я, а далі мігранти з Подунав'я поширили його на територію України¹.

Естетика вишуканого поліського гончарного мистецтва тисячоліттями формувалася у важких кліматичних та історичних умовах, вбираючи глибинний світоглядний потенціал місцевих і прийшлих етнокультурних спільнот, що засвідчено стійкістю і духовною енергією збережених до сьогодні прадавніх традицій. Волинське Полісся з часів неоліту було важливою територією постійних міжетнічних та міжкультурних контактів, зоною стику і взаємовпливу різних духовно-ідеологічних систем². Цьому сприяла близькість балканських та подунайських культурних центрів, впливи балтійських культур і Середнього Подніпров'я. В таких умовах формувався антропологічний склад населення Полісся, особливості духовної і матеріальної культури, зокрема господарство, житлобудівництво, керамічне виробництво. Завдяки багатим покладам різних типів гончарних глин Волинське Полісся та Волинь стали одними з розвинутих зон керамічного виробництва, визначивши художні ознаки найбільш досконалих і виразних творів гончарства.

Давні керамічні вироби дозволяють виділити найважливіші стилеві ознаки і типи для Західного Полісся особливості, визна-

¹ Malinovi, 1982. – S. 158.

² Охріменко, 2001. – С. 117.

чити єдиний струмінь регіональної своєрідності і традицій цього виду мистецтва. Первісне мистецтво Волинського Полісся та Волині, на жаль, лише фрагментарно висвітлено у мистецтвознавчих дослідженнях й археологічних студіях.

З часів неоліту (VII тис. до н.е.) досліджувана територія на тривалий час стала зоною співіснування двох відмінних за походженням і традиціями етнічних масивів – землеробської культури *лінійно-стрічкової кераміки* і носіїв *волинської неолітичної культури*, які займалися мисливством, збиральництвом, рибальством. Доказами тісних контактів та обміну населення цих культур є знахідки синкретичної кераміки в околицях Кульчина, навколо м. Луцька, поблизу сіл Вишків, Рокині, Голишів, Гірка Полонка. Давня історія Волині та Волинського Полісся в етнокультурній еволюції дуже подібна і тісно пов'язана з західними землями Центральної Європи, а найбільше Польщі. Виняток становить автохтонна волинська неолітична культура, яка формувалася на Прип'ятському Поліссі.

Кераміка ВНК. Розквіт керамічного виробництва відбувся в неолітичну епоху. ВНК має відношення до витоків слов'янства. Довгочасне її перебування у межах добре «захищеного» від сторонніх впливів, а тому до певної міри «консервативного» ареалу, яким вважається Західне Полісся, зумовило довготривалу консервацію культурних традицій.

Найбільш архаїчними формами посуду для території Західного Полісся та України загалом є неолітичні гостро- та шипоподібні горщики з майже не розчленованим профілем. Протягом існування ВНК основним типом посуду був горщик, середньої величини. Різноманітність форм керамічних горщиків невелика: це конусоподібні, з прямими стінками вироби (I тип – Новосілки) (рис. 3.19: 3), біконусоподібні – верхня частина звужувалась до середини (II тип – Шепель) (рис. 3.19:2), яйцеподібні (III тип – Вовче) (рис. 3.19: 4), профільовані (IV тип – Новосілки, Нобель, Мідськ) (рис. 3.19: 5–7), прямостінні, широковідкриті (V тип – Славута) (рис. 3.19: 1). Керамічні вироби цієї культури (включно з пізнім періодом) мали гостре (Новосілки, Оболонь, Славута), округле (Мідськ, Нобель), шпичасте (Мульчиці, Лютинськ, Коник) дно. Всі вироби досить естетично виконані, тонкостінні (3–7 мм), що є свідченням художнього смаку майстрів. У глину додавалася посічена трава, пісок, товчена кераміка (шамот), рідше – подрібнені камінці.

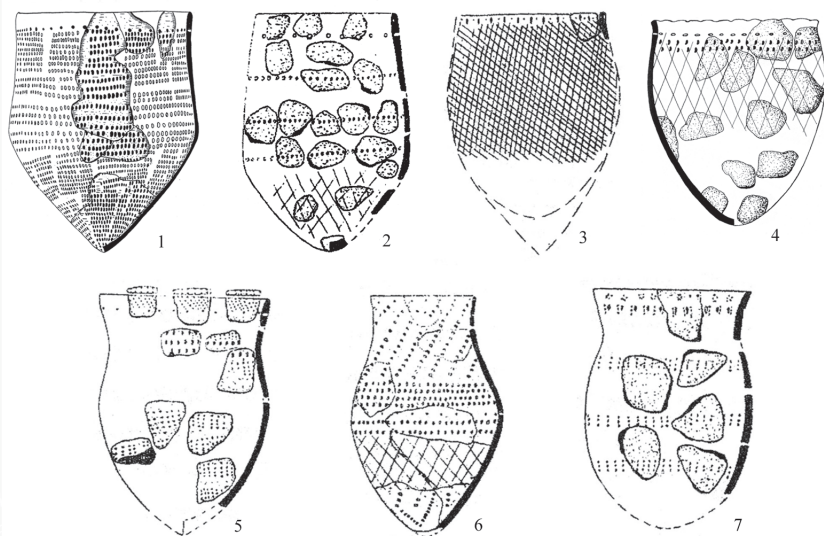

Рис. 3.19. Горціки ВНК: 1 – Славута (за В. Пясецьким); 2 – Шепель;
3, 5 – Новосілки; 4, 7 – Великий Мідськ; 6 – Нобель (за Г. Охріменком)

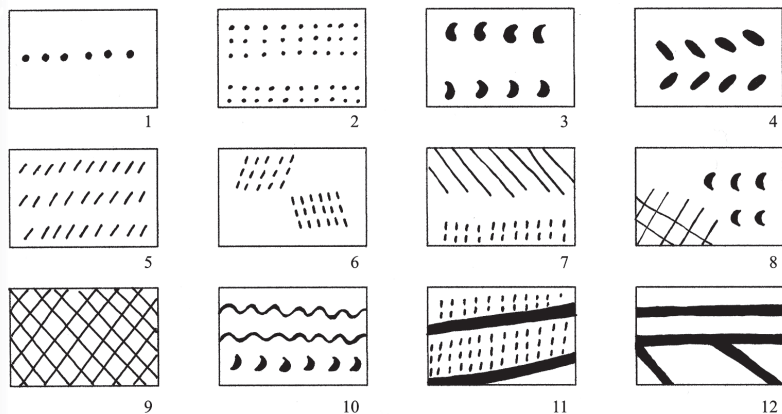

Рис. 3.20. Елементи декору кераміки ВНК (1–12)
(за Г. Охріменком)

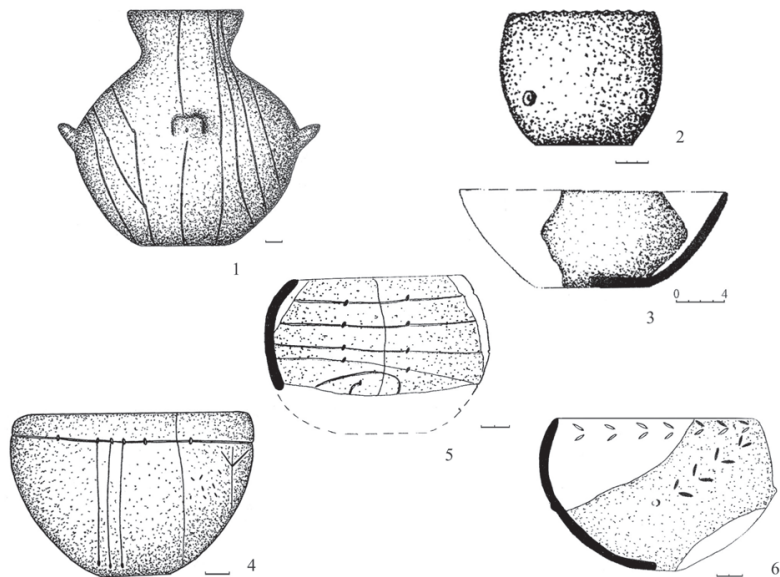

Рис. 3. 21. Посуд КЛІСК: 1 – Баїв, 2–3 – Рівне, 4 – Голишів, 5–6 – Гнідава
(за Г. Охріменком, В. Пясецьким)

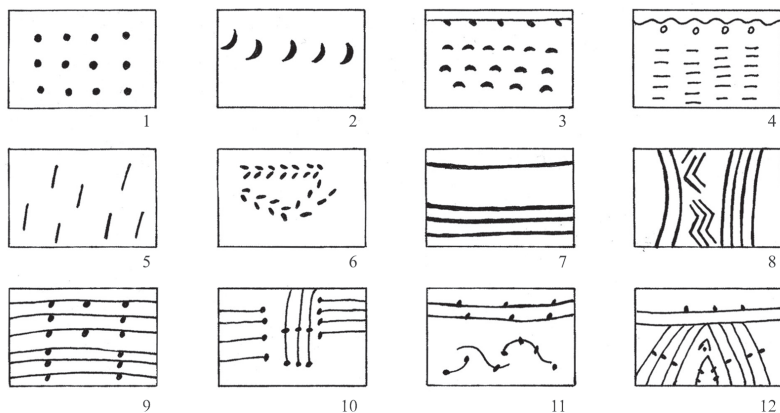

Рис. 3.22. Елементи декору кераміки КЛІСК (1–12)
(за Г. Охріменком)

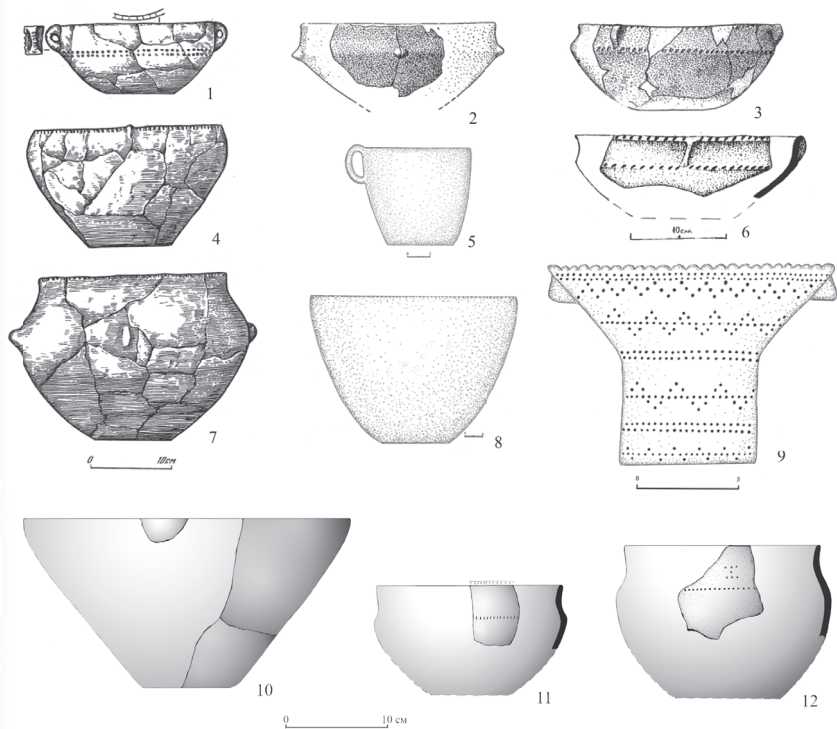

Рис. 3.23. Посуд МК: 1, 4, 7 – Костянець, 2, 3, 8 – Могіляни, 5 – Млинів,
6 – Листвин, 9 – Хорів, 10–12 – Бодаки
(за М. Пелецишиним, В. Позіховським, Г. Охріменком)

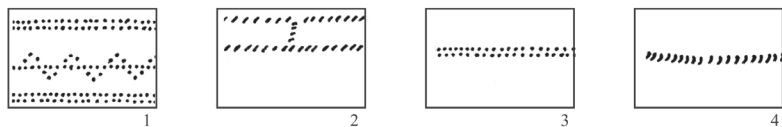

Рис. 3.24. Елементи декору кераміки МК (1–4)
(за Г. Охріменком, Н. Скляренко)

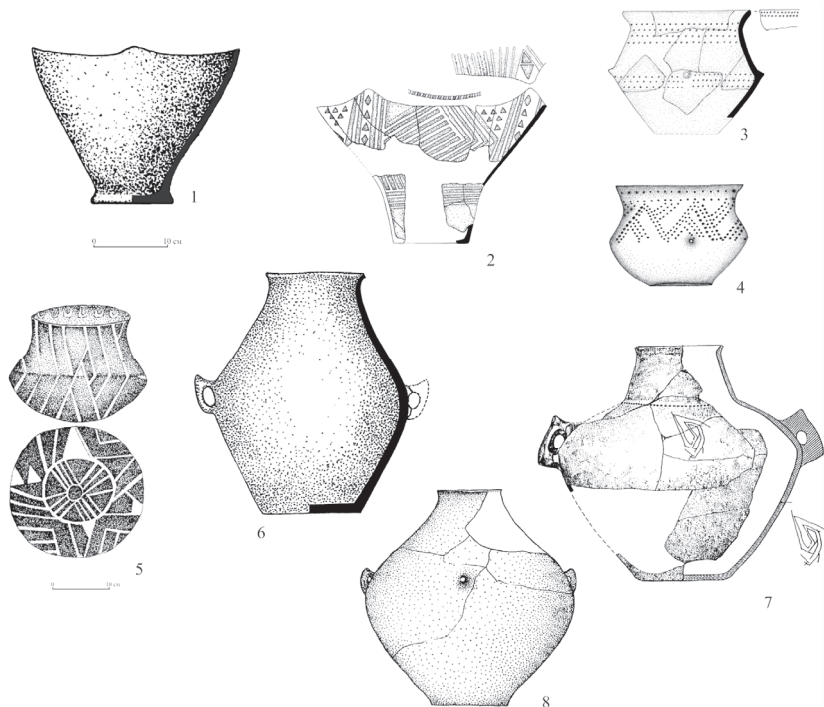

Рис. 3.25. Посуд ВЛК: 1–Рованці, 2, 5, 8 – Зимно, 3, 4 – Городок,
6 – Яловичі, 7 – Хрінники
(за М. Пелецишиним, Д. Козаком, В. Позіховським, Г. Охріменком)

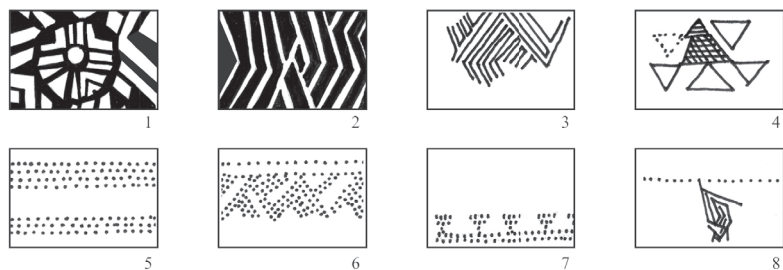

Рис. 3.26. Елементи декору кераміки ВЛК (1–8)
(за Г. Охріменком, Н. Скляренко)

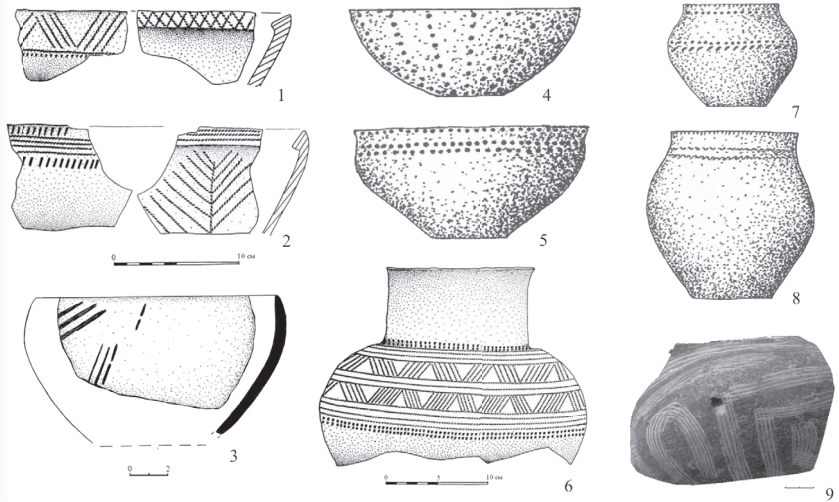

Рис. 3.27. Кераміка Пізнього Трипілля: 1-3, 6 – Голишів;
4-5, 7-8 – Західна Волинь, 9 – Кульчин
(за М. Пелещисиним, Р. Чайкою, В. Коноплею)

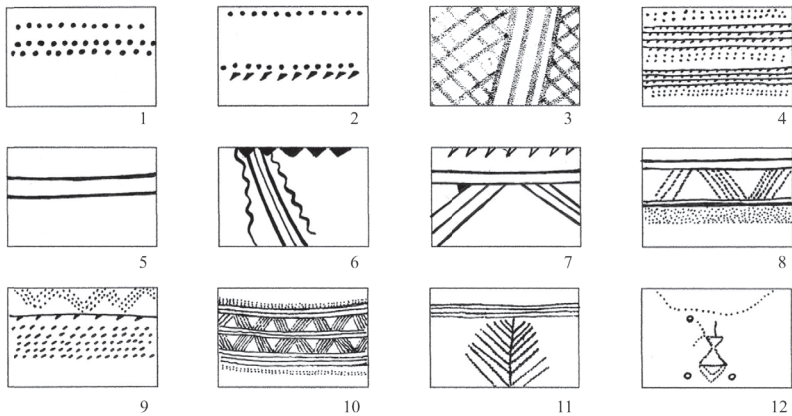

Рис. 3.28. Елементи декору кераміки Пізнього Трипілля (1-12)
(за Г. Охріменком, Н. Склярєнко)

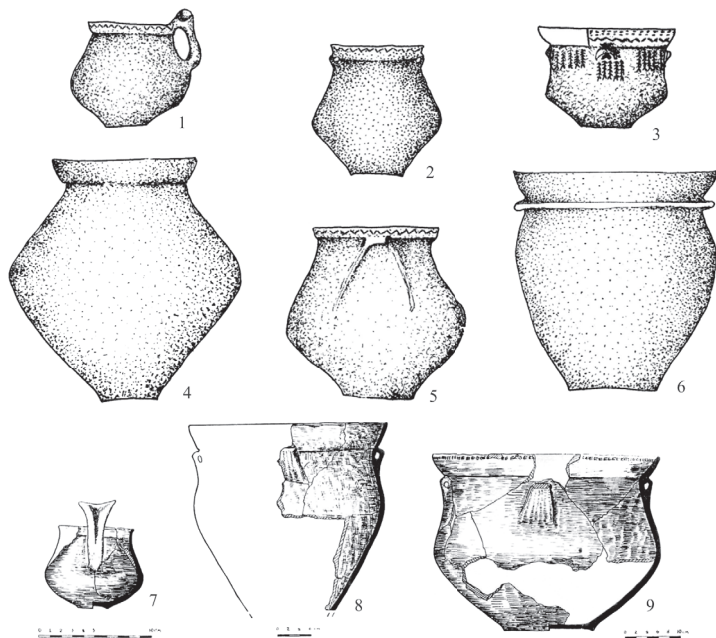

Рис. 3.29. Глиняний посуд КЛП: 1–3, 5–6 – Зимно, 4 – Грибовичі, 6–9 – Лежниця
(за М.Пелецишиним)

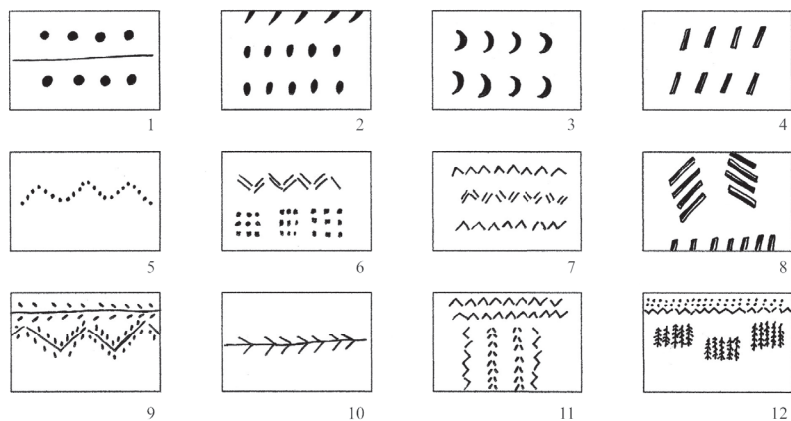

Рис. 3.30. Елементи декору кераміки КЛП (1–12)
(за Г. Охріменком, Н. Склярєнко)

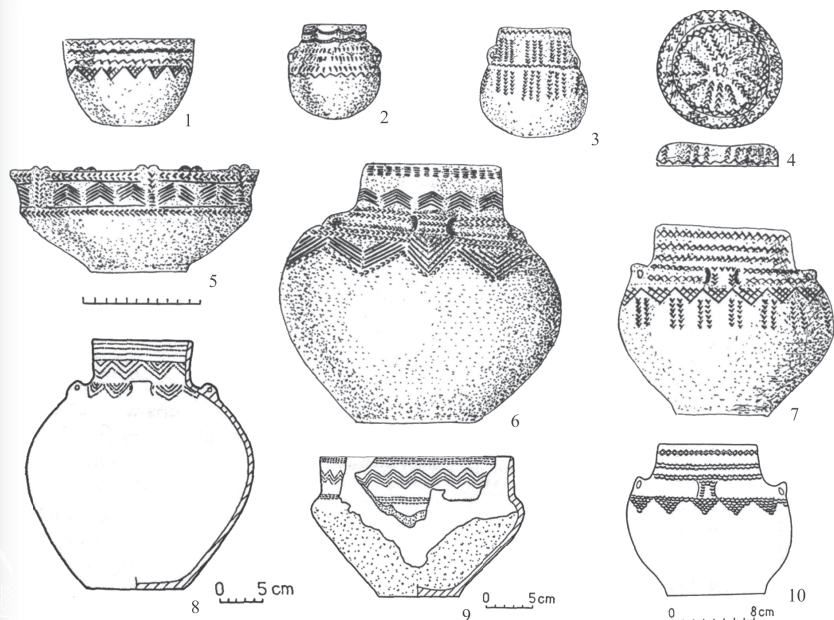

Рис. 3.31. Глиняні вироби ККА: 1 – Улашківці, 2 – Городок, 3, 4, 7, 10 – Хартонівці, 5 – Іванія, 6 – Вільхове, 8–9 – Товтижин (за І. Свєшніковим, Ю. Малєєвим, Б. Прищєпою)

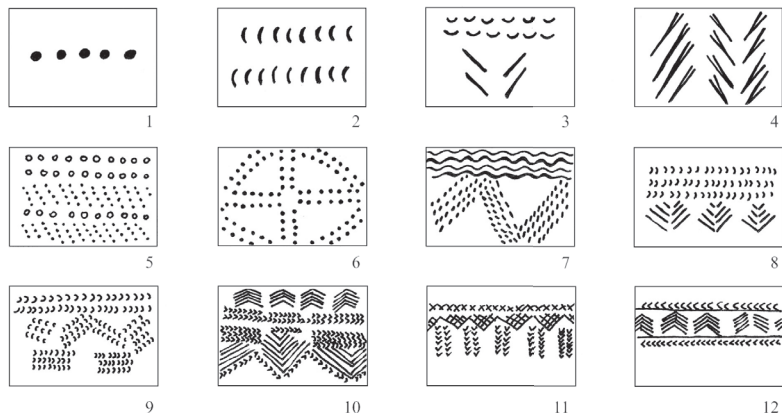

Рис. 3.32. Елементи декору кераміки ККА (1–12)
(за Г. Охріменком, Н. Склярєнко)

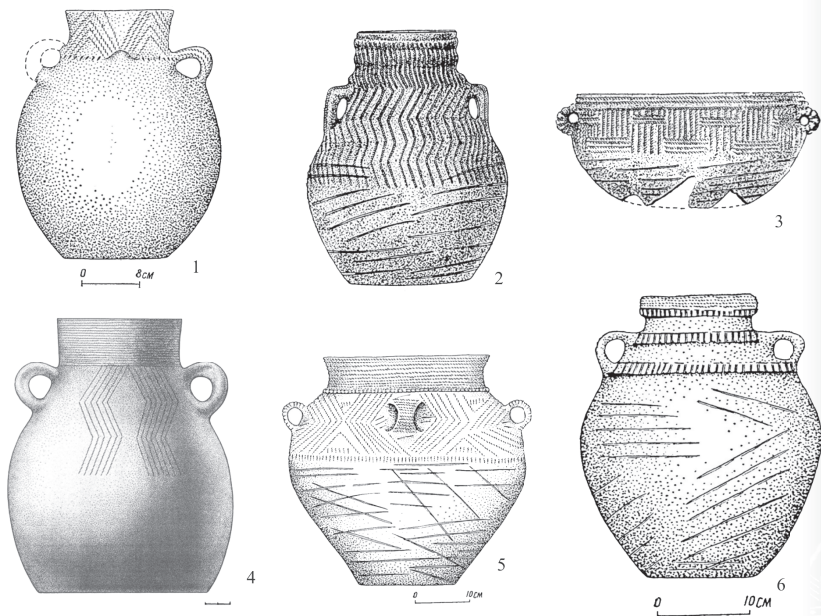

Рис. 3.33. Глиняні вироби СК: 1 – Вишків, 2 – Рівне, 3 – Валентинів, 4 – Володимир-Волинський, 5–6 – Торчин (за І. Свєшніковим, Г. Охріменком)

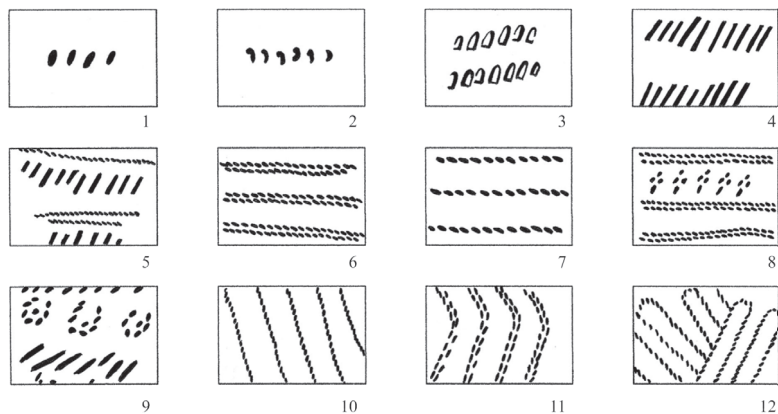

Рис. 3.34. Елементи декору кераміки СК (1–12)
(за Г. Охріменком, Н. Склярєнко)

Рис. 3.35. Вироби ТКК: 1, 4 – Могіляни, 2–3 – Іванья, 5, 7 – Майдан-Липно, 6 – Ісаківка (за І. Свєшніковим, В. Пясецьким, Г. Охріменком)

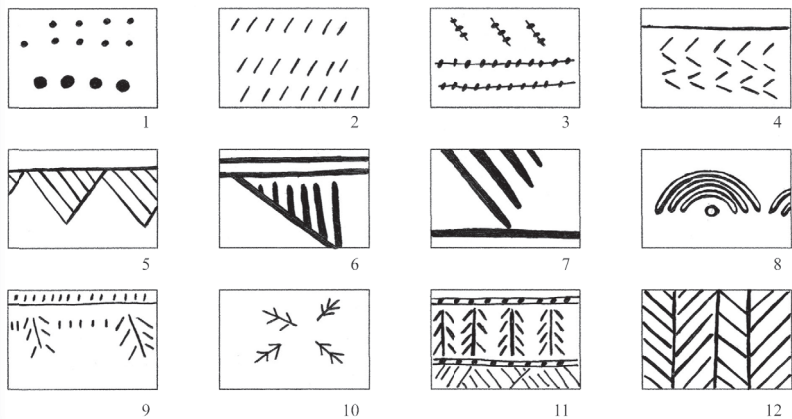

Рис. 3.36. Елементи декору кераміки ТКК (1–12)
(за Г. Охріменком, Н. Склярєнко)

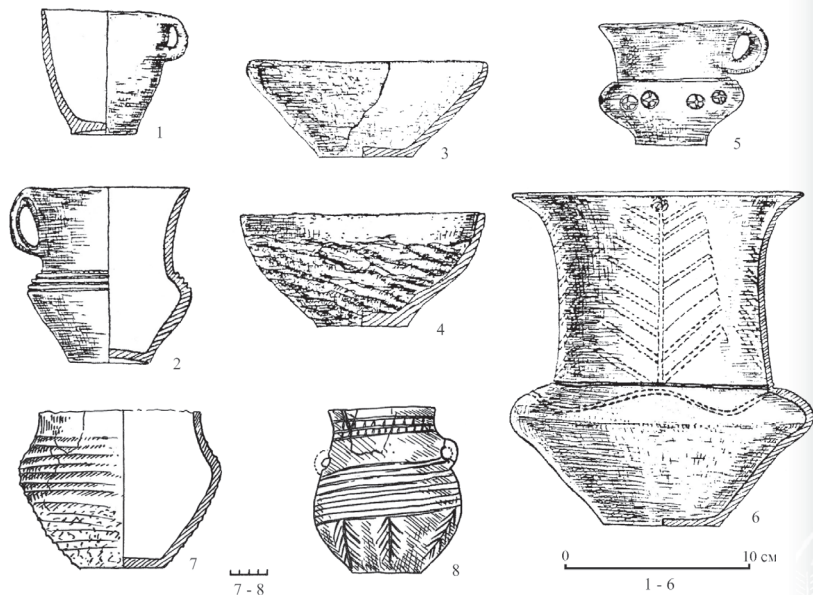

Рис. 3.37. Кераміка лужицької культури: 1–6 – Рованці, 7–8 – Млинище
(за Д. Павлівим, Л. Крушельницькою)

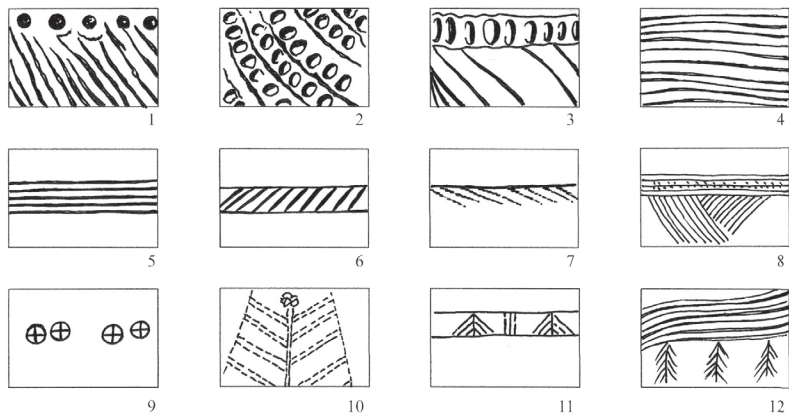

Рис. 3.38. Елементи декору кераміки лужицької культури (1–12)
(за Г. Охріменком, Н. Склярєнко)

Орнаментацию кераміки ВНК можна вважати значним мистецьким явищем того часу. Легкий горщик золотистого кольору завжди мав один-два чи декілька елементів декору, що залежало, можливо, від призначення або інших причин. У верхній частині виробу прикрашалися наколами або проколами з одного чи обох боків (рис. 3.19: 1, 2, 4). Нижче наносили суцільний – до дна – декор з одного елемента орнаменту (Славута) або кількох (Мідськ, Нобель), іноді розріджених окремими полями (Розничі, Красносілля). Проте форма, декор, розміри мали архітектонічну та естетичну довершеність.

На кераміці ВНК були переважають гребінцеві відтиски, нанесені спеціальним орнаментиром (рис. 3.19: 5, 7). Найчастіше орнамент складався з паралельних горизонтальних смуг, які покривали верхню або середню частину виробу. Такі стрічки робили у три зубці, рідше – у два або чотири. Інколи відбитки наносилися у вигляді полів, які нагадують чотирикутник або вертикальні гірлянди.

Орнамент із вертикальних або нахилених насічок з'являється в середньому періоді. Подібним до гребінцевого можна вважати дрібнокрапковий орнамент, укладений у лінії та різні геометричні фігури (Оболонь, Балаховичі, хутір Коник). Зауважимо, що всі пам'ятки походять з басейну Стиру, де знайдено свідчення найдавнішого землеробства.

На поліській неолітичній кераміці часто трапляється орнамент, утворений відтисками нахиленої округлої палички, вдало названий М. Чернявським «копитця» (рис. 3.19: 4; рис. 3.20: 3). Горизонтальними рядами таких відтисків повністю покритий горщик ВНК із Славути (басейн Горині) (рис. 3.19: 1). Подібний орнамент іноді трактується як сліди диких тварин, на яких полювали, або сліди коня (часом у вигляді крапкових зображень). Останні були поширені ще в палеоліті (у розписах печер), а також на виробках з Сибіру, Білорусі. Коні тарпани, як відомо, жили в ті часи і на Поліссі. Останні з цих тварин зникли аж у пізньому середньовіччі. Відтак можна припустити, що «сліди» коней на горщику зі Славути мають мисливську семантику. Іноді «копитця» («скоби») бувають видовженої форми, і нагадують молодий місяць. У багатьох давніх народів знак місяця мав особливе значення. В Єгипті та Стародавній Індії місяць і сонце означали очі бога.

У нижній частині виробів ВНК дуже часто наявне сітчасте штрихування, генезис якого можна вбачати у плетінні (рис. 3.19 :2, б). Сітки, символічно передані цим знаком, слугували не лише для рибальства, а й відлову звірів, птахів. Іноді орнамент з «копитець» поєднувався з сітчастим (рис. 3.19: 2, 4, б). В історії примітивного полювання добре відомий спосіб загону копитних тварин у великі плетені сітки, що ставилися над звіриними стежками. Не виключено, що зигзаг у такому поєднанні знаків міг означати сліди тварин, меандр, який простежується на браслетах з Мізина, – пастку. Цей орнамент («решітка»), на думку А. Голана, міг виступати й символом землі¹. Можливо, саме тому він і наносився в нижній частині горщика, яка знаходилася в ямі з жаром. Цей елемент використовувався пізніше носіями ТКК (рис. 3.36).

Отже, в орнаментиці ВНК південних і північних частин Волинського Полісся переважали лінії, ямки, гребінцеві та підокруглі вдавлення – «копитця», насічки, що підтверджують використання найдавнішої техніки декорування виробів витискуванням. Традиційні крапкові, лінійні та хвилясті композиції, мотив сітки (решітки) знайшли продовження і вдосконалення у наступних періодах. Виявлені взаємозв'язки між формою і функціональним призначенням горщиків, графічними символами та світоглядом людей² дають можливість оцінити образ виробів через призму культури людини періоду неоліту. Майстерно виконаний, своєрідно оздоблений, тонкостінний невеликих розмірів посуд був чи не основною етнографічною ознакою неолітичної культури Західного Полісся порівняно з іншими регіонами України.

Кераміка КЛСК. Сусідньою з ВНК на півдні була *культура лінійно-стрічкової кераміки*. Вона існувала на Волині приблизно з VI до V тис. до н.е. Це класичне землеробсько-скотарське населення – найдавніше на території України – виготовляло своєрідну декоративну кераміку за особливою технологією. Про естетичні, мистецькі уподобання носіїв КЛСК свідчить, зокрема, кераміка, виготовлена з особливою ретельністю.

Кулясті форми плоскодонних горщиків, амфор, мисок, чаш землеробського населення КЛСК із довершеною ручною ліпкою (рис. Б.14) значно відрізнялися від масивних гостродонних горщикоподібних посудин середніх розмірів, світло-коричневого ко-

¹ Голан, 1993. – С.78, 79.

² Кубицька, 2001. – С.9.

льору, з майже нерозчленованим профілем, які за функціонально-конструктивними ознаками співвідносилися з рухливим способом життя населення.

У кожній родині, що вела рільничо-скотарське господарство, використовувалася кухонна кераміка для приготування їжі та великий асортимент столової для зберігання зерна, круп, жирів, молочних виробів тощо. Надзвичайно різноманітними є форми керамічних виробів, серед яких можна виділити такі: напівсферичні миски і чаші з округлими стінками і плоским дном (рис. 3.21: 3); амфори з циліндричною шийкою та сплюснутим туловом (рис. 3.21: 1); напівсферичний посуд зі стягнутим краєм (рис. 3.21: 5,6); посуд на порожньому піддоні конічної форми.

Посуд для потреб кухні чи зберігання продуктів мав середні або більші розміри, в його глиняну масу додавали органічні (трава, полова, посічена солома) чи мінеральні (пісок, вохра, жорства) домішки, інколи шамот. Як стороння домішка, в гончарну глину потрапляли зернинки дикорослих чи культурних рослин. Дослідники припускають, що вже у ранній період посуд КЛСК випалювався в печах або на відкритому вогні (700°), а перед тим вкривався орнаментом і просушувався¹. Від температури та способів випалювання залежав колір: добре випалений виріб був світло-коричневий або рожевий. У період КЛСК колір кухонного посуду сірий, сіробурий, рідше червоний і чорний. Подібне забарвлення мають миски та чаші, але серед них трапляються вироби світло-сірі. На зламі черепки одноколірні або триколірні, що може свідчити про різну міру обпалювання.

До кухонної кераміки відносять такі типи посуду: біконічний посуд з жовто-сірим забарвленням (рис. Б.14); низький посуд у формі перевернутого зрізаного конуса; «пляшечки» з низькою шийкою і вушками на плічках; невеличкі амфори з дещо розширеною доверху шийкою.

Посуд КЛСК відзначається високою майстерністю виготовлення та вишуканістю декору. Кухонна і столова кераміка декорувалась по-різному. Кухонні вироби орнаментовані переважно наліпними округлими валиками різних розмірів та вигляду (рис. 3.21:1, б). Пластичні деталі декору кухонного посуду округлі, овальні, циліндричні, розділені на частини, з ямками, виступами-«гудзиками». Вони розміщувалися симетрично, в один чи два ряди, переважно у

¹ Kulczycka, 1979. – S. 85.

верхній, рідше – середній частині (рис. Б.14: 3–5) (Рівне, Гірка Полонка, Гнідава). Характерні вертикальні вдавлення на зрізі вінець, від чого вони ставали хвилястими.

Декор столової кераміки складався з нігтьових, пальцевих вдавлень, ліній з «нотками» на них (рис. 3.21: 4–6), вертикальних та горизонтальних рисок (рис. 3.22). «Поля» з рисками всередині та лінії з ямками, напевне, означали засіяне поле, колоскові зображення – колосся (рис. 3.22: 6). Малі округлі чаші покриті «зерниковим орнаментом», що трапляється у КЛСК, могли використовуватися для страв, приготовлених із тих же зернин, наприклад, каші. Сівба, збір зернових та інших їстівних рослин, виготовлення посуду та його оздоблення було заняттям жінок. Можливо, й процес висівання зерновок на поле на певній відстані одна від одної, в певному порядку вони передали в декорі посуду. Із землеробською темою пов'язані композиції з вертикальних ліній, хвиль, овалів, які символізували дощ, хмари, воду. Так само трактуються ряди грібінцевих відбитків.

Сам лінійний орнамент поступово змінюється і розвивається, з'являється його геометризація. Проте, на відміну від декору ВНК, орнамент КЛСК не слугував для підкреслення тектоніки виробу.

Потрібно відзначити подібність окремих елементів декору КЛСК до візерунків ВНК (рис. 3.20; рис. 3.22). Біля м. Луцька, де зосереджується багато пам'яток КЛСК, на лузі, в заплаві р. Стир знайдено тонкостінні фрагменти неолітичного посуду з домішкою рослинності в тісті, які варто віднести до змішаного типу КЛСК та ВНК. Дуже своєрідну товстостінну кераміку виявив М. Матвієйко за 5–6 км на північ від Луцька в ур. Липлянські Береги. В ній теж є домішка рослинності, а поверхня прогладжена. Отже, названа кераміка могла виникнути на межі двох культур і знаходиться поблизу умовної лінії Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне, північніше від якої починається Поліська низовина. Цікаво, що на пам'ятці хут. Валентинів (поблизу Торчина, лісова зона) є сліди поселення КЛСК, і там знайдено кераміку ВНК з орнаментом із прокреслених ліній. Декорування посуду ВНК і КЛСК має риси, подібні до буго-дністровської культури.

Також потрібно відзначити і те, що вироби із глини не обмежувалися лише посудом. Поряд з ним трапляються й інші матеріали з кераміки – прикраси, інколи фігурки (антропоморфні, зооморфні), прясельця, тягарці різних форм від ткацького верстата і сіток.

Традиції керамічного виробництва дунайської культури мали вплив на пізнішу кераміку вже енеолітичного часу.

Кераміка маліцької культури. Приблизно з середини V тис. до н.е. з тиса-полгарських регіонів Подунав'я на Волинь проникають нові групи землеробсько-скотарського населення – маліцької культури, на основі якої з'являється люблінсько-волинська культура. Носії обох порівняно швидко освоюють названий ареал, розселяючись (можливо, і на півтисячоліття) над річками Західний Буг, Луга, Стир, Черногузка, Горинь та ін.¹

Керамічний комплекс МК представлений різноманітними типами посуду: миски, миски-чаші, горщики, кубки, амфори. До найбільш поширених належать такі форми мисок: конічні миски з прямими або вигнутими стінками (розміри окремих значні – висота 30 см, діаметр горла 40 см); невеликі профільовані біконічні миски; гострорєбристі з двома колінчатими вушками під краєм (рис. 3.23: 2, 7); невеликі мисочки – низькі, широко відкриті, а також грушоподібні миски.

Окремим видом є миски-чаші на високих піддонах, суцільних або порожнистих (Гоща, Хорів, Костянець). Верхні частини чаш мають вигляд зрізаного конуса, а нижні – циліндричні. Серед них є, ймовірно, культові чаші.

Привертають увагу фрагменти біконічних мисок з Хорева, одна з яких оздоблена: карбована по краю вінець, на виступі ребра підтрикутними ямками, а у верхній частині – вертикальними валиками з насічками. Подібний виріб МК відомий з поселення Голишів. Трапляються й мініатюрні мисочки. З Костянця походить миска-чаша грушоподібної форми з двома овальними вертикальними виступами висотою 8 см.

Кухонне начиння подібної форми тонкостінне, виготовлене з домішкою піску та шамоту, має дещо нерівну поверхню, прикрашене одинарними або спареними виступами. До поширених форм посуду МК належать невеликі горщики з опуклим тулубом та низькими вінцями. В окремих горщиків вінця високі, плавно розхилені. Горщики з Костянця переважно присадкуваті, біконічні «з високо піднятим ребристим згином», вінця відігнуті, з навскісним карбуванням або «вертикально вигнутими виступами на згині». Діаметр вінець – 18–28 см. Приблизна висота – 20 см. У деяких горщиків тулуб кулястий.

¹ Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 171.

Серед столового посуду виділяються кубки з загнутими до середини вінцями та амфори. Амфори відзначаються стрункістю, витягнутими пропорціями. Вони мають різкоподібні ручки, розташовані в найбільшій випуклості тулуба (Костянець).

Характерною рисою кераміки маліцької культури є розвинута система орнаментатії. Декор найчастіше всього штамповий, рідше – пластичний. Перший розміщувався в окремих орнаментальних зонах: по краю вінчика, на згині шийки посудини, на максимальній випуклості корпусу. Основні елементи подібного орнаменту – відтиски прямокутного, трикутного й округлого штампів. Зрідка використовували нігтеві вдавлення й прямі чи скошені насічки по краю вінчика. Трапляється нарізний декор у вигляді пучка поздовжніх ліній, кожна з яких пересічена короткими (менше 5 мм) нарізами (рис. Б.15). Окремі посудини прикрашені накольчастим орнаментом, який утворює геометричні композиції у формі трикутників чи ромбів.

Пластичний декор становить собою різноманітні одиничні, парні й навіть потрійні конічні наліпи на стінках посуду чи сегментоподібні горизонтальні виступи по краю вінчиків (рис. 3.23:2). Своєрідним прийомом орнаментатії можна вважати защип, який утворює відтягнутий валик. Іноді валики могли бути наліпними. Вони знаходилися під вінчиками, на них наносилося карбування.

Крім оздоблювань ямковим або мальованим орнаментом, фіксуються й інші орнаментатійні деталі, зокрема карбовані краї, заломи корпусу, які часто прикрашені рядами рисок, відтисками округлого орнаментира або наліпними оздобленими валиками. Тут також поширився перенесений з наддунайського кола культур звичай наліплювати на вухах кубків та черпаках малі кулясті гудзки. Інколи їх розміщували цілими групами на ручках черпаків, кубків.

У середній фазі розвитку маліцької культури зникає звичай прикрашати посуд дрібноямковим орнаментом (рис. 3.24). Окремі фрагменти кераміки, оздоблені таким способом, відомі в Польщі лише з поселень в Яновку¹, Кракові-Плешові². На півдні в той час використовувалися пластичні мотиви. Ще залишалася традиція мальовання посуду. Проте замість темного фарбування, скрізь було поширене розмальовування, зокрема кубків на порожніх ніжках та

¹ Wojciechowski, 1972. – S. 263–278.

² Kulczycka-Leciejewiczowa, 1979. – S. 94.

амфор, у червоний колір, інколи наносили на них білий декор. В такий спосіб оздоблювали свої вироби гончарі етнічних груп з-над Одера, Верхньої Вісли.

Ці, інколи дуже гарно оформлені, різновиди кераміки становили все ж невеликий відсоток посудин, що використовувалися (наприклад, в Кракові-Плешові – лише 2–5 відсотки)¹. Крім них, були в ужитку різні неорнаментовані вироби. Єдиною їх оздобою можна вважати різного роду гудзки, розміщені симетрично, звично з двох протилежних боків. Часто їм надавали характерної кулястої форми, робили круглі подвійні гудзки – менші наліплені на більші. Зрідка, за полгарським звичаєм, вмщували дрібні глиняні кульки біля вух, карбували вінця посуду, проте поступово забувався і цей спосіб оздоблення².

Орнаментованість окремих фрагментів кераміки (Луцьк-Луг) порівняно з іншими пам'ятками МК досить різноманітна. Тут бачимо ряди овальних, округлих відтисків, «паркетного» декору, обрамленого рядами ямок, як у баденській культурі, прокреслених ліній, нігтевих вдавлень по зрізу вінець тощо. Частина кераміки фарбувалася в коричневий або червоний колір³.

Серед інших керамічних виробів іноді трапляються тонкі прясла, керамічні трубки. Такими трубками могли користуватися під час доїння корів. З Листвина походять і керамічні коліщатка до модельок возів, які М. Пелещишин назвав «глиняними втулками»⁴. Серед предметів побутово-господарського призначення поширені залощені, темні глиняні ложки (Листвин), окремі вироби, подібні до черпаків. Нанесений на них орнамент з відтисків (округлих, підтрикутних) виконувався по зрізу вінець або по ребру з защипів. Доповнювався він пластичними наліпами, вушками, вертикальними валиками.

Наявні матеріали маліцької культури вказують на значну заселеність Волині в ранньому енеоліті. Подальше вивчення особливостей кераміки цих етноісторичних груп дозволить ідентифікувати нові пункти – траєкторії обживання Волині, встановити аналогії з епіцентрами розселення в Подунав'ї, імовірні точки зіткнення з трипільським населенням, еволюцію форм, декору МК у часі та просторі.

¹ Kulczycka-Leciejewiczowa, 1979. – S. 94.

² Prahistoria ziem polskich, 1979. – S. 158–159.

³ Конопля, 1990. – С. 7–8.

⁴ Пелещишин, 1997. – С. 26, рис. 9: 6, 7.

Кераміка волино-люблінської культури. Одним з цікавих етноісторичних явищ на теренах Волині була волино-люблінська (люблінсько-волинська) культура або, як її називали раніше – зимненська група лендельської культури чи культура Зимне-Злота. В археологічній літературі довоєнного часу вона відома під назвою «культура розписної кераміки».

Кераміка ВЛК вирізняється своєрідністю виробництва. За спостереженнями Ю. Захарука, сировиною були відмулена глина та пісок. М. Пелецишин вказував на майстерність виготовлення виробів, наявність у кераміці піску та шамоту, добрий випал на вогнищі¹. Домішка в тісто складалася здебільшого з дрібнотовченого шамоту, піску, рідко – грудочок вохри. Без гончарного круга (хоча ймовірність його використання не виключена) майстри-гончарі досягали правильних пропорцій, бездоганної обробки поверхні шляхом вирівнювання, лощення до блиску (посуд з Острова (рис. Б.17)), ангобування (Луцьк-Красне, Баїв та ін.).

Посуд ВЛК включає типологічні групи (миски, горщики, глекоподібний посуд, дзбани, кубки) та підгрупи. Усі групи посуду об'єднує техніка творення – ручне ліплення. Ймовірно, населення ВЛК використовувало ручний (?) гончарний круг, оскільки керамічні вироби виготовлені дуже якісно. Аналіз наявних матеріалів із врахуванням пропорцій зовнішнього абрису посудин з території Західної Волині дозволив виділити кілька типів мисок ВЛК: 1) вироби півкулястої форми; 2) конусоподібної форми з прямими розхиленими стінками (рис. Б.16: 3); 3) з колінчастим зломом на тулубі; 4) миски-покришки.

Особливої уваги заслуговують глибокі миски, які для зручності по боках стінок мали дві або більше ручок (виступів). Їх використовували як допоміжний посуд, що слугував імовірно для приготування їжі. Подібну миску з округлими стінками, пелюсткоподібними вінцями і двома ручками знайдено в Голишеві. Миски-чаші є унікальними мистецькими взірцями. Особливий інтерес представляє миска-чаша з Зимного, графічно реконструйована О.Позіховським² (рис. 3.25: 2). Вона має циліндричну пустотілу підставку, що, плавно розширюючись доверху, переходить у конусоподібну миску з чотирма заокругленими пелюсткоподібними виступами, розташованими симетрично з протилежних боків. У пла-

² Пелецишин, 1974. – С. 109.

³ Позіховський, 2006. – С. 286.

ні вона має овальну форму. До типологічної групи мисок відносимо також ванноподібні чотирикутні посудини, що зустрічаються серед керамічних виробів Трипілля (*рис. Б.17*).

Поліфункціональними, мабуть, були найдавніші глиняні посудини у формі глибокої миски або чаші зі сплющеним або округлим дном.

Горщики – посуд закритого типу, вироби середніх розмірів, біконічної форми з ручками або без них. Виділяються такі типи: 1) біконічні горщики з чітко вираженим колінчастим зламом тулуба (прикрашені штамповим декором) (*рис. 3.25: 3*); 2) горщики кулястої форми; 3) горщики грушоподібної форми (*рис. 3.25: 5*); 4) горщики видовженої форми з слабкопрофільованим тулубом.

Горщик з с. Городок Луцького р-ну (розкопки Д.Козака), імовірно, ритуальний (*рис. 3.25: 4*). Це біконічний виріб зі злегка розхиленими вінцями, чотирма конічними виступами в місці максимального розширення тулуба. Його можна віднести до унікальних. Чисельними є горщики (типи 1–2) з двома функціональними ручками на усій території поширення ВЛК. Локальними формотворчими особливостями (грушоподібність, найширше місце тулуба у нижній частині, стінки верхньої частини нахилені до середини, вінця ледь розхилені назовні або прямі) вирізняються горщики з пам'яток Зимно¹ (*рис. 3.25: 5; рис. Б.16: 4*) і Злата, розписані білою фарбою.

За морфологічними ознаками можна виділити два головні різновиди глекоподібного посуду: амфори і глеки. Типова амфора ВЛК Західної Волині – посудина з кулястим тулубом і прямою або дещо розхиленою шийкою² (*рис. 3.25: 6, 8*). Чітке розмежування шийки і корпусу майстри підкреслювали ритунням (Зимно) і, навпаки, плавний перехід між тектонічними частинами амфор не потребував декорування (Баїв, Зимно, аналогічно на території Польщі – Грудек Надбужний, Любче). Ручки з двох сторін кріпилися на усіх досліджуваних виробах у місці найбільшого розширення тулуба. Деякі з них мають чотири або два різкоподібні виступи (псевдоручки). На території Західної Волині трапляються амфори і без ручок, з широкою горловиною і злегка вигнутою шийкою.

Для пиття рідин використовувалися кубки і кухлі. Кубки ВЛК на Західній Волині розрізняються за особливостями формотворен-

¹Пелещин, 1997. – С.26, рис. 9: 6, 7 ²Пелещин, 1974. – С. 109.

ня наступним чином: 1) конусоподібні з широкою горловиною та плоским дном або з кільцеподібним суцільним піддоном; 2) конусоподібні з опуклими стінками. До шедеврів керамічного мистецтва належить тонкостінний декорований кубок з Зимного (реконструкція О. Позіховського).

Різноманітними є форми кухлів: з ледь розхиленими прямими стінками (Баїв, Острів); з незначно опуклими стінками (Млинів); циліндричної форми (Гнідава, Зубків). Унікальна знахідка походить із смт Млинів – кухлик з ручкою біля вінець, який можна вважати прототипом сучасних чашок.

Характерна риса кераміки ВЛК – наявність розвинутої системи орнаментування. Виходячи із технічно-технологічного виконання посуду, можемо виділити три типи орнаментики: 1) посуд (переважно кухонний, товстостінний), декорований пластичними наліпами; 2) посуд мальований (або ангобований) (рис. 3.26: 1–2); 3) посуд лощений та прикрашений штамповим (пунктирно-ямковим) орнаментом (рис. 3.26: 3–8).

Вироби першої групи оздоблені півкулястими та конусоподібними гудзиками на вінцях або на тулубі. Деякі посудини мають рогоподібні вуха, проколені вертикально. Пластичний декор представлений різними одиничними, спареними і навіть потрійними конічними наліпами на стінках посудин або сегментованими горизонтальними виступами по краю вінчиків. Своєрідним прийомом орнаментатції був защип, яким створювали відтягнутий валик. Іноді валики робилися наліпні. Вони розміщені під вінчиками і розчленовані прямою насічкою¹. Краї мисок, деякі глекоподібні посудини та кубки прикрашені чотирма або двома вертикальними чи горизонтальними валиками-виступами (рис. 3.25: 3).

Мальований посуд оздоблювався всередині або ззовні геометричними мотивами: трикутниками, лініями. Один з провідних мотивів – геометричний візерунок у вигляді трикутників, які стикаються кутами (Зимне, Злота) (рис. Б.16: 4). Вишуканим декором вирізняються горщикоподібні посудини з Зимного. Вся поверхня цих виробів вкрита смугами білої фарби, які утворюють мотив ромба, між зовнішніми незамкненими кінцями розташовані обернені вершинами донизу трикутники.

Орнаментуванню короткими лініями піддавався і верхній внутрішній край².

¹ Археология Прикарпатья ..., 1990. – С. 8.

² Позіховський, 2006. – С. 286.

Найчастіше носії ВЛК користувались білою крейдяною фарбою, до якої додавався жир, та робили ангобування розведеною глиною, від чого одержували коричневі барви різних відтінків. Малі амфори іноді занурювали в червоний барвник, і на отриманому тлі малювали білі візерунки. Для декорування посудин використовувалася і червона фарба (посудина з Новомильська біля Здолбунова та виріб з Колоколина). Кілька мініатюрних посудинок з Баєва мають червоний суцільний розпис. Червоний барвник, можливо, виготовлявся з розчину каолінової глини та залістистих включень. Розмальований посуд піддавався потім термічній обробці на відкритому вогнищі, від чого колір ставав інтенсивнішим¹.

Штамповий декор у третій групі утворює окремі орнаментальні зони: край вінчиків, вигин шийки посудини, максимальна випуклість корпусу або їх комбінації (рис. 3.25: 3–5). Наприклад, горщик з с. Городок Луцького р-ну до блиску лощений, декорований орнаментом з горизонтальних рядів заглиблень у три та чотири ряди. З внутрішнього боку вінець теж нанесено ряди ямок (рис. 3.25: 3) (фонди ВКМ). На Гнідаві виявлений кухлик з заглиблено-крапковим орнаментом, укладеним у паралельні косі лінії.

Серед матеріалів ВЛК трапляється посуд зі схематичними зображеннями, виконаними гострими предметами на підсохлій глині. Цікавою у цьому плані є посудина із с. Хрінники Демидівського р-ну на Рівненщині (рис. 3.25: 7). Вона має амфороподібну форму з високою конічною вузькою шийкою і ледве розхиленими вінцями, сильно роздутими боками, звуженою нижньою частиною та малим дном. На зломі плічок розміщені вертикальні вушка із загостреним зверху виступом. Під шийкою виріб прикрашений горизонтальним рядом ямкового орнаменту. На верхній частині плічок – малюнок, виконаний гострим предметом по сухій глині. На ньому зображено орне знаряддя праці – рало. Виразно передано лезо (полоз), граділь зі шнурком, чепіги.

Наявні матеріали ВЛК на Волині представлені значною кількістю форм та відносно скромними засобами декору. У різних місцях кераміка цієї культури має локальні особливості, зумовлені належністю до певного періоду, етнічного компоненту, різних іншопольових впливів. Проте загалом вона подібна на значній території її поширення – від Вісли до Погориння.

¹ Кучінко, Охріменко, 1995. – С. 40.

Кераміка пізньотрипільської культури. У другій половині III тис. до н.е. на Волині та у південній частині Волинського Полісся важливим етнокультурним явищем стала пізньотрипільська культура, основні знахідки якої виявлені у Голишеві та Зимному Волинської обл. і біля с. Хорів Рівненської обл.

Керамічний комплекс пізнього Трипільля зазнав помітних змін: різко зменшилася кількість розписного посуду з відмуленої глини, змінилися мотиви його декору, з'явилися невідомі раніше напівсферичні та конічні миски-чаші, форми яких нагадують традиційні вироби XX ст., округлоподібні амфори з покришками і багато іншого (рис. 3.27).

Керамічні вироби ПТК склалися з горщиків, численних мисок, амфор із роздутим корпусом та масивними ручками, що мали зооморфні риси. Керамічні вироби цього часу вже не були так мистецьки оформлені заглибленим, розписним орнаментом, як раніші витвори трипільців. Декор складався зі шнура та заглиблень, що утворювали візерунки на зразок хрестів, сітки тощо.

У пізньому Трипільлі поступово зникають жіночі, дівочі фігурки. Їх змінюють скульптурки тварин¹. На поселенні Голишів II виявлено колекцію великих стилізованих фігурок бичків, що мають такий же декор.

Однією з найраніших пам'яток трипільської культури Волині є Бодаки. У культурному шарі цього поселення знайдено багато столового й кухонного посуду (рис. Б.19), крем'яних, кам'яних, кістяних виробів, глиняних фігурок.

Столовий посуд представлений амфорами, конічними та шоломоподібними мисками, кубками з роздутою нижньою частиною. Окремі посудини прикрашені темно-коричневою та чорною фарбами на яскраво-червоному тлі. Орнамент утворює декор у вигляді широкого пояса у верхній частині амфори та складається з відрізків дугоподібних стрічок. Зверху та знизу він доповнюється рядом горизонтальних ліній. Кубки оздоблені також горизонтальними, ледве хвилястими лініями, які перериваються вертикальними стрічками.

З Бодаківського поселення отримано чимало кухонного посуду, який містить домішку піску; його поверхня темна, добре залощена. Кераміка представлена переважно невеликими горщиками

¹ Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 32.

з високими лійчастими й циліндричними вінчиками. Останні іноді мають чотири невеликі вушка з горизонтальними отворами. Також виготовляли амфори з вушками на рівні найбільшої випуклості корпусу, невеликі біконічні чаші.

Основним мотивом орнаменту були дрібні штампові заглиблення під краєм вінчика, рідше на плічках, часто видно використовували наліпи (рис. Б.20), іноді з зооморфними рисами. Зрідка відзначено декор у вигляді вертикальних ліній – розчісування на шийці горщика. На поселенні знайдено пошкоджені глиняні жіночі фігурки. Зображення тварин трапляються у вигляді наліпів на ручках горщиків (рис. 3.28).

На пізнішому поселенні Хорів II (Острозький р-н) знайдено чаші з розписом, декор яких складався із прямих та дугастих стрічок, різних зображень¹.

Мистецьки виготовлена столова кераміка з її багатим та різноманітним декором, зразки якої наявні у матеріалах Лежниці, Зимного², Голишева³ (рис. 3.27: 1–3, 6), не могла не справити враження на місцеве населення. Крім того, вплив Трипілля помітний на кераміці культури лійчастого посуду, яка частково синхронна з середнім та пізнім Трипіллям. Трапляються зображення, подібні до літер М, Л, зірок, є посудини з зооморфними та антропоморфними деталями тощо.

В орнаментативній багатоступеневій керамічній виробів переважає образ змія-вужа, який міг вважатися посередником між небом та землею, символом весняного пробудження землі. Аналогічний образ змія-дракона уособлював чоловіче начало. Змії-охоронці зображувались на жіночих статуетках та великих горщиках-зерновиках, де виступали охоронцями плоду, вмісту посудин. Зображення змія інколи нагадують лежачу латинську букву S або наділені «крильцями» з ромбиків і трапецій, які в багатьох етносів символізували ділянки обробленої землі, поля (так само, як і трикутники з крапками чи рисками – символ засіяного поля)⁴.

Нові форми посуду – біконічні посудини і амфори з кулястим або яйцеподібним корпусом з короткою шийкою – принесли групи пізньоенеолітичних спільнот (III тис. до н.е.): носії культури лійчастого посуду та кулястих амфор.

¹ Археологія Прикарпаття..., 1990. – С. 26.

² Jastrzębski, 1985. – S. 80–84.

³ Археологія Прикарпаття..., 1990. – С. 30; Археологічна спадщина..., 2005. – С. 250.

⁴ Охріменко, 2004. – С. 144–145.

Кераміка культури лійчастого посуду. *Культура лійчастого посуду* була частково синхронною ПТК та подібною за ступенем економічного розвитку. Вона поширювалася на Західному Побужжі та Поліссі. Керамічні вироби цього населення (за матеріалами пам'ятки Зимно) за досконалістю виконання, багатством та вишуканістю декору можна порівнювати із виробами трипільських майстрів раннього та середнього етапу. Технічна домішка має пісок та шамот. Посуд темного або брунатного кольорів, добре прогладжений, міцний. Кераміка КЛП включала горщики, амфори, черпаки, кубки, пряслиця, навіть резонатори музичних інструментів¹ (рис. 3.29; рис. Б.18).

Вироби часто прикрашені, переважно у верхній частині, штамповими відгисками, в западини яких для інкрустації додавалася біла крейдяна маса (рис. 3.30). Пластичними деталями декору були ручки у вигляді крилець метелика (*ansa lunata*), рогів, зображень баранів.

Кераміка культури кулястих амфор. *Культура кулястих амфор* теж була частково синхронна двом вищезгаданим суспільствам і успадкувала від КЛП елементи форм та орнаментики.

Вишукано орнаментовані їх кухлі, миски, амфори. Цей посуд використовувався для приготування їжі, зберігання продуктів, а також із сакральною метою. Кераміка волинського варіанту ККА виготовлялася з глини, в яку додавався пісок, товчені черепашки, інколи – шамот, рослинні домішки або товчений перепалений кремій (рис. 3.31). Поверхня виробів заглажена, чорного, сіро-коричневого кольорів.

На поселеннях переважають неорнаментовані посудини (кубки та миски), у похованнях – амфори з кулястим та яйцеподібним корпусом, кратероподібні й лійчасті миски, накривки у вигляді низьких циліндрів з довершеною орнаментациєю. До найбільш поширених форм відносять амфори з яйцеподібним корпусом, кубки й низькі посудини з короткою шийкою².

Вироби прикрашалися рядами круглих, трикутних, ромбоподібних штампових заглиблень, нігтевих вдавлень, укладених зигзагами, ялинками, трикутниками. Для контрастності заглиблення часто заповнювалися білою пастою, яка на фоні темної прогладженої поверхні мала досить ефектний вигляд (рис. 3.32).

¹ Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 40.

² Там само. – С. 145.

Особливо пишно декорувався ритуальний посуд, який залишався в гробницях¹.

Якщо майстри культури лінійно-стрічкової кераміки і волинської неолітичної прикрашали переважно усю поверхню виробів, то у цей період ряди відтисків продовгуватого штампа, пальцеві вдавнення, зачіпи стали розміщуватися переважно у верхній частині предметів, під зрізом вінчиків (*рис. 3.31*). Поява нових мотивів зигзагу і ялинки з деякими змінами у графічному зображенні з'явилися пізніше у тшинецько-комарівській і лужицькій культурах (*рис. 3.36: 9–12; рис. 3.38: 10–12*).

Кераміка городоцько-здовбицької та межановицької культури. У населення зі шнуровою керамікою (*рис. Б.21; Б.22*) – ранньомежановицькою (*рис. Б.23*), межановицькою (*рис. Б.24*) – існувала система землеробських обрядів, вірувань, в основі яких були культ богині родючості, сонця, рослинних божеств².

Для виробів городоцького етапу характерні посудини з кулястим корпусом, миски, дворучні амфори з циліндричними шийками, прикрашені відбитками мотузки, а у верхній частині тулуба – вертикальними нарізами³. Основними формами посуду здовбицького етапу є горщики, амфори з двома ручками, глечики, циліндричні кухлі з ручкою, черпаки, миски⁴. Подібні вироби бачимо й у межановицькій культурі.

Кераміка стжижовської культури. Аналогії окремих форм посуду культури кулястих амфор, наявність неолітичних узорів – відбитків гребінцем, рядами нарізок, заглиблень, відмічаємо у кераміці наступної однієї з найбільш оригінальних культур – *стжижовської*. Аналіз художніх особливостей СК засвідчує тісні взаємозв'язки етнічних груп доби бронзи. Численними фрагментами представлені матеріали в околицях Кульчина, поблизу смт Торчин, сіл Боратин, Буяни, Городок, Коршів, Усичі, Шепель.

Кераміку СК позначає, перш за все, розмаїття форм виробів: горщиків, черпаків, амфор, мисок, кухлів (*рис. 3.33*). У тісті кераміки значна домішка шамоту, поверхня лощена, має сліди прогладжувань віхтем трави. Колір рожевий, коричневий, темний⁵.

¹ Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 45; Свешніков, Нікольченко, 1982. – С. 12, 13.

² Рыбаков, 1965, – С. 24–47; Свешніков, 1974. – С. 145.

³ Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 55.

⁴ Там само. – С. 66.

⁵ Свешніков, 1974. – С. 83–130.

Є. Глосік на основі кераміки з Волині та південно-східної Люблінщини виділив 9 основних типів¹.

Тип I. Посудини яйцеподібної овальної форми. Всі вони, звичайно, різняться розмірами, формуванням шийки, дна, тулуба. Підтипи виділено такі: 1) класичної форми яйцеподібні вироби з короткими шийками, широким дном; 2) тулуб овальний, але профіль S-подібний (рис. Б.25: 3,4; рис. Б.26:2,3); 3) форма близька до баняка; 4) форма близька до тюльпаноподібної у верхній частині.

Тип II. Амфори. Це дуже поширений тип посуду, який характеризується кулястим тулубом, виразно виділеною шийкою, з різними вухами, широким дном. Стрункі, високі амфори Є. Глосік відносить до типу А з вузькими шийками, під якими два вуха. Викремлює такі підтипи: 1) амфори овальні, з S-подібним профілем; 2) низькі амфори з шийкою, розхиленою назовні, які нагадують велику кулю, відтяту у місці дна (рис. 3.33: 4); 3) амфори зі злегка профільованою формою у вигляді двох стійків, на яких є потовщення (валики) з карбуванням; 4) грушоподібні амфори різних розмірів з двома вушками.

«Банясті» амфори (тип Б) з широкими отворами, середньої величини, приземкуваті. Мають чотири вуха, вироби невисокі. Двовухі амфори з широким дном мають під вінцями з протилежних боків пластичні виступи. Автор виділяє ще тридцять амфор з особливо багатим декором та слабким випалом. Можливо, це були ритуальні вироби, що залишалися в похованнях (Торчин, Грудек Надбужний) (рис. 3.33: 5, 6).

Тип III. Посуд вазоподібний. Це широковідкриті вироби із звуженою верхньою частиною, придонні частини яких плавно переходять у невелике дно. Поширені є вази з чотирма вухами (рис. Б.26: 1; рис. Б.25: 1). Вазоподібні вироби виявлено лише на поселеннях.

Тип IV. Посуд з кулястим тулубом. Шийка цих виробів циліндрична з великим отвором. Посудини з S-подібним профілем досить стійкі – мають широке дно, проте погано випалені.

Тип V. Вироби бочкоподібні. Це невеликі посудини, з дном та отвором однакових розмірів. Із Зимно біля Володимира-Волинського походять вироби з рівними або S-подібними стінками, досить гарно прикрашені на всій або майже всій поверхні.

¹ Glosik, 1968, – S. 29–40.

Тун VI. Чашоподібні вироби. Знайдені у похованнях в Грудку Надбужному та Раціборовіцах. В їх глину домішували дрібну жорстку.

Тун VII. Чарки. За формою чарки подібні до утятого стіжка. Це найстаранніше виконані вироби. Виявлені вони у похованні в Раціборовіцах та Валентинові.

Тун VIII. Кубки та черпаки. Кубки нагадують бочкоподібні вироби, польські дослідники називають їх «вухаті кубки», або «брюхаті». Черпаки робилися низькі та широковідкриті. Тут старанність виконання поєднується з пишним декором.

Тун IX. Миски та мисочки. Вони типологічно різні за формотворенням та розмірами: великі, за формою стіжкуваті та півкулясті.

Ознакою СК стала поява на глиняному начинні нових візерунків – відбитків шнура (рис. 3.34). Орнамента кераміки стжижовської культури є видатним мистецьким явищем. Імовірно, у ній поєднується первісна символіка, і традиції оздоблення, і творчість. Елементи декору можна об'єднати в три групи: 1) відтиски шнура; 2) інші відтиски (овальні, видовжені); 3) валикоподібне оформлення поверхні.

Декор стжижовської культури Волинського Полісся слід розглядати не лише як мистецьке явище, але і як символи-знаки, притаманні певним етнічним групам. Це досить складна система поєднання тектоніки, декору та доцільності форми.

Найпоширенішим елементом декору став шнуровий орнамент, нанесений вертикальними, горизонтальними рядами, у вигляді зигзагів, коротких ліній тощо. Так, горщик, з Вишкова по вінчику прикрашений чотирма кутами (вершинами вгору), в кожному з яких по чотири відтиски (рис. 3.33: 1; рис. Б.25: 2). Вінчики теж мають поздовжні відбитки шнура. Між горловиною та округлим тулубом нанесені короткі вертикальні відтиски мотузки. Імовірно, вісьмома чотирикутниками прикрашена у верхній частині велика дворучна миска з Валентинова, кожен з яких має п'ять вертикальних відрізків ліній, між якими знизу нанесено по чотири відбитки, а зверху по шість (не виключено символіка чисел!). Під зрізом вінець вдавнено три горизонтальні ряди шнура (рис. Б. 25: 4). Це справжній шедевр!

З цього ж поселення відомий так само майстерно та оригінально оздоблений горщик з трьох рядів розміщених поряд трикутників (у верхньому і нижньому по вісім), але з заокругленими вершинами (рис. Б.25: 3). З Валентинова походить і одноручна ваза, відбитки на якій нанесені «полями». Виріб з Вишкова (поблизу м.Луцька) прикрашений у верхній частині трьома горизонтальними рядами вертикальних відрізків. Дуже подібна до останнього за формою і декором ваза з Торчина. Незвично великими розмірами і чудовим декоруванням верхньої частини відзначається і горщик з Торчина, що має чотири ручки, кожна з яких обрамлена ніби ромбом з відбитків (рис. 3.33: 5). Слід зауважити, що тектоніка та декор згаданих посудин досконалі.

Ще одна важлива деталь: переважання на посуді СК шнурових відтисків – це, очевидно, не була лише данина моді і доказ головного вектору впливу з боку культур городоцько-здовбицької та межановицької, а й ознака періоду, коли на Поліссі пишно розвітає ткацтво (це особливо простежується в наступній культурі Полісся – тшинецько-комарівській). Впадає в око різноманітність відтискних елементів: рядів лопаточки (вертикальних, нахилених), рядів півовалів та інше (рис. 3.34).

Частина виробів СК позбавлена декору (Луцьк-Гнідава, Майдан-Липно, уроч. Кургани, Коршівець, Городок). Це і горщики, і глибокі миски, і вази. Деякі з них мають у верхній частині псевдоручки або ручки, інколи ребристу поверхню (Цумань, Майдан-Липно, уроч. Кургани).

При подібності форм вироби з територій Волинського Полісся та Волині різняться між собою за кольорами: волинські мають найчастіше темно-брунатну барву, як наслідок іншої технології випалювання, інколи домішку жорстви (Коршівець), можливо, виготовлені з іншої глини. Необхідно також зауважити, що за технологією виготовлення вироби цієї культури мають багато подібного до кераміки волинської неолітичної культури:

1) коричневий колір, який характерний для давньої поліської кераміки, залежав від способів випалу;

2) протирання виробів віхтем трави чи гребінця, від чого утворювалися характерні розчеси на внутрішній та зовнішній поверхні;

3) збереження окремих елементів декору – гребінцевих відтисків, рядів насічок, ямок, вдавлень нахиленою паличкою.

Отже, треба підкреслити такі риси керамічного виробництва СК, як велику різноманітність форм (горщики, амфори, миски, кубки) та декору (крім шнурових – відтиски різних штампів). В той же час зберігаються певні, притаманні їй риси, які дозволяють виділити посуд СК поміж інших синхронних культур. Цілком можливо, що при достатній кількості матеріалів можна було б окреслити локальні варіанти. Наприклад: 1) лівобережно-прип'ятський, 2) волино-поліський, 3) південноволинський (басейни р. Стир та р. Горинь) в межах Волинської височини, 4) любліно-волинський із включенням ареалу люблінських та західно-волинських пам'яток західної частини Любліно-Волинської височини. Більш повне вивчення пам'яток самотньої, автохтонної стжижовської культури дасть можливість прослідкувати міжетнічні культуротворчі процеси доби бронзи на території Північно-Західної України.

Кераміка тшинецько-комарівської культури. Кераміка пізнішого часу – тшинецької культури – відзначається своєрідністю і має окремі елементи подібності з неолітичним посудом Волинського Полісся. Основні форми кераміки ТКК – тюльпаноподібні горщики коричневого кольору – стрункі посудини з невеликим плоским дном і злегка відігнутим вінчиком, край якого був скошений назовні й дещо потовщений, з орнаментом у вигляді прокреслених ліній, вм'ятин, ялинкових мотивів, символів сонця і вогню, які знову з'явилися на території Волинського Полісся (рис. 3.35). Про поширення окремих груп ТКК на прикордонну територію Полісся і Волині свідчать багатощарові поселення в межах сучасного гончарського осередку с. Кульчин, де знайдено фрагменти стінок ліпних посудин коричневого, сірого, вохристого кольорів із старанно заглаженою поверхнею. До посуду цієї культури належать горщики з видовженим тулубом висотою 30–40 см, миски, кубки, чаші і друшляки.

Кераміка тшинецької культури переважно коричневого забарвлення, добре проглажена, ангобована, в тісті – домішка товченого паленого кременю або граніту. Набір посуду – горщики, миски, дворучні й одноручні вази, черпаки, кухлі, мініатюрні ритуальні посудинки¹. Орнамент прикрашає верхню частину виробів і складається з прокреслених ліній, коротких відрізків, косо штрихованих трикутників, навскісних та круглих канелюр (рис. 3.36).

¹ Археология Прикарпатья..., 1990. – С. 80; Березанская, 1972. – С. 108–124; Березанская, 1982. – С. 50–55.

Кераміка лужицької культури. Тшинецько-комарівська стала етнокультурною основою лужицької культури пізнього бронзового віку (1200–900 р.р. до н.е.), носії якої брали участь в утворенні перших елементів культури праслов'ян. Побутування оригінальних чорнолощених амфороподібних ваз, чаш на ніжках-підставках, кубків, орнаментованих мініатюрних дзбанків, поховальних урн презентують матеріали з території Волинської (Млинище, Рованці) та Рівненської (Вербень) областей (рис. 3.37).

У комплекс кераміки лужицької культури входили кухлі, амфороподібні посудини-урни, великі тюльпаноподібні горщики (наслідок впливу тшинецької культури), великі кухлі з ручкою, лощені черпаки невеликих розмірів, інколи з косими насічками, миски кількох видів, мініатюрні кухлики, невеликі посудинки з виступами-носиками, маленькі горщики, черпаки, біконічні вироби у формі людської стопи та коров'ячих рогів, брязкальця у вигляді птахів. Для цієї кераміки характерна велика домішка піску в тісті, часто недостатній випал.

Типовими є різноманітні елементи декору: заглиблені смуги і лінії, канелюри, косі насічки, хвилясті лінії, зображення, нанесені тисненням пунктиром, наявні і в неолітичних та енеолітичних культурах; виступи-ріжки, хрест у колі, схематичні деревця, ялинки¹, які зустрічаються пізніше у декорі поліських виробів ХІХ–ХХ ст. (рис. 3.38).

З кінцем епохи бронзи на території України закінчується найтриваліший (п'ять тисяч років!) та найвизначніший період історії кераміки як мистецтва. Пізніше глиняний посуд ніколи вже не посідає такого важливого місця в матеріальній та духовній культурі населення України, хоча й буде відігравати в ній помітну роль. Незважаючи на величезну часову дистанцію, неодноманітну за історичним змістом та етнокультурним наповненням, цей період поєднує керамічне мистецтво українського народу з мистецтвом первісності, а також з народною керамікою тих суспільств Європи та Сходу, які розвивались в умовах, близьких до умов розвитку племен території Західного Полісся та Волині.

Стародавня кераміка Західного Полісся України, ряд її форм та елементів декору свідчить про стійкість характерних особливостей гончарного мистецтва та технологічних прийомів виготовлення посуду, які зародились або були привнесені на землі Полісся у

¹ Археологія..., 1990. – С. 110; Пам'ятки гальштадського періоду..., 1993. – С. 11–26; Брей, Трамп, 1990. – С. 56.

віддалені епохи. Спадщина первісних суспільств Західного Полісся дала можливість визначити своєрідність керамічного мистецтва носіїв археологічних культур, що були на цій території або жили по сусідству (КЛСК, МК, ВНК, КЛП, ПТК, ККА, ТКК, лужицька культура).

Для неолітичної кераміки характерна домішка рослинності, для енеолітичної – піску, старанна обробка поверхні, багатство деталей декору, в бронзовому віці кераміка менш досконала і прикрашена. У тісто виробів більше додавали жорстви (II тис. до н. е.). Ще менш старанно виготовлена кераміка ранньозалізного віку, деталі декору нечисленні. На рубежі нашої ери з'являється посуд лощений (особливо сакральний чи ритуальний). Зовсім малоестетичним є посуд V–IX ст., прикрашений рядами хвильок та паралельних ліній. За часів Київської Русі він стає більш ошатним – за його виготовлення беруться майстри-гончарі, тобто професіонали.

Найважливішим фактором, який визначив прогресивність розвитку кераміки Західного Полісся, є зміна культур на цій території, які або витісняли, або асимілювали одна одну. Поява землеробсько-скотарів після мисливсько-рибальської неолітичної культури дала поштовх розвитку нових форм декору гончарних виробів.

Художні принципи цього мистецтва не лише засновані на найдавніших традиціях землеробської культури та естетики. Вони постійно живляться світоглядом, духовною енергією, уявленнями про світ, порядок, красу стародавніх жителів. Звідси їх стійкість. Несучи загальнолюдський зміст, естетика споконвічного землероба має ряд суттєвих відмінностей від естетичних уявлень кочового скотаря-степняка, мисливця тощо. Тому дослідження стародавніх витоків та підґрунтя керамічного мистецтва Західного Полісся, перш за все, потрібні для того, що з'ясувати питання про своєрідність і традиції, особливі риси виробів західнополіського регіону порівняно з іншими українськими та зарубіжними культурами.

Таким чином, своїм високим розвитком на землях Західного Полісся та Західної Волині керамічне мистецтво зобов'язане землеробським культурам, власним та сусіднім. Звичайно, змін було багато, нові епохи в культурі, народжували нові художні системи. Але гончарне мистецтво, незаперечно, демонструє нам стійкість найважливіших принципів художнього мислення землероба. У поверненні до цих основ полягає єдино можливий шлях повноцінного відродження народного мистецтва Волині, Полісся та України загалом.

3.5. Найдавніші музичні інструменти

Музичне мистецтво первісності – складна для дослідження тема. Проте, за окремими даними, можна припустити, що в усі періоди, починаючи від початку пізнього палеоліту (бл. 40 тис. р. тому) стародавні людські колективи супроводжували ритуальні, ініціальні та інші дієства танцями, музикою, співом. Так, у мізинському палеолітичному житлі № 1 (Чернігівщина) на стійбищі, якому бл. 25 тис. років і який С. Бібіковим інтерпретувався як культовий, знайдено орнаментовані кістки мамонта: лопатка, стегнова, фрагменти тазової кістки, дві нижні щелепи, молоток з рогу північного оленя, а також «шумний» браслет з бивня мамонта, густо гравірований ялинковим орнаментом. На цьому ж місці були три великі скупчення червоної та жовтої вохри (можливо, для розфарбовування учасників церемоній). Встановлено, що це музичний комплекс, який складався з інструментів стаціонарного типу зі слідами від численних ударів, рухомого ударного інвентарю (колотушка, молоток з рогу, а також «шумний» браслет із 3–5 кілець), які в такт танцю видавали певні звуки (рис. 3.39). Поряд розміщувався «реквізит»: прикраси з черепашок морських молюсків, вохра. Аналогічні музичні інструменти відомі і з інших стійбищ – художньо оформлені ребра мамонта з Костенок і фрагмент музичної лопатки мамонта з Городка II (Рівненщина)¹ (рис. 3.40).

Мізинська споруда була округлою (площею 20 м²), зроблена з жердин та кісток мамонта. Над її верхом знаходився своєрідний оберіг – череп вовка, а увінчували роги оленя. Барвисто орнаментовані музичні інструменти належали колективу (до 50 чоловік), що складався приблизно з семи сімей, які проживали там 22–23 роки (С. Бібіков). Аналіз тогочасних наскельних малюнків, скульптурних фігурок дозволив зробити висновок, що колективними виконавцями магічних мисливських та інших дій були жінки, які виконували під музично-наспівний акомпанемент хореографічні композиції, імітуючи різні види трудової діяльності, рухи птахів, тварин тощо.

Частими були і знахідки флейт, які могли пов'язуватися не лише з розвитком музичного мистецтва, а й первісних танців, обрядів під музичний акомпанемент. Ці знахідки належать до пізньопалеолітичного часу. Флейта з четвертого шару пам'ятки Молодова-5 із Подністров'я (продатована бензолітним методом

¹ Савич, 1975. – С. 60–65.

Рис. 3.39. Шумний браслет з бивня мамонта (за С. Бібіковим)

17100 – 14000 рр.) є найдавнішою на території України і найскладнішою з відомих тогочасних духових інструментів – у ній зроблено кілька бокових отворів, що дозволяло «відтворювати цілу гаму звуків»¹ (рис. 3.41). На думку цього дослідника, музичне мистецтво могло виникнути в другій половині мадленського часу².

Свистки, сопілки, флейти спочатку, ймовірно, використовувались для приваблювання тварин (вабики), а вже потім і як музичні інструменти. Знахідки свистків з кісток тварин відомі з неолітичних торфових поселень Полісся (збірки музеїв м. Мінська).

В енеоліті окремі музичні інструменти робилися з глини. На поселенні культури лійчастого посуду Зимно виявлено щонайменше три керамічних резонатори музичних духових інструментів. Один із них – овальний предмет (7,2x8 см) мав висоту 4,2 см і заокруглену верхню частину. Інший, з конічними стінками, закінчувався «гострим видовжено-округлим виступом»³.

Про музичне мистецтво, його роль у культурно-магічних діях населення Волині в III–II тис. до н.е. відомостей мало. Цілком можливо, що то були прості духові інструменти типу сопілок, свистків тощо. Під час дослідження поселення КЛП Зимно М. Пелешишиним та Ю. Захаруком були виявлені фрагменти керамічних довгастих виробів невідомого призначення та ще й з отворами збоків.

¹ Черниш, 1987. – С. 41.

² Там само. – С. 41.

³ Звіти М. Пелешишина за 1962, 1969 рр. (фонди ВКМ).

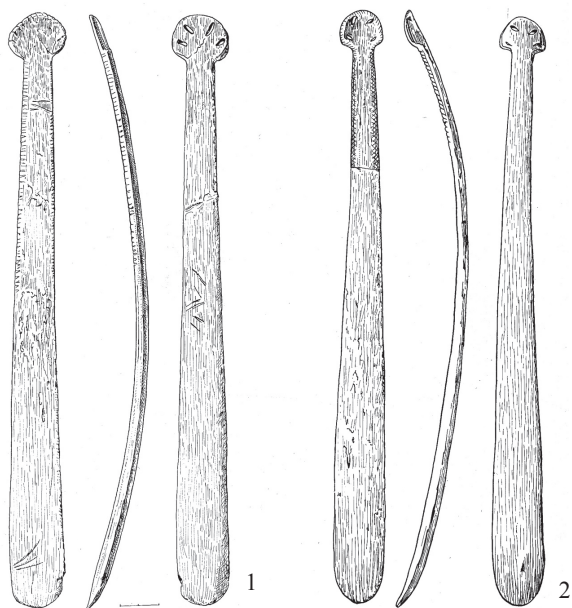

Рис. 3.40. Костенки I. Музичні інструменти з ребра мамонта (за С. Бібіковим)

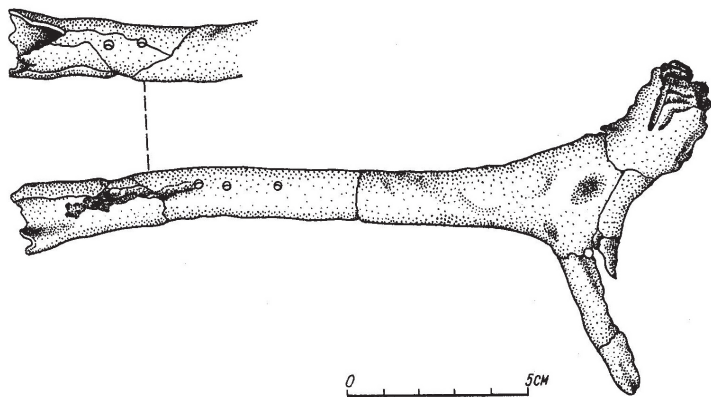

Рис. 3.41. Кістяна флейта з Молодовського поселення

Керамічні бубни, відомі і в КЛП, і в наступній, частково синхронній їй культурі кулястих амфор. Який вигляд мали ці бубни, бачимо за уцілілими екземплярами із Пікутково, Опатовіце, Пшибранови, що належать до ККА, та гавелянської культури, поданих М. Шмит. Вони видовжені, з одного боку розширені, з іншого (ніби підставки) – звужені. Деякі з них мають одне або два вуха, можливо, для пронизування шнура і надягання його на шию. Припускаємо, що на широке місце натягалася мембрана зі шкіри тварини. Цікаво, що такі інструменти знаходять і в похованнях тварин. Найближчою до кордону з Волинню є знахідка керамічного бубна в Красноставі¹.

Музичні інструменти – порівняно часті знахідки в похованнях стжижовської культури зі шнуровою керамікою доби бронзи. Окремої уваги заслуговують знахідки у ряді поховань (Новосілки, Жорнів, Торчин) кістяних трубочок довжиною 3–4,8 см і діаметром близько 1 см. Зовнішня поверхня трубочок із Жорнова та Новосілок рівна², екземплярів з Торчина – покрита кільцевими нарізами зі згладженими краями, що надає їм вигляду гофрованих трубочок³ (ми більше схильні відносити такі вироби до прикрас). У кожному із згаданих поховань знайдено по чотири таких предмети різної довжини. В усіх випадках вони лежали біля пояса похованих.

На підставі ряду аналогій в пам'ятках кам'яної доби і пізніших епох описані предмети слід розглядати як складові частини музичних інструментів типу «сопілки Пана». Окремі трубочки у такому інструменті були, мабуть, розташовані в один ряд і охоплені дерев'яною обоймою, а їх верхні отвори частково затикалися дерев'яними кілочками, нижні, можливо, під час гри прикривалися пальцями. Різні розміри верхніх отворів і відповідні зміни у силі натискування на нижні кінці трубочок давали можливість одержувати звуки різної висоти⁴.

До музичних інструментів можна віднести і знайдену у торчинському похованні кістяну трубочку⁵. Подібну знахідку із Стжижова Є. Глосік, покликаючись на етнографічні аналогії, визначає як свисток⁶.

¹ Szmyt, 1996. – S. 320 (Rys.75), 230, 231, 232 (rys. 79).

² Свешніков, 1974. – Рис. 40, 9–12.

³ Там само. – Рис. 49, 2–6.

⁴ Свешніков, 1974. – С. 135.

⁵ Свешніков, 1974. – Рис. 49, 14.

⁶ Glosik, 1968. – S. 57.

У носіїв лужицької культури із музичних інструментів відомі глиняні калатальця з глиняними кульками всередині, за допомогою яких під час церемоній могли видаватися певні звуки, що відлякували злих духів, або ритмічний акомпанемент при ритуальних танцях та обрядах¹. Не виключено, що в ході сакральних процесій це виконували діти.

З Рованцівського могильника походить порожнєотіла орнаментована фігурка пташки-калатальця на ніжці-підставці (рис. 3.42: 1). Численні калатальця знайдено на іншому могильнику – поблизу с. Тяглів Сокальського р-ну Львівської обл. (рис. 3.42: 2). Калатальця вирізнялися різноманітністю форм. Переважно вони тонкостінні, з лощеною поверхнею, діжкоподібної або біконічної форми². Поширеними були орнітоморфні калатальця.

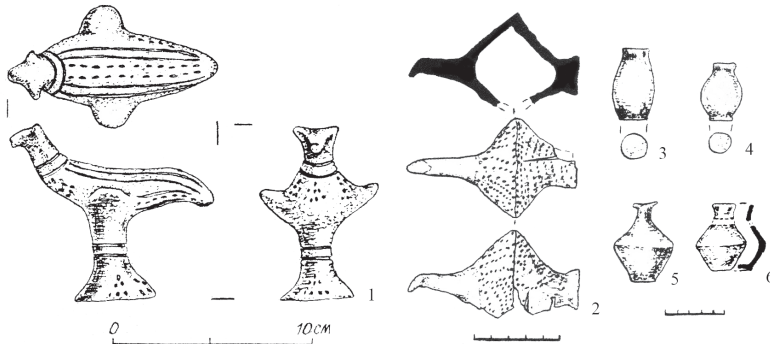

Рис. 3.42. Калатальця лужицької культури:
1 – Рованці Волинської обл.; 2 – Тяглів Львівської обл. (за Д. Павлівим)

Подібні вироби використовувалися спочатку для певних цілей: звуком та виглядом мали вони відлякувати «злі сили та демонів». Калатальця в руках дитини колись слугували не лише для її забавки, але й для охорони від темних сил. В давні часи мініатюрна кераміка з незвичайними формами, яка виділялася серед інших виробів у різних відсталих народів, використовувалася під час вотивних пожертвувань та проведенні культово-магічних дій.

Загалом, музичне мистецтво започатковане, ймовірно, у пізньому палеоліті і пов'язане з появою людей, яких називаємо homo sapiens. Далі воно розвивалося разом із вдосконаленням та урізноманітненням музичних інструментів і співу.

¹ Кучінко, Охріменко, 1995. – С. 38.

² Павлів, 1993. – С. 46.

Таким чином, зародження мистецтва у період верхнього палеоліту було величезним прогресом у пізнавальній діяльності людей, осмисленні навколишнього світу. Мистецтво зміцнювало соціальні зв'язки, допомагало формуванню первісної общини, ставало засобом передавання досвіду. Види образотворчого мистецтва палеоліту досить різноманітні: петрогліфи (зображення тварин і людей, виконані на камені), гравюри на кістках і рогах, рельєфи, малюнки, глиняні і кам'яні скульптури.

Більшість учених пов'язує появу у людини потреби відобразити навколишній світ за допомогою художніх засобів з релігійними уявленнями, магією, виникнення яких належить до того самого часу. Етнографія знає безліч прикладів, коли заклинання, танці навколо зображень вважалися засобом впливу на реальних тварин. Мистецтво танцю, ймовірно, також розвинулося з імітації поведінки тварин, мисливських і військових вправ.

Питання про шляхи становлення образотворчого мистецтва – складна наукова проблема. Одні дослідники першим прагненням зобразити щось вважають смуги на наносному шарі глини (їх називають «макарони») на стінах печер і «відбитки» рук. Інші ж доводять, що найдавнішим було «натуральне» мистецтво – виготовлення опудал тварин; на цій основі виникла скульптура, а вже потім – рельєф, гравюра, малюнок.

Працювали давні художники при світлі смолоскипів або світильників. Рукою чи примітивними пензлями (жмут вовни, пучок трави) наносилися сажа, мінеральні фарби. Широко застосовували охру – природну червону фарбу різних відтінків – від жовтуватого до пурпурового, компонентами якої є глина і сполуки заліза або марганцю. Охру спочатку знаходили в натуральному вигляді, а пізніше стали виготовляти, перепалюючи залізняк.

Художники палеоліту зображували переважно тварин: зубрів, коней, оленів, мамонтів. Перші малюнки були недосконалими, але згодом майстерність досягла вражаючого рівня. Фігури тварин стали малювати упевненою лінією, дотримувалися пропорції. З'явилося штрихування, суцільне розфарбування, застосування різних кольорів, що допомагало відображенню об'єму. Шедеври печерного живопису з печер Альтаміра (Іспанія), Ляско, Фон-де-Гом (Франція) передають тварин майже в натуральний зріст з великою реалістичною переконливістю. Особливістю цих розписів є

те, що між реалістично зображеними фігурами окремих тварин немає композиційного зв'язку, іноді вони навіть «находять» одне на одне.

Характерними для палеоліту є невеликі за розміром жіночі статуетки. Вони виконані завжди за одним загальним принципом: кінцівки ледве намічені, риси обличчя не позначені, проте різко підкреслені ознаки жінки-матері. Очевидно, що основна ідея цих зображень – ідея родючості, продовження роду. Вчені пов'язують їх з культом жінки-праматері в родовій общині, де спорідненість велася по материнській лінії.

В Україні досліджено багато палеолітичних пам'яток. Одна з них – стоянка біля села Мізин на Десні, поблизу Чернігова. Там знайдені фігурки птахів, кістяний браслет, оздоблений складним геометричним орнаментом, жіночі статуетки.

У період мезоліту загальний характер образотворчого мистецтва зберігся, проте, на відміну від палеоліту, в мезолітичних розписах провідне місце належить людині, її діям. З'являються сюжетні композиції: полювання, танок тощо. Художник уже прагне передати внутрішній зміст, динаміку того, що відбувається. Це свідчить про нові завдання, які вирішувало мистецтво.

Неоліт (VI тис. до н.е.) – важливий період первісної історії Західного Полісся та Волині. Це був час не лише кардинальних змін в економіці, що виявилось в переході населення до відтворювальних форм господарювання, а й значної еволюції у свідомості, світогляді людей, котрі почали замислюватися над явищами природи, прагнули зобразити небо, сонце, воду, вогонь, землю. З'явилися такі символи, як хрест, спіраль, трикутник, ромб, свастика. Фігури тварин, птахів, людей ставали символічними знаками, зміст яких розгадати буває нелегко. В неоліті реалістичні зображення майже повністю змінилися на абстрактні мотиви, втілені в орнаменті.

Люди неоліту прагнули прикрасити майже все, що їх оточувало: кераміку покривали орнаментом, дерев'яні вироби прикрашали різьбленням. За розфарбованими глиняними статуетками можна здогадуватися, якими були тканини. Відомі численні особисті прикраси: намиста, браслети, каблучки, Тіло розфарбовували чи татуювали. Декоративно-прикладний напрям становить основну прикмету мистецтва неоліту.

Важливим і принципово новим явищем, що характеризує майже повсюдно пізній неоліт і зберігається потім в епоху бронзи, є мегалітична архітектура (мегаліт – від грецького – «великий камінь»). Це свідчить і про технічні можливості, що зросли, і про нові естетичні та ідеологічні потреби людей.

Раніше люди вже набули певного досвіду будівництва житла: напівземлянки палеоліту, глиняні будинки трипільської культури. Але ті споруди носили суто утилітарний, практичний характер, мегаліти ж пов'язані з релігійним культом.

Перехід до епохи металів став наслідком значних культурних і соціальних змін, завдяки чому історія людства отримала якісно нові форми. Бронзова доба в більшості країн Європи, в тому числі і на Україні, тривала в II тис. до н.е.

Під умовним терміном «бронзовий вік» розуміють комплекс явищ в розвитку господарства і суспільних відносин у давнього населення Полісся та Волині, що відрізняють цей період від неоліту і початку залізного віку. Поява бронзових виробів – це не найважливіша ознака даної епохи. До основних показників відносяться: розвиток землеробства, скотарства, патріархально-родових відносин, завершення процесу першого суспільного поділу праці.

За доби бронзи продовжується розвиток землеробства і скотарства. У цей час значно зростає асортимент культурних рослин (знайдено декілька сортів пшениці, просо, ячмінь, льон, горох та ін.). Серед домашнього стада переважала велика рогата худоба.

Однією з особливостей доби бронзи на території Волині є те, що протягом всього її існування добування каменю та кременю і виготовлення з них відповідних виробів мало в господарстві племен надзвичайно велике значення.

Отже, духовна культура та мистецтво первісного населення Західної Волині та Західноволинського Полісся становить собою унікальний феномен, що періодично змінювався разом із зміною етнічного складу населення. В період енеоліту, доби бронзи особливо яскраво виявляється синкретичність обрядів, технології виготовлення та оздоблення кераміки тощо. Все це було наслідком взаємодії різнобічних проникнень, інфільтрацій, ідей, новацій, вірувань з півдня, заходу, сходу. В боротьбі цих складових місцеві культури витворювали нові оригінальні мистецькі комплекси.

Протягом первісної епохи внаслідок дуже тривалого біологічного розвитку самої людини, вдосконалення її матеріальної куль-

тури, розвитку видів діяльності (від мисливства і збиральництва до землеробства і скотарства), еволюції мистецтва (від перших примітивних зображень через розквіт первісного реалістичного мистецтва до складних абстрактних образів, виражених в орнаменті), ускладнення і розшарування суспільства, поглиблення уявлень про навколишній світ були закладені фундаментальні основи всієї сучасної людської культури.

Література до розділу 3

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо) / Э.А. Балагури, Л.И. Крушельницкая, В.М. Конопля и др.; отв. ред. А.П. Черныш. – К. : Наук. думка, 1990. – 188 с.
2. Археология Украинской ССР / Под. ред Д.Я.Телегина. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. Первобытная археология. – 473 с.
3. Археологічна спадщина Яна Фітцке / За ред. Г. В. Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – 487 с.
4. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку / Відп. ред. О.П. Черниш. – К. : Наук. думка, 1981. – Т.1. – 310 с.
5. Археологія України: курс лекцій: навч. посіб. / Л.Л. Залізняка, О.П. Моця, В.М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.
6. Бандрівський М. Основні періоди розвитку висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток) / М.Бандрівський, Л.Крушельницька // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів : НТШ, 1998. – Т.ССХХХV. Праці Археологічної комісії.– С. 193–247.
7. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы: монография / С.С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1982. – 210 с.
8. Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине: монография / С.С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1972. – 271 с.
9. Бибиков С.Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта: очерк материальной и духовной культуры палеолитического человека / С. Н. Бибиков. – К. : Наук. думка, 1981. – 108 с.
10. Брей У. Археологический словарь : пер. с англ. / [отв. ред. В.П. Алексеев] / У. Брей, Д. Трамп. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.

11. Васіна З. О. Український літопис вбрання : [книга-альбом] / З. О.Васіна. – К. : Мистецтво, 2003. – Т.1. : 11000 років до н.е.–XIII ст. н.е. : науково-художні реконструкції. – 448 с.
12. Відейко М. Шляхами трипільського світу : [наук.-попул. вид.] / Михайло Відейко. – К. : Наш час, 2008. – 296 с. – (Невідома Україна).
13. Голан А. Миф и символ / Ариель Голан. – М. : Русслит, 1993. – 374 с.
14. Давидюк В.Ф. Українська міфологічна легенда : монографія / В.Ф.Давидюк. – Львів : Світ, 1992. – 176 с.
15. Давня історія України : в 3-х т. / Ред. кол. : П. П. Толочко, В.Д. Баран, С. М. Бібіков та ін. – К. : Наук. думка, 1997–2000. – Т. 1: Первісне суспільство / Ред. кол. : В. Н. Станко, С. С. Березанська, В. М. Гладилін та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – 560 с.
16. Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека / Я.Елинек. – Прага : Артия, 1982. – 560 с.
17. Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита : [монографія] / Л. Л. Зализняк. – К. : Наук. думка, 1989. – 176 с.
18. Зализняк Л.Л. Найдавніше минуле України / Л.Л. Зализняк. – К. : Наук. думка, 1997. – 81 с.
19. Зализняк Л.Л. Передісторія України X–V тисячоліття до н.е. / Л.Л. Зализняк. – К. : Наук. думка, 1998. – 307 с.
20. Захарук Ю.М. Культура лінійно-стрічкової кераміки / Ю.М.Захарук // Археологія УРСР. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 1. – С. 96–104.
21. Захарук Ю.М. Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині / Ю.М. Захарук // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 1961. – Вип. 3. – С. 22–41.
22. Збеневич В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины / В.Г. Збеневич. – К. : Наук. думка, 1989. – 224 с.
23. Звіти М. Пелещишина за 1962, 1969 рр. : [рукопис] – Фонди Волинського краєзнавчого музею.
24. Исаенко В.Ф. Археологическая карта Белоруссии. / Исаенко В. и др. – Минск : Полымя, 1968. – Вып. 1. Памятники каменного века. – 124 с.

25. Исаенко В.Ф. Неолит Припятского Полесья / В.Ф. Исаенко. – Минск : Наука и техника, 1976. – 123 с.
26. Історія українського мистецтва: В 6-ти т. / Відп. ред. Ю.С.Асеев. – Т.1. Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. – К. : Вид-во УРЕ, 1966. – 455 с.
27. Кларк Дж. Доисторическая Европа: экономический очерк / Пер. с англ. М.Б. Граковой-Свиридовой. – М. : Изд-во иностранной лит-ры. 1953. – 332 с.
28. Кодлубай І., Нога О. Прадавня Україна. Історія, культура, вбрання / І. Кодлубай, О. Нога. – Львів : НВФ «Українські технології», 2004. – 528 с.
29. Конопля В. Лендельская культура // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо) – К. : Наук. думка, 1990. – С.7–5.
30. Крвавич Д. П. Українське мистецтво : Навч. посібн. : У 3 ч. / Крвавич Д. П., Овсійчук В. А., Черепанова С. О. – Ч. 1. – Л. : Світ, 2005. – 256 с.
31. Крушельницкая Л.И. Высоцкая культура / Л.И. Крушельницкая, // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо) / Отв. ред. А.П.Черныш. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 115–123.
32. Кубицька Н. Глиняні птахи у віруваннях та мистецтві / Н.Кубицька, Г.Охріменко // Історія релігій в Україні : наук. зб. – Львів : Логос, 2003. – Кн. І. – С. 38–42.
33. Кубицька Н.В. Особливості давньої кераміки Західного Полісся (образ західнополіського горщика епохи неоліту) / Н.В. Кубицька // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: зб. наук. праць: наук. зап. Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2001. – Вип.6. – С.5–10.
34. Кучінко М. М. Археологічні пам'ятки Волині: [навч. посіб.] / М. М. Кучінко, Г.В. Охріменко. – 2-е вид., випр. і доп.– Луцьк : Вид-во ВДУ «Вежа», 1995. – 168 с.
35. Мириманов В. Малая история искусств. Первобытное и традиционное искусство. – М. : Искусство, 1973. – 320 с.
36. Окладников А.П. Утро искусства / А.П. Окладников. – Л. : Искусство. Ленинградское отделение, 1967. – 135 с.
37. Охріменко В. Духовна культура енеолітичного населення Волині / В. Охріменко, Н. Скляренко, Г. Охріменко // На-

- риси культури давньої Волині: / [за заг. ред. Г. Охріменка]. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 101–217.
38. Охріменко Г.В. Найдавніші джерела слов'янства / Г.В.Охріменко // Древяни. – Львів, 1995. – Вип. 1. – С.59–82.
39. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури): монографія / Г. В. Охріменко. – 2-е вид., доп. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2004. – 252 с.
40. Охріменко Г., Середюк О. Неолітичне поселення Коник на Поліссі / Г.Охріменко, О. Середюк // Археологія. – 1988. – Вип. 64. – С. 85–93.
41. Охріменко Г. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині : монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001. – 138 с.
42. Охріменко Г.В. Розвиток керамічного виробництва на Волині (археологічний, етнографічний, мистецький аспекти): монографія / Г.В.Охріменко, М.М.Кучинко, Н.В. Кубицька. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2003. – 246 с.
43. Павлів Д. Рованцівський могильник / Д.Павлів // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра та Прип'яті / М.Бандрівський та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – С.11–35.
44. Павлів Д. Тяглівський могильник / Д.Павлів // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра та Прип'яті / М.Бандрівський та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – С.35–56.
45. Палеолит СССР: [монографія] / Отв.ред.тома П.И. Борисовский. – М. : Наука, 1984. – 383 с. – (Археология СССР с древнейших времен до средневековья : в 20 томах / под общ. ред.. Б.А. Рыбакова)
46. Пелещишин М. Зооморфна пластика в культурах лійчастого посуду і трипільської на Західній Волині / М.Пелещишин // Проблеми історії та археології давнього населення УРСР. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 173–174.
47. Пелещишин М. Племена мідного віку Прикарпаття і Західної Волині / М.Пелещишин // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. – К. : Наук. думка, 1974. – С. 104–112.

48. Пелешин М. Поселення мідного віку біля сіл Костянець, Листвин у Західній Волині / М. Пелешин. – Львів : Вид-во Львівськ. ун-ту, 1997. – 121 с.
49. Пелешин М.А. Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині : монографія / М.А. Пелешин. – Тернопіль, 2004. – 155 с.
50. Першиц А. И. История первобытного общества : ученик / А. И. Першиц, А. Л. Монгайт, В. Т. Алексеев. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. школа, 1982. – 223 с.
51. Позіховський О. Виробничий комплекс волинолюблінської культури в с. Зимне / О. Позіховський // Нариси культури давньої Волині: / [за заг. ред. Г. Охріменка]. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – С.285–295.
52. Савич В. П. Пізньопалеолітичне населення південно-західної Волині / В. П. Савич. – К. : Наук. думка, 1975. – 135 с.
53. Свешніков І. К. Довідник з археології України. Ровенська область / І. К. Свешніков, Ю. М. Нікольченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 113 с
54. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III на початку II тисячоліття до нашої ери: монографія / І. К. Свешніков. – К. : Наук. думка, 1974. – 207 с.
55. Склярєнко Н. Кераміка раньоземлеробської волинолюблінської культури Західної Волині / Н. Склярєнко, Г. Охріменко // Пашкевич Г., Охріменко Г. Розвиток землеробства на території Волині (VI-II тис. до н.е.) : навч. посіб. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – С.169–203.
56. Стельмашук Г. Художні особливості вбрання на теренах України (від Трипілля до Київської Русі) // Діалог культур: Україна у світовому контексті. Мистецтво і освіта. – Вип. 3. – Львів, 1988. – С. 468.
57. Стельмашук Г. Г. Давнє вбрання на Волині: Етнографічно-мистецтвознавче дослідження : монографія / Г. Г. Стельмашук. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – 280 с.
58. Телегин Д. Я. Неолитические могильники мариупольского типа / Д. Я. Телегин. – К. : [б. в.], 1991. – 96 с.
59. Черниш О.П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту / О.П.Черниш. – К. : Наук. думка, 1975. – 167 с.

60. Чмихов М.О. Давня культура : навч. посібник / М.О. Чмихов. – К. : Либідь, 1994. – 288 с.
61. Antoniewicz W. Archeologia Polski : Zarys czasów przedhistorycznych wczesnośredniowiecznych ziem Polskich. – Warszawa, 1928.
62. Drewko M. Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora zabytków przedhistorycznych okresu Lubelskiego za lata 1928 i 1929 / M. Drewko // WA. – 1935. – T. 13. – S.295.
63. Fiteke J. Cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Torczynie, pow. Luck / J.Fitcke // Sprawozdania PAU. – Kraków, 1938. – T. X. – Z. 1. – S. 25–26.
64. Gąsowski J. Sztuka pradziejowa w Polsce / J. Gąsowski. – Warszawa : Wyd-wo Artystyczne i Filmowe 1975. – 188 s.
65. Głosik J. Kultura strzyżowska / J. Głosik // Materiały starożytne. – Wrocław–Warszawa–Kraków : Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1968. – T. XI. – S. 7–117.
66. Hensel W. Polska starożytna / W. Hensel. – Wrocław–Warszawa : Wyd wo Polskiej Akademii Nauk, 1973. – 556 s.
67. Jastrzębski S. Imports of the Trypole culture pottery in the Southern-Eastern group of the Funnel Beaker culture / S. Jastrzębski // Memories Archaeologiques. – Lublin : UMKS, 1985. – S. 71–89.
68. Kulczycka-Leciejewiczowa A. Początki osadnictwa plemion naddunajskich na ziemiach Polskich / A. Kulczycka-Leciejewiczowa // Prahistoria ziem Polskich. – Wrocław : Wyd-wo PAN, 1979. – T. II. – S. 19–157.
69. Kulczycka-Leciejewiczowa A. Osadnictwo neolityczne w Polsce południowo-zachodniej Próba zarysu organizacji przestrzennej / A. Kulczycka-Leciejewiczowa. –Wrocław : KEA, 1993. – 224 s.
70. Malinovi R. Vzpominki na minulost / R. Malinovi, J. Malinovi. – Ostrava : Nahladatelstvi Profil, 1982. – 277 s.
71. Prahistoria ziem Polskich / [pod. red. W. Hensla i T. Wiślańskiego]. – Wrocław–Warszawa : Wyd wo Ossolineum, 1979. – T. II. Neolit. – 452 s.
72. Robinson C. The Jrigins of Faience in Poland / C.Robinson, B.Vaczyńska, M.Polańska // Sprawozdania archeologiczne. – 2004. – T. 56. – S.93–100.

73. Sulimirski T. Cordet ware and Globular Amphora North-East of the Carpathians / T. Sulimirski. – London : University, 1968. – 227 p.
74. Sulimirski T. Polska przedhistoryczna / T. Sulimirski. – Londyn, 1957–1959. – Cz. II. – S. 84–257.
75. Szmyt M. Between West and East / M. Szmyt // Baltic-Pontic Studies: People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europa: 2950–2350 BC. – Poznań, 1999. – T. 8. – S. 148–167.
76. Taras H. Na przedpolu świata pontyjskiego – osadnictwo kultury strzowskiej (2000 – 1950–1600 przed Chr.) / H. Taras // Pradzieje południowo-wschodniej Lubelszczyzny. – Lublin, 2007. – 179 s.
77. Wojciechowski W. Młodsze kultury kręgu naddunajskiego / W. Wojciechowski // Pradzieje ziem Polskich od IX do V tysiąclecia p.n.e.. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972. – T. 2. – S. 263–278.

Питання до розділу 3

1. Розкрийте особливості поховального обряду людей давнього кам'яного віку. Яку роль у цьому дійстві відіграло мистецтво?
2. Які предмети підтверджують наявність розвинутої системи магії, пов'язаної з культом померлих?
3. У чому сутність поховального обряду ВНК? Які функції у цьому виконували керамічні вироби?
4. Які мистецькі знахідки КЛСК, що свідчать про існування культу тварин, виявлено археологами на Волині?
5. Проаналізуйте орнаментику посуду трипільців. Які культи можна спостерігати на Волині на основі керамічних знахідок?
6. Які зміни у віруваннях та поховальному обряді відбулися на Волині у бронзовому віці? Наведіть приклади.
7. Назвіть основні етапи еволюції одягу первісної людини.
8. Які функції виконували декоративні деталі одягу первісної людини? Наведіть приклади.
9. Схарактеризуйте особливості одягу мідного віку? У чому відмінності жіночого і чоловічого вбрання?
10. Розкажіть про прикраси та їх роль в одязі носіїв стжижовської культури?

11. У чому полягає сакральне значення прикрас періоду доби бронзи? Наведіть приклади.
12. До якого періоду належать найдавніші зразки образотворчого мистецтва стародавнього населення України?
13. Які фарби використовувалися у мистецтві палеоліту? Яке їхнє функціональне призначення?
14. Наведіть приклади найдавніших мистецьких артефактів із гравіруванням.
15. Розкажіть про особливості естетичного аспекту палеолітичних знарядь з кістки. Які техніки обробки кістки та кременю застосовували первісні люди?
16. Які ви можете виділити характерні риси дрібної пластики як унікальних видів мистецтва первісної людини?
17. Які види глиняної пластики виявлено на Волині?
18. Назвіть ознаки глиняної пластики у трипільського населення Волині?
19. Порівняйте риси глиняної пластики носіїв КЛП та лужицької культури.
20. Якими конструктивними особливостями вирізняється зооморфна пластика з Волині (на прикладі Рованцівського могильника)?
21. Простежте еволюцію орнаментування кераміки у первісну добу (на основі археологічних знахідок з Волині).
22. Назвіть основні риси формотворення та декору керамічних виробів ВНК.
23. Які диференційні ознаки кераміки КЛСК Волині?
24. Який декор властивий керамічним виробам маліцької та волино-люблінської культури з території Волині? Які ви можете виділити відмінності?
25. Якими особливостями вирізняється кераміка пізньотрипільської культури з Волині?
26. Схарактеризуйте кераміку культури лійчастого посуду?
27. Опишіть кераміку стжижовської культури. Які типи посуду характерні для неї?
28. Які основні ознаки кераміки тшинецько-комарівської культури?
29. Чим вирізняється керамічний комплекс лужицької культури? Назвіть відомі пам'ятки на Волині.
30. Які найдавніші музичні інструменти відомі з території Волині?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. До мезолітичних культур Волині належать:
 - а) культура Лінгбі, агренсбурзька, свідерська;
 - б) культура лінійно-стрічкової кераміки, буго-дністровська;
 - в) сурсько-дністровська, агренсбурзька;
 - г) німанська;
 - ґ) дніпро-донецька.

2. До якої широкої спільності входили пам'ятки волинської неолітичної культури?
 - а) Буго-дністровська;
 - б) Дніпро-донецька;
 - в) культури Правобережжя;
 - г) півдня України;
 - ґ) Прип'ятське Полісся.

3. Які хронологічні межі буго-дністровської культури?
 - а) IV–III тис. до н.е.;
 - б) VII–V тис. до н.е.;
 - в) VI–V тис. до н.е.;
 - г) III–II тис. до н.е.;
 - ґ) VIII–VII тис. до н.е.

4. Де сформувалася культура лінійно-стрічкової кераміки?
 - а) на Подніпров'ї;
 - б) на Закавказзі;
 - в) у Подунав'ї;
 - г) на Подністров'ї;
 - ґ) на Волині.

5. Культура лійчастого посуду найкраще досліджена на Волині в:
 - а) с. Зимне, с. Тадані;
 - б) с. Лежниця;
 - в) с. Черничі, с. Буханка;
 - г) с. П'ятидні;
 - ґ) с. Литовеж.

6. Як здійснювалася забудова жител трипільської культури?

- а) житла розміщені, так званими «вулицями»;
- б) хаотично;
- в) розкидано;
- г) по колу, в центрі – загін для коней;
- г) хуторами.

7. Які типи жител характерні для трипільців?

- а) землянки;
- б) напівземлянкові житла;
- в) одно-, або двоповерхові наземні житла;
- г) овальні;
- г) округлі.

8. До якого періоду належить свідерська культура?

- а) палеоліт;
- б) мезоліт;
- в) енеоліт;
- г) неоліт;
- г) фінальний палеоліт.

9. До якого періоду належить трипільська культура?

- а) палеоліт;
- б) мезоліт;
- в) енеоліт;
- г) неоліт;
- г) доба бронзи.

10. Маліцька культура сформувалася в:

- а) Угорщині;
- б) південно-східній Польщі;
- в) західній частині Білорусії;
- г) в Подністров'ї;
- г) на Волині.

11. Пам'ятки якої культури представлені стоянками в селах Балаховичі, Березне, Великий Мідськ, Красноволя, Кричильськ?

- а) культура Лінгбі;
- б) пам'ятки типу Нобель;
- в) агренсбурзька;
- г) свідерська культура;
- г) коморницька.

12. Кераміка маліцької культури Волині складається з двох технологічних груп:

- а) орнаментальної;
- б) столової й кухонної;
- в) канельованої;
- г) біломальованої;
- г) гостродонної.

13. В якому періоді виникає орне землеробство з використанням тягової сили бика?

- а) в добу бронзи;
- б) енеоліті;
- в) палеоліті;
- г) мезоліті;
- г) в залізному віці.

14. Яка з названих культур належить до доби бронзи?

- а) комарівська;
- б) милоградська;
- в) кулястих амфор;
- г) лійчастого посуду;
- г) трипільська.

15. Скіфів на території України замінили:

- а) трипільці;
- б) кіммерійці;
- в) слов'яни;
- г) сармати;
- г) германці.

16. Культура Ноа належить до:

- а) енеоліту;
- б) кам'яного віку;
- в) залізного віку;
- г) бронзової доби;
- ґ) неоліту.

17. Культура Лінгбі належить до:

- а) неоліту;
- б) культура пізнього палеоліту;
- в) мезоліту;
- г) енеоліту;
- ґ) раннього палеоліту.

18. Ямна культура була характерна для:

- а) мезоліту;
- б) палеоліту;
- в) енеоліту;
- г) неоліту;
- ґ) доби бронзи.

19. Бронзова доба датується:

- а) II– початок I тис. до н.е.;
- б) III–II тис. до н.е.;
- в) IV– початок III тис. до н.е.;
- г) I тис. до н.е. – I тис. н.е.;
- ґ) V– IV тис. до н.е.

20. Найдавніші поселення людей, що відносяться до раннього палеоліту, це:

- а) с. Молодово;
- б) с. Ростань Шацького району;
- в) с. Королево;
- г) с. Бармаки;
- ґ) с. Мізин.

21. Найранішою серед мезолітичних культур Волині є:
- а) яніславицька культура;
 - б) культура Лінгбі;
 - в) культура лінійно-стрічкової кераміки;
 - г) аренсбурзька;
 - г) свідерська.
22. Яка культура в період енеоліту була однією з найбільш розвинутих етнокультурних груп Європи?
- а) дніпро-донецька культура;
 - б) трипільська культура;
 - в) ямково-гребінцева культура;
 - г) волинська неолітична;
 - г) культура кулястих амфор.
23. У який період починається процес виділення скотарських племен з основної маси землеробсько-скотарського населення, що стало передумовою для першого великого суспільного поділу праці – відокремлення скотарства від землеробства?
- а) палеоліті;
 - б) неоліті;
 - в) енеоліті;
 - г) мезоліті;
 - г) у добу бронзи.
24. Трипільська культура належить до епохи:
- а) мезоліту;
 - б) енеоліту;
 - в) неоліту;
 - г) доби бронзи;
 - г) залізного віку.
25. Чим переважно займалося населення культури лійчастого посуду (вказати вид господарства)?
- а) землеробство;
 - б) полювання;
 - в) збиральництво;
 - г) скотарство;
 - г) рибальство.

26. Звідки прийшли носії культури лійчастого посуду?
- а) Подністров'я;
 - б) з Румунії;
 - в) з Молдови;
 - г) Подунав'я;
 - г) зі Скандинавії, північної Польщі.
27. Населення культури лійчастого посуду було попередиками:
- а) прагерманців;
 - б) праслов'ян;
 - в) праіндоєвропейців;
 - г) прибалтів;
 - г) кочівників.
28. Пам'ятки культури ямково-гребінцевої кераміки поширені:
- а) в Естонії, Латвії;
 - б) у Німеччині, Швеції;
 - в) у Польщі;
 - г) на північному сході України;
 - г) на Волині.
29. Під впливом якої культури розвивалась Буго-Дністровська культура?
- а) культури кулястих амфор;
 - б) культури Криш-Старчево;
 - в) трипільської культури;
 - г) культури лійчастого посуду;
 - г) дунайської культури.
30. Хто з дослідників вивчав дніпро-донецьку культуру?
- а) Д. Телегін;
 - б) В. Хвойко;
 - в) Т. Пасек;
 - г) О. Титова;
 - г) Л. Залізняк.

31. В якому регіоні склалася культура Гумельниця?
- а) в р-ні Дніпра;
 - б) на побережжі Чорного моря;
 - в) Балкансько-Дунайському регіоні;
 - г) в Подністров'ї;
 - ґ) на Поділлі.
32. В якому періоді виникають релігійні вірування: тотемізм, магія, анімізм?
- а) мезоліт;
 - б) пізній палеоліт;
 - в) ранній палеоліт;
 - г) неоліт;
 - ґ) енеоліт.
33. Віра, що в людині і в навколишніх предметах є душа:
- а) тотемізм;
 - б) анімізм;
 - в) політеїзм;
 - г) забобони;
 - ґ) фетишизм.
34. Що є ознакою обрядового культового центру?
- а) культурний шар;
 - б) жертвні предмети;
 - в) ідол;
 - г) скульптури;
 - ґ) зольники.
35. Яка енеолітична культура відрізняється великою кількістю амулетів?
- а) маліцька;
 - б) трипільська;
 - в) Гумельниця;
 - г) волино-люблінська;
 - ґ) кулястих амфор.

36. Носії якої культури приносили вотивні дари водним божествам?

- а) волино-люблінської культури;
- б) культури кулястих амфор;
- в) маліцької культури;
- г) трипільської культури;
- г) культури лійчастого посуду.

37. Носії якої культури енеоліту Волині споруджували поховальні будинки?

- а) культури кулястих амфор;
- б) трипільської культури;
- в) культури лійчастого посуду;
- г) маліцької культури;
- г) волино-люблінської культури.

38. У яких землеробських племен Волині практикувався ритуал поховання тварин?

- а) культури кулястих амфор;
- б) культури лійчастого посуду;
- в) трипільської культури;
- г) волино-люблінської культури;
- г) маліцької культури.

39. Які тварини були культовими в неоліті на теренах України?

- а) бик;
- б) вівця;
- в) коза;
- г) свиня;
- г) кінь.

40. Які тварини були культовими в енеоліті на Волині?

- а) бик;
- б) баран;
- в) коза;
- г) свиня;
- г) кінь.

41. Які племена в період енеоліту зводили храми?
- а) маліцької культури;
 - б) волино-люблінської культури;
 - в) культури кулястих амфор;
 - г) культури лійчастого посуду;
 - г) трипільської культури.
42. Які вчені зробили значний внесок у вивчення палеоліту в Україні?
- а) О. Цинкаловський, Я. Пастернак;
 - б) Ю.Захарук, М. Пелещишин;
 - в) О. Черниш, І. Шовкопляс;
 - г) В. Савич, В. Пясецький;
 - г) І. Свєшніков, С. Березанська.
43. Для мезолітичної епохи характерно:
- а) винайдення лука і стріл;
 - б) перехід від привласнювального до відтворювального господарства;
 - в) приручення тварин;
 - г) заміна макролітів мікролітами;
 - г) поява рибальства.
44. Які місцевості на Волині представлені мезолітичними пам'ятками?
- а) с. Зимне, с. Литовиж;
 - б) с. Великий Мідськ, с. Балаховичі;
 - в) с. Мала Осниця, с. Лахвичі;
 - г) оз. Люб'язь, оз. Тур;
 - г) район Швацьких озер.
45. Для волинської неолітичної культури характерні:
- а) макролітичні знаряддя праці;
 - б) мікролітичні знаряддя праці;
 - в) мисливські знаряддя;
 - г) знаряддя на відщепях;
 - г) біфаціальні знаряддя.

46. Пам'ятки доби бронзи регіону Волині досліджували:

- а) Д. Козак, І. Шовкопляс;
- б) Я.Фіцке, М.Пелешишин, І.Свешніков;
- в) В.Конопля, Ю. Кухаренко;
- г) О. Ратич, В. Терський;
- г) В. Цигилик, В. Савич.

47. Які культури представляють епоху неоліту?

- а) маліцька культура;
- б) трипільська культура;
- в) культура Криш (Кереш);
- г) Дніпро-Донецька культура;
- г) культура Гумельниця.

48. Головними поселеннями трипільської культури були:

- а) Гоща, Зимно;
- б) Володимирівка, Лука-Врублівецька;
- в) Винники, Тадані;
- г) Межиріч, Колодяжне;
- г) Бодаки, Голишів.

49. Культуру лійчастого посуду досліджували:

- а) М. Пелешишин;
- б) В. Хвойко;
- в) О. Цинкаловський;
- г) І. Свешніков;
- г) Ю. Захарук.

50. Культ якого божества «проповідували» трипільці?

- а) культ богині родючості – жінки;
- б) культ бога війни – меча;
- в) поклонялися коню;
- г) культ бика;
- г) поклонялися водним божествам.

51. Невід’ємна частина трипільського житла:
- а) піч;
 - б) вогнище;
 - в) ліжко;
 - г) рогаті крісла;
 - г) антропоморфні фігурки.
52. Який був основний поховальний обряд у культури лінійно-стрічкової кераміки:
- а) тілоспалення;
 - б) скорчення на боці;
 - в) випростання на спині;
 - г) тілопокладання;
 - г) поховання в ямі.
53. Які функції відігравали кургани?
- а) поховання;
 - б) орієнтири;
 - в) астрономічні обсерваторії;
 - г) культові місця;
 - г) спостережні пункти.
54. В яких місцях зводилися святилища?
- а) на островах;
 - б) в гирлах річок;
 - в) на мисах;
 - г) серед боліт;
 - г) в долинах.
55. З яких матеріалів виготовлялися прикраси в період енеоліту?
- а) з каменю;
 - б) з кераміки;
 - в) з мушлі;
 - г) з кістки;
 - г) з міді.

56. Які з названих пунктів були культовими центрами слов'ян-язичників?

- а) Аркона;
- б) збруцький ідол;
- в) свята гора в Зимному;
- г) Тустань;
- г) Сватина гора біля с. Семки.

57. Які сакральні пам'ятки характерні для стародавніх слов'ян?

- а) капища;
- б) храми;
- в) зольники;
- г) місця тризни;
- г) священні гаї.

58. Які енеолітичні культури мали розписний посуд?

- а) культура кулястих амфор;
- б) культура лійчастого посуду;
- в) маліцька культура;
- г) волино-люблінська культура;
- г) трипільська культура.

59. Які енеолітичні племена інкрустували кераміку?

- а) культури кулястих амфор;
- б) трипільської культури;
- в) маліцької культури;
- г) волино-люблінської культури;
- г) культури лійчастого посуду.

60. Які культури доби бронзи належать до епішнурових?

- а) середньодніпровська,
- б) кулястих амфор;
- в) межановицька;
- г) стжижовська;
- г) городоцько-здовбицька.

ВІДПОВІДІ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

<i>№ завдання</i>	<i>Відповідь</i>	<i>№ завдання</i>	<i>Відповідь</i>
1	<i>а)</i>	31	<i>в)</i>
2	<i>б)</i>	32	<i>б)</i>
3	<i>г)</i>	33	<i>б)</i>
4	<i>в)</i>	34	<i>б)</i>
5	<i>а)</i>	35	<i>б)</i>
6	<i>з)</i>	36	<i>г)</i>
7	<i>в)</i>	37	<i>в)</i>
8	<i>г)</i>	38	<i>а)</i>
9	<i>в)</i>	39	<i>а)</i>
10	<i>б)</i>	40	<i>б)</i>
11	<i>з)</i>	41	<i>г)</i>
12	<i>б)</i>	42	<i>в), з)</i>
13	<i>б)</i>	43	<i>з), г)</i>
14	<i>а)</i>	44	<i>б), в), з), г)</i>
15	<i>з)</i>	45	<i>б), в)</i>
16	<i>з)</i>	46	<i>б), в)</i>
17	<i>в)</i>	47	<i>в), з), г)</i>
18	<i>в)</i>	48	<i>б), г)</i>
19	<i>б)</i>	49	<i>а), в), г)</i>
20	<i>в)</i>	50	<i>а), з)</i>
21	<i>б)</i>	51	<i>а)</i>
22	<i>б)</i>	52	<i>б), г)</i>
23	<i>в)</i>	53	<i>а), в), з)</i>
24	<i>б)</i>	54	<i>а), б)</i>
25	<i>а)</i>	55	<i>в), з), г)</i>
26	<i>г)</i>	56	<i>а), б), з)</i>
27	<i>а)</i>	57	<i>а), г)</i>
28	<i>з)</i>	58	<i>з), г)</i>
29	<i>б)</i>	59	<i>а), г)</i>
30	<i>а)</i>	60	<i>в), з), г)</i>

Короткий словник термінів

Світлана Локайчук

Ангоб – тонкий шар рідкої глини, яким покривалась поверхня сформованого керамічного посуду або виробу перед випалюванням. Іноді в А. домішувались барвники, а поверхня лощилась. А. прикрашав поверхню посуду та підвищував його водостійкість

Аренсбурзька (Агрєнсбурзька) культура або **культура Арєнсбурґ** – одна з фінальнопалеолітичних культур, поширена в басейні Одри, Лаби, Вісли, Прип'яті. Входить до кола культур з листяками. Арєнсбурзькі наконечники стріл виготовлялися так само на стрункій пластині, як і свідерські, проте мали скошений ретушню край вістря. Із середньовеликих пластин, знятих з двоплощинних нуклеусів, виготовляли наконечники, скребки, різні типи різців (серединні, серединно-бокові) Робилися знаряддя і на відщєпах. Назва запропонована Г. Швантєсом у 1939 році – від єпонімної пам'ятки в Німєччині.

Артефакт (лат. *arte* – мистецтво і *factum* – штучно зроблений) – предмет неприродного походження; артефактами називають знахідки, виготовлені людиною і знайдені під час розкопок.

Волино-люблінська культура (рос. *волыньско-люблинская культура*, польськ. *kultura wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej*) – ранньонеолітична культура, населєння якої проживало на терєнах Малопольщі та Волині. Раніше вживаний термін – зимненська група лендельської культури чи культура Зимне–Злота. В архєологічній літературі довоєнного часу вона відома під назвою моравська культура розписної кераміки. Польські дослідники й тепєр підкрєслюють її важливу ознаку – мальований посуд (класична фаза). Особливою своєрідністю вирізняється оздоблення кубків ВЛК – невеликих або середніх розмірів підокруглих виробів, які ще нагадують кулясті форми лінійно-стрічкової кераміки. Деякі з них мають розписні деталі білою фарбою на коричневому або темному тлі у формі чотирикутних, ромбоподібних полів із навскісними рисками біля вінець.

Волинська неолітична культура (рос. *волыньская неолитическая культура*, польськ. *wołyńska neolityczna kultura*) – архєологічна культура, порівняно недавно виділена і названа за арєалом поширення пам'яток – в межах Волинського Полісся, де зараз відомо близько 100 пунктів. Д. Телегін, О. Титова, Г. Охріменко відносять її до дніпро-дєнецької етнокультурної спільності (дніп-

ро-донецького кола культур). Однією з характерних рис ВНК є тонкостінний посуд конусоподібної або профільованої форми з гребінцево-накольчастим орнаментом. Декор складався з горизонтальних рядів насічок, відтисків, зроблених нахиленою паличкою («копитця»), сітчастої штриховки, прокреслених широких та вузьких ліній. Багатьом виробам притаманне смугасте згладжування («розчісування») поверхні гребінцем або віхтем трави. ВНК складалася на основі ясніславицької мезолітичної культури і за свого існування пройшла умовно виділені три етапи: ранній, середній та пізній. У передвоєнні роки називалася «гребінцево-накольчастою» (польськ. *grzebikowo-dolkowa*). У працях І. Свешнікова, Л. Мацкевого цей термін зберігся до початку 90-х років ХХ ст.

Вотивні дари (дарунки) – предмет чи група предметів, тварини, інколи людина, залишені у священному місці як офіра (жертва) божеству. Назва походить від латинського *votum* – жертва.

Городоцько-здовбицька культура – одна з епішнурових культур, яка охоплювала Західну Волинь та південь Західного Полісся в межах Волинської та Рівненської областей. Культуру виділено І.К. Свешніковим за матеріалами досліджень 1959–1966 рр. Він же поділив відкриті пам'ятки на дві хронологічні фази – ранню (городоцьку) та пізню (здовбицьку). Кераміка доволі своєрідна. Для ранньої фази характерні в основному кулясті форми з підлощеною поверхнею, декоровані відбитками шнура та насічками. На пізній фазі форми посуду урізноманітнюються (амфори, горщики, кухлі, кубки), а в тісті помічено домішку потовченого кременю.

Жорства (рос. *дресва*) – товчений камінь, що використовувався як домішка у тісто глиняних посудин для збільшення вогнестійкості гончарних виробів та попередження розтріскування під час висихання.

Кельт – у широкому розумінні слова сокира, тесло або мотика з каменю або бронзи з руків'ям, що вставлялось у втулку. У вузькому розумінні – різновид сокир бронзового віку з втулкою, розміщеною перпендикулярно лезу.

Імпорт – умовна назва артефактів, виготовлених в іншій культурній середовищі та отриманих в результаті обміну.

Культура багатоваликової (багатопружкової) кераміки (рос. *культура многоваликовой керамики*, білор. *культура шматвалікавай керамікі*, польськ. *kultura ceramiki wieleprużkowej*) – культура епохи середньої бронзи, виділена С. Березанською. На-

зва за орнаментациєю посуду (переважно гострорєберні горшки) наліпними валиками. Ареал поширення: степова та лісостєпова Україна, Молдова, Подоння. Відомо понад 200 поселень, розташованих на низьких терасах, заплавлних підвищеннях, корінних берегах. Склалася на основі місцевих катакомбних культур. На Поліссі та Середньому Подніпров'ї змінилася східнотшинецькою та комарівською культурами. Інша назва – бабинська (за назвою села Бабино).

Культура Лінгбі – культура фінального палеоліту. Характерні одноплощинні та двоплощинні нуклеуси, з яких одержували шляхом оббивки широкі масивні пластини. Основні знаряддя: скребки (кінцеві на пластинах та підокруглі на відщєпах), різці, а також найдавніші мисливські знаряддя фінального палеоліту – великі грубі черенкові наконечники стріл, виготовлені на широких пластинчатих відщєпах чи пластинах, – лінгбійські наконечники. Вони знайдені на стоянках біля сіл Гораймівка, Черськ Манєвицького району, Лютка Старовижівського району та ін. Пам'ятки цієї культури відомі на території Швеції, Данії, Латвії, Литви, у басейнах Одри, Німану, Прип'яті. Назва походить від місця перших знахідок в Норре Лінгбі на північному узбережжі Данії (запропонована Й. Кларком у 1936 році).

Кулястих амфор культура – археологічна культура кінця мідного віку. Свою назву культура дістала за характерними формами посуду – кулястими амфорами з циліндричною або конічною шийкою та невеликими вушками на плічках. Поховальні пам'ятки засвідчують, що покійників ховали у прямокутних скринях з кам'яних плит у скорченому положенні. Співіснувала з культурами лійчастого посуду, пізнім етапом трипілля. Змінюється культурами шнурової кераміки. Знайдено на території Західної України, Польщі, на сході Німеччини. Українські пам'ятки віднесено до східної групи культури кулястих амфор. Виділив культуру кулястих амфор німецький дослідник А. Гетце в 1900 р. У 20-ті роки ХХ ст. до вивчення пам'яток долучилися українські археологи (С.С. Гамченко, І. Ф. Левицький), а пізніше І. К. Свєшніков та ін.

Культура лінійно-стрічкової кераміки або **дунайська** (рос. культура линейно-ленточной керамики, польськ. *kultura wstęgowa ryta* або *kultura keramiki wstęgowej*) – археологічна культура раннього неоліту. Напівсферичні чаші, кулеподібні округлодонні посудини оздоблювалися прокрєсленими лініями, укладеними в

стрічку паралельно до зрізу вінчика або у вигляді геометричних фігур (трикутники), спіралей, меандрів, шевронів тощо. На лінії наносили ямки, що нагадує нотний запис. Культура займала ареал лісостепової зони Західної Волині і Верхнього Подністров'я. Споріднені культури поширені у Франції, Бельгії, Угорщині, Німеччині, Чехії, Словаччині, Польщі, Румунії, Молдові, які об'єднуються в коло лінеарних культур. За матеріалами відомих артефактів КЛІСК було виділено такі пізніші її локальні варіанти: железовська група, відома, зокрема, у Словаччині; шарецький стиль або типу Шарка; лінійно-ямкової кераміки (польськ. *wstęgowa-kluta*, словацк. *kultura wupichana*). Уламки посуду останньої відомі з-над берегів р.Чорногузки.

Культури шнурової кераміки (рос. *культуры шнуровой керамики*, білор. *культуры шнуравой керамікі*, польськ. *kultury ceramiki sznurowej*) – коло археологічних культур середнього періоду доби бронзи, (відомо 25 культур шнурової кераміки), що займали територію від Рейну до Верхньої Волги й від Швеції до Буковини. Їх ще називали культури бойових сокир Перші з них виділено ще наприкінці ХІХ ст. Спільною ознакою їх є оздоблення глиняного посуду шнуровим (звідси назва) і врізним орнаментом. Північ і Захід України були заселені носіями культур шнурової кераміки раннього періоду (середньодніпровська, прикарпатська, верхньодністровська) та епішнуровими (межановицька, городоцько-здовбицька, стжижовська). На Волині здебільшого відкрито пам'ятки постшнурових (епішнурових) культур. Змінюються культурами епохи бронзи – тшинецькою, комарівською.

Культурне коло – група генетично пов'язаних культур, що характеризуються одними і тими самими ознаками типів. Наприклад, культури Лінгбі, аренсбурзька, свідерська об'єднуються дослідниками в коло культур з листяками, оскільки у культуровизначальними виробами є наконечники стріл, які за формою схожі на листя дерев, наприклад, свідерські нагадують листки верби, звідси й назва – верболисті наконечники.

Лійчастого посуду культура (рос. *культура воронковидных кубков*, білор. *культура лейкападобных кубкаў*, польськ. *kultura pucharów lejkowatych*) – енеолітична культура, носії котрої мешкали на території Побужжя на початку ІІІ тис. до н.е. Ареал її поширення – від узбережжя Балтики на півночі до Чехословаччи-

ни на півдні, від Голландії на заході до басейну Західного Бугу на сході. На території Волині пам'ятки КЛП відкрив у 20–30-ті рр. ХХ ст. О.Цинкаловський. Зараз відомо біля 50-ти поселень, які розташовані на високих мисах або схилах, по берегах річок. Поширена в басейні р. Західний Буг та її правої притоки – р. Луги. Основні заняття населення – землеробство та скотарство. Назва культури походить від підлощеного посуду з лійчастими вінцями. Характерними ознаками кераміки є також крилоподібні або зооморфні ручки, заглиблений орнамент, наліпний валик, що оперізує горщик по горлу або розміщений на плічках у вигляді літери Л або М. Зникнення КЛП пов'язують з приходом населення культури кулястих амфор, різних енеолітичних груп.

Лужицька культура – археологічна культура племен середнього і пізнього періодів бронзового та раннього залізного віку. Назва від історико-геогр. області Лужиця, де в ХІХ ст. відкрито пам'ятки: залишки поселень, могилильниці. Деякі дослідники вважають лужицьку культуру за протослов'янську.

Малицька культура (рос. *малицкая культура*, польськ. *kultura malicka*) – ранньоенеолітична культура, старожитності якої відомі більше як у 20 пунктах на території Волинської, Рівненської, Львівської й Тернопільської областей. Общини МК займали територію від Вісли на заході до р. Горинь на сході; південною межею її є верхів'я рік Західний Буг, Стир, Іква та Горинь. Поселення цієї культури розташовані на мисових підвищеннях серед заплав, в місцях злиття двох річок, на острівних останцях. Кераміка прикрашалася карбуванням на зрізі вінець, плічках, перегині тулуба. Накільчастий орнамент укладений в геометричні композиції – трикутники, ромби.

Неолітизація – поширення культурних ознак неоліту на різних територіях, наприклад, на землях, де основним заняттям населення було мисливство і рибальство.

Німанська культура – одна з неолітичних культур. Поширена в ареалі від Прип'яті до басейну Німану з переходом частини населення на захід (Куяви в Польщі), розвинулася на етнічній основі прапрабалтів. Обидві культури – волинська неолітична та німанська – мають певну подібність в кераміці та декорі. Носії німанської культури були мисливцями та рибалками, що вели відносно рухливий спосіб життя. Назва походить від ареалу поширення – басейну р. Німан.

Перевитий шнур – вид штампованого орнаменту у вигляді палички з намотаним на неї шнуром. Короткі відбитки такого штампу називаються «гусеничками» або «личинками» (за подібністю). Короткі вигнуті відбитки широко використовувалися в орнаментативній кухонній посуді пізнього Трипілля, де вони називалися «серпиками».

Свідерська культура – одна з фінальнопалеолітичних культур. На думку Л. Залізняка, одним з імовірних ареалів виникнення свідерської культури, крім Польської низовини, могло бути Прип'ятське Полісся. Це припущення мотивується тим, що свідерських пам'яток на Волинському та Рівненському Поліссі велика кількість: Яревище, Лютка, район Шацьких озер, Самари, Тур, Хабарище, Золухів, Люб'язь, Мала Осниця, Нобель, Сенчиці, Мульчиці та інші. Надійною ознакою цієї культури є особлива зустрічна полого ретуш з боку черевця на черешку та інколи на кінчику (вістрі) наконечника стріли, а також наявність в комплексі човнуватого нуклеуса-заготовки. Свідерські наконечники мають характерну форму вербового листя, більш ранні типи – з виділеним черешком. Входить до кола культур з листяками. Поширена на території Польщі, Білорусі, у верхів'ях Дніпра, в басейнах Вісли, Німану, Прип'яті. Культуру виокремлено Л. Козловським (1923, 1926) під назвою «пшемисл фалібоговіцкі» (назва від Свідре Вельке в Польщі).

Середньодніпровська культура – археологічна культура доби бронзи, яка входила до складу культур шнурової кераміки Європи. Ареал її охоплює Черкаську, Житомирську, Київську, Чернігівську області України, Східну Білорусь та прилеглі області Росії. Склалася вона на Правобережжі Дніпра. У кінці 3-го тис. до н. е. носії середньодніпровської культури розселилися на Верхньому Подніпров'ї й асимілювали місцеве неолітичне населення. Найбільше представлений матеріал цієї культури – тонкостінна кераміка (горщики, амфори з вушками, чаші, кубки). У верхній частині посудин нанесено складний геометричний орнамент: відбитки шнура, лінійного чи зубчастого штампу, насічки. Культура виділена В.О. Городцовим у 1927 р. і ним же названа середньодніпровською. Пізніше її досліджували І. І. Артеменко, С. С. Березанська, М. М. Бондар, К. П. Бунятян.

Стжижовська культура (рос. *стжижовская культура*, польськ. *kultura strzyżowska*) – археологічна культура доби бронзи, що завершувала розвиток «шнурових» утворень, належить до епішнурових (кінець III – 1600 р. до н.е.). Поширена на Північно-Західній Волині та Люблінщині (Польща), де міститься епонімне поселення Стжижув, досліджене у 30-ті роки ХХ ст. Виділена А.Гардавським у 1959 р. Український сегмент стжижовської культури досліджував І. К. Свешніков. Відомо близько 100 поселень, майстерні з обробки кременю, скарби (зі Стеблівки та Липи), поховання (найбільший Торчинський могильник – 19 поховань). Кераміка мала домішки шамоту в тісті та специфічну фактуру поверхні від загладжування жмутом соломи чи трави. Типи посуду різні: амфори з високими шийками та парою вушок, кубки, миски, кухлі. Багатий декор з вертикальних, горизонтальних, косих відбитків мотузки, наколів, насічок. валиків укривав вінця та шийку з виходом на тулуб. На стжижовських поселеннях інколи знаходять кераміку бабинської культури та кістяні пряжки. Численні вироби з кременю та каменю представлені плоскими клинцевими сокирами, ножеподібними серпами, виїмчастими наконечниками стріл, свердленими сокирами.

Субстрат – від лат. *Substratum* – основа, підкладка. Загальна основа різноманітних явищ. В археології – елементи місцевої культури, що увійшли до матеріальної культури прийшлого населення (те саме в лексичі).

Тшинецько-комарівська культура (інша назва: *східнотшинецька культура* – рос. *восточнотшинецкая культура*, польськ. *kultura trzciniecka*) – культура доби пізньої бронзи, датується ХVІІІ–ІХ ст. до н. е. Її носії заселяли терени Полісся та Північного Лісостепу. Це культурне явище західного походження, оскільки центром пам'яток тшинецької культури була територія Центральної та Південної Польщі, звідки і просувалися на схід, долаючи опір населення культур шнурової кераміки та КБК. Представлена побутовими та культовими пам'ятками на теренах Польщі й України від Одера до Дніпра. Для речового комплексу характерний тюльпаноподібний посуд, вази з двома ручками, черпаки, «рогаті» прясла. Тшинецьку культуру виділив Й. Костжевський. В Україні пам'ятки тшинецької культури досліджували С.С. Березанська, І.К. Свешніков. Назва вказує на близькість із тшинецькою культурою Польщі, проте ці дві культури нетотожні. Східнотшинецьку

культуру вважають місцевим утворенням, що склалося на ґрунті культур шнурової кераміки. Посуд орнаментований прокресленими лініями, трикутниками, овалами, наліпними шишечками.

Яніславицька культура – одна з мезолітичних культур, яка впізнається за наявністю мікролітів: трапецій, сегментів, трикутників, та найбільше – за наконечниками стріл у вигляді косяго трикутника, вістря яких формувалося особливим різцевим сколом. У похованні, виявленому в Яніславицях (Польща), було знайдено серед супровідного інвентарю 21 наконечник стріли (або «збройнікі» за польською термінологією) особливої форми, які тепер відомі у фаховій літературі під назвою яніславицькі наконечники. Нуклеуси пірамідальні, одноплщинні. Техніка обробки кременю пластинчата. Зараховується до північного кола культур. Поширена на території Польщі, Білорусі, Українського Полісся.

Скляренко Н.В. Первісне мистецтво і культура Волині : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Наталія Владиславівна Скляренко, Григорій Васильович Охріменко. – Луцьк: ЛНТУ, 2013. – 352 с.

У навчальному посібнику на тлі історичних процесів, що мали місце в праісторичній Європі, висвітлено шлях розвитку мистецтва, матеріальної та духовної культури Волині від часу появи первісних людей до доби формування перших державних утворень. Посібник складається з теоретичної частини, системи завдань і запитань для самоконтролю, тестових завдань, містить короткий словник термінів.

Навчальний посібник призначений для студентів напрямів підготовки «Мистецтво» та «Історія», а також широкого кола шанувальників давньої історії та мистецтва краю.

© Скляренко Н. В., 2013

© Охріменко Г.В., 2013

УДК 7.031.1:904 (477.82) (075.8)

ББК 85:71я73 (2Укр)

Дизайн: Наталії Скляренко,
Катерини Герасимюк.

Комп'ютерний набір і верстка:
Наталії Скляренко, Катерини Герасимюк.

Редактори: Оксана Гордіюк,
Валентина Костюхіна,
Світлана Локайчук.

Навчальне видання

Наталія Владиславівна Скляренко
Григорій Васильович Охріменко

ПЕРВІСНЕ МИСТЕЦТВО
І КУЛЬТУРА ВОЛИНИ

*Навчальний посібник для студентів
вищих начальних закладів*

Рекомендовано Луцьким національним технічним університетом

Підписано до друку
Папір офс. Гарн. Times New Roman Формат 60x80 1/16
Обл. вид. арк. 22,0 Ум. друк. арк. 22,75

Тираж 300 прим. Зам. 263

Редакційно-видавничий відділ
Луцького національного технічного університету
43018, м.Луцьк, вул.Львівська, 75
Друк – РВВ ЛНТУ

Додатки

Рис. А.1. Кам'яні сокири з виділеним обушком доби бронзи:
1 – Луцьк Волинської обл. (фонди ВКМ, А-226); 2 – Мощаниця Острозького р-ну Рівненської обл. (фонди ОДІКЗ); 3 – Володимир-Волинський р-н Волинської обл. (фонди ВІМ, А-486); 4 – Городок Луцького р-ну Волинської обл. (фонди ВКМ, А-1756). Фото І. Маркуса

Рис. А.2. Човноподібні кам'яні сокири доби ранньої бронзи:
1 – Підгайці Луцького р-ну (фонди ВКМ, А-10116); 2 – Хорів Острозького р-ну Рівенської обл. (фонди ОДІКЗ, ІА2205); 3 – Буків Луцького р-ну Волинської обл. (фонди ВКМ, А-3895). Фото І. Маркуса

Рис. А.3. Кам'яні наверхія булав енеоліту – доби бронзи:
 1 – Блищанка Заліщицького р-ну Тернопільської обл. (фонди ВКМ); 2 – Озеро
 Володимирецького р-ну Рівненської обл. (фонди шкільного музею); 3 – Луцьк
 (фонди ВКМ, А-8902); 4 – Рудня Дубровицького р-ну (приватна збірка);
 5 – Бубнів Володимир-Волинського р-ну (фонди ВІМ, А-200); 6 – Мишанець
 Любомльського р-ну Волинської обл. (фонди ЛКМ). Фото І. Маркуса

Рис. А.4. Кам'яні сокири доби бронзи: 1 – Панталія-1 Дубнівського р-ну (фонди ДДІКЗ, АП80); 2 – Владиславівка Млинівського р-ну Рівненської обл. (фонди РОКМ, ПАк335); 3 – Хорлуки Ківерцівського р-ну (фонди ВКМ, А-4606); 4 – Володимир-Волинський р-н Волинської обл. (фонди ВІМ, А-119).

Фото І. Маркуса

Рис. А.5. Сокири культури кулястих амфор (1–3) та пізньотрипільської культури (4, 5): 1 – Нудиже Любомльського р-ну Волинської обл. (фонди ЛКМ, А-7); 2 – Згорани Любомльського р-ну Волинської обл. (фонди ВКМ, А-7217); 3 – Піски Бродівського р-ну Львівської обл. (фонди БІКМ, №447); 4 – Луцьк (фонди ВКМ, А-4638); 5 – Сільце Ковельського р-ну Волинської обл. (фонди ВКМ, А-13336). Фото І. Маркуса

Рис. А.6. Крем'яні сокири шнурових та постшнурових культур: 1 – Черняхів Острозького р-ну Рівненської обл. (фонди ВКМ, А-2017); 2 – Лудин Володимир-Волинського р-ну (фонди ВІМ, А-210); 3 – Лище Луцького р-ну (фонди ВКМ, А-14296); 4 – Білосток Луцького р-ну Волинської обл. (фонди ВКМ, А-5455); 5 – Острозький р-н Рівненської обл. (фонди ОДІКЗ, ІІА-2034); 6 – Хмільове (фонди БІКМ, №4832); 7 – Ліпа Дубнівського р-ну Рівненської обл. (фонди ДДІКЗ, ІІА-947).
Фото І. Маркуса

Рис. А.7. Крем'яні наконечники списів, дротиків та стріл (4–16) доби бронзи:
1 – Торчин (фонди ТІМ); 2 – Луцьк Волинської обл. (фонди ВКМ, А-7214);
3 – Котів Ківерцівського р-ну (фонди ВКМ, А-27); 4, 6, 12, 14, 16 – фонди БІКМ;
5, 7, 9, 11 – фонди ВІМ; 8, 13, 15 – фонди ВКМ; 17, 19 – Луна Дубнівського р-ну
Рівенської обл. (фонди ДДІКЗ); 18 – Березовичі Володимир-Волинського р-ну
Волинської обл. (фонди ВІМ, А-5). Фото І. Маркуса

Рис. А.8. Крем'яні наконечники кинджалів доби бронзи:
 1 – Волинська обл. (фонди ВКМ, А-576); 2 – Хобултова Володимир-Волинського р-ну (фонди ВКМ, А-6121); 3 – Данчиміст Костопільського р-ну (фонди РОКМ, ШАК224); 4 – Могиляни Острозького р-ну (фонди ОДІКЗ, ПА61); 5 – Майдан Моквинський Костопільського р-ну (фонди ВКМ, А-11444); 6 – Листвин Дубнівського р-ну Рівненської обл. (фонди РОКМ, ШАК751); 7 – Пієци Бродівського р-ну Львівської обл. (фонди БІКМ, №430); 8 – Мощаниця Здолбунівського р-ну Рівненської обл. (фонди ОДІКЗ). Фото І. Маркуса

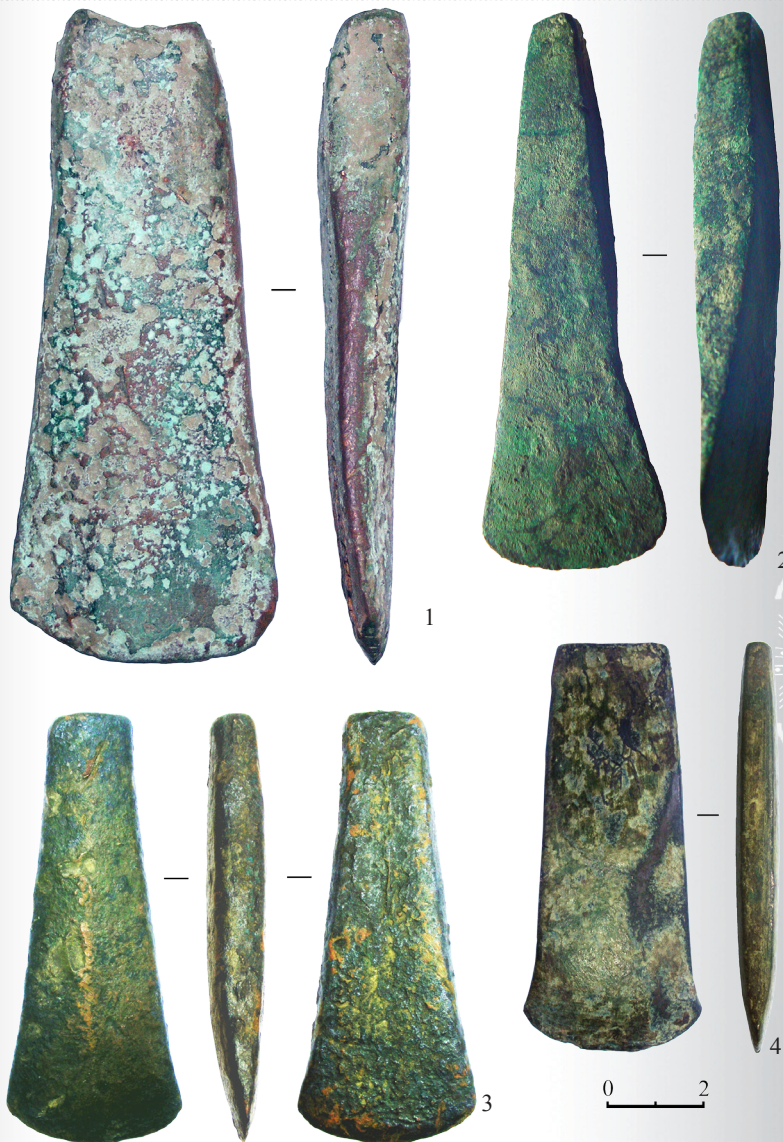

Рис. А.9. Плоскі сокири-тесла доби енеоліту:
1 – с. Листвин Дубнівського р-ну Рівненської обл. (фонди ВКМ); 2 – с. Голшиїв Луцького р-ну Волинської обл.; 3 – с. Повчино Корецького р-ну Рівненської обл. (фонди ВКМ); 4 – с. Вишків Луцького р-ну Волинської обл. Фото І. Маркуса

Рис. А.10. Провушині сокири доби ранньої бронзи:
1 – с. Смолигів Луцького р-ну (фонди ТІМ); 2 – с. Малинівка Рожиченського р-ну;
3 – Горохівський р-н Волинської обл. Фото І. Маркуса

Рис. А.11. Плоскі сокири-тесла доби бронзи:
1 – м. Володимир-Волинський (фонди ВІМ); 2 – с. Роговичі Локачинського р-ну;
3 – с. Дуліби Турійського р-ну Волинської обл. (фонди ВКМ); 4 – с. Подоліани
Гощанського р-ну Рівненської обл.; 5 – Волинське Полісся; 6 – м. Нововолинськ
Іваничівського р-ну (фонди ВКМ); 7 – Володимир-Волинський Волинської обл.
Фото І. Маркуса

Рис. А.12. Парадна сокира (1) та кинджал (2) з курганного могильника ТКК в с. Івання Дубнівського р-ну Рівненської обл. (фонди ДДІКЗ та АМ ЛНУ).
Фото І. Маркуса

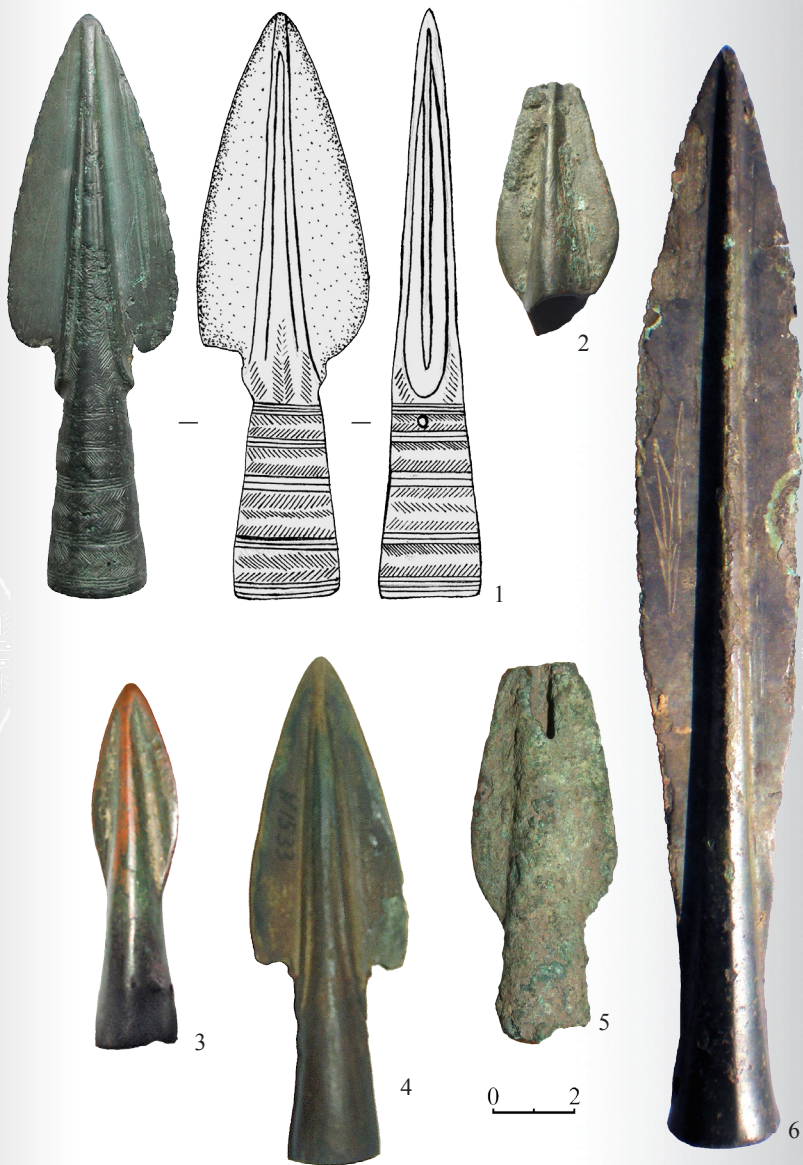

Рис. А.13. Наконечники списів доби пізньої бронзи:
1 – с. Піддубці Луцького р-ну; 2 – с. Боратин Луцького р-ну Волинської обл. (фонди ВКМ); 3 – Острозький р-н Рівненської обл. (фонди ОДКЗ); 4 – Любомльський р-н (фонди ЛКМ); 5 – Горохівський р-н Волинської обл.; 6 – с. Мильча Дубнівського р-ну Рівненської обл. Фото І. Маркуса

Рис. А.14. Сокири-кельти доби пізньої бронзи:
 1 – с. Маркелівка Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. (фонди ВІМ);
 2 – с. Іскра Рівненського р-ну (фонди РОКМ); 3 – м. Рівне; 4 – с. Гнилички
 Підволочиського р-ну Тернопільської обл. (фонди РОКМ); 5 – Луцький р-н
 Волинської обл. Фото І. Маркуса

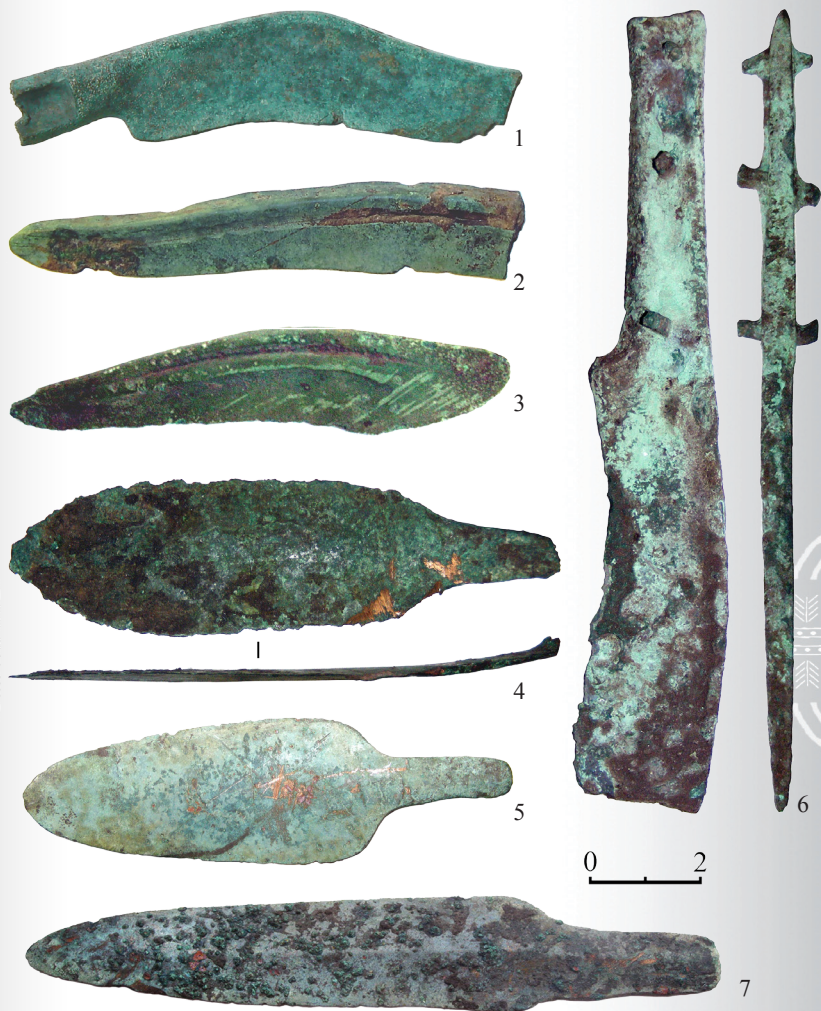

Рис. А.15. Металеві ножі та серпи доби бронзи:
1 – с. Пересопниця Рівненського р-ну; 2 – Луцький р-н Волинської обл.
(фонди ВКМ); 3 – Володимир-Волинський р-н (фонди ВІМ); 4 – с. Вікторяни
Луцького р-ну (фонди ВКМ); 5 – с. Скірче Горохівського р-ну; 6 – с. Залісці
Рожищенського р-ну Волинської обл. (фонди ВКМ); 7 – с. Яловичі
Млинівського р-ну Рівненської обл. Фото І. Маркуса

Рис. Б.1. Прясла пізньотрипільської культури. Голишів

Рис. Б.2. Прясла періоду залізного віку

Рис. Б.3. Буритиновий диск з поховання ККА, с. Івання Дубнівського р-ну Рівненської обл. (дослідження І. Свешнікова)

Рис. Б.4. Вбрання первісної людини:

1 – різновиди першого зшивного одягу, повсякденне хутряне вбрання;
2 – ритуальне плетене вбрання; 3 – різновиди шкіряного вбрання з тканинними елементами – опліччям та штанами; 4 – жіночий повсякденний шкіряний одяг (реконструкції З. Васиної)

Рис. Б.5. Вбрання доби енеоліту:

1 – трипільські жінки у безрукавному одязі; 2 – повсякденне вбрання трипільських жінок (ранній етап енеоліту); 3 – трипільські жінки у повсякденному вбранні, декорованому символічними знаками (середній етап енеоліту) (реконструкція З. Васіної); 4 – різновиди жіночого вбрання доби раннього заліза с. Гордіївка Вінницької обл. (реконструкція З.Васіної, Л. Ключко)

Рис. Б.6. Прикраси тишинецько-комарівської культури (фонди РОКМ).
Фото І. Маркуса

Рис. Б.7. Прикраси з курганного могильника тишинецько-комарівської культури в с. Івання Дубнівського р-ну Рівненської обл. Фото І. Маркуса

Рис. Б.8. Наконечник списа (кістка). Випадкова знахідка

Рис. Б.9. Кістяні вироби: 1 – викопний зуб акули з гравіруванням, Володимир-Волинський р-н Волинської обл.; 2 – свисток X–XIII ст., околиці м.Луцька

Рис. Б.10. Палеолітичне зображення тварини.
Любомльський р-н Волинська обл. Випадкова знахідка (за О.Остаюком)

Рис. Б.11. Палеолітична фігурка. Волинська обл. Випадкова знахідка

Рис. Б.12. Зооморфна пластика пізнього Трипілля: 1 – фігурка бика, Тернопільщина; 2, 3 – Голшіїв (знахідки В. Бабія)

Рис. Б.13. Антропоморфна пластика. Трипільська жіноча фігурка, Тернопільщина

1

2

3

4

5

6

0 2

Рис. Б.14. Зразки кераміки КЛСК:
1, 2 – Гнідава; 3–6 – Рівне (реставрація В. Пясецького, О. Романчука)

Рис. Б.15. Голишів. Горцик МК. Розкопки Г. Охріменка, О. Позіховського

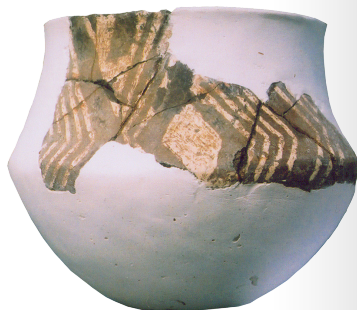
1

2

3

4

Рис. Б.16. Кераміка ВЛК:
1 – Ярославичі; 2 – Костянець; 3 – Хрінники; 4 – Зимне
(реставрація О. Романчука)

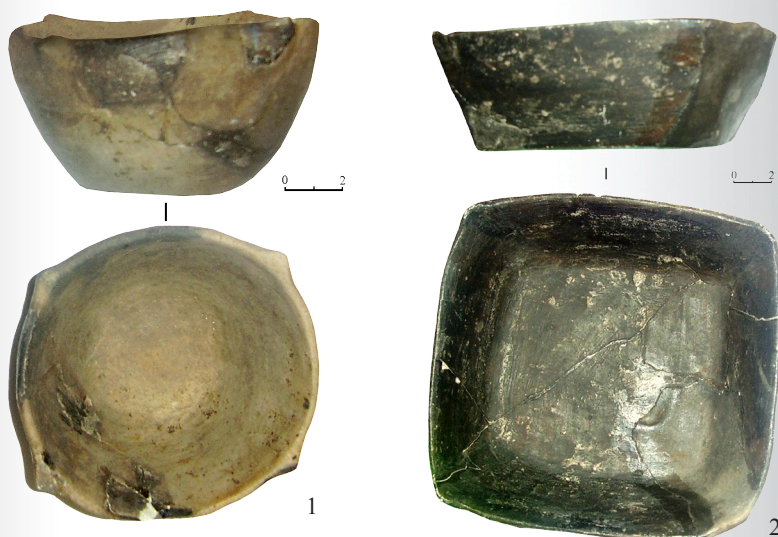

Рис. Б.17. Кераміка ВЛК. с. Острів Рівненської обл. (розкопки І. Свєсінікова).
Фото І. Маркуса

Рис. Б.18. Кераміка КЛП; 1 – Рокитниця (експозиція ВІМ);
2 – Зимно (матеріали археологічного музею ВНУ ім. Лесі Українки)

Рис. Б.19. Бодаки. Кераміка Трипільської культури (за О. Цинкаловським)

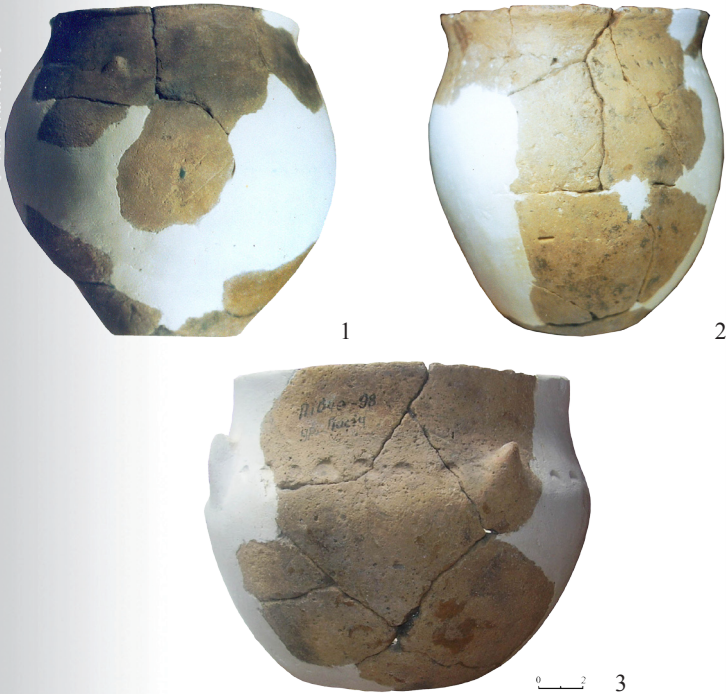

Рис. Б.20. Кераміка Трипільської культури з Рівненської обл.

0 2

*Рис. Б.21. Амфора з поховання ГЗК смт. Торчин Волинської обл.
(за Г. Гуртовим)*

Рис. Б.22. Посудина КШК. с.Розваж-Кошара Острозького р-ну Рівненської обл.
(знахідка О. Позіховського)

Рис. Б.23. Посуд городцько-здовбицької (1) та ранньомезановицької (2) культур:
1 – Гірка Полонка Луцького р-ну Волинської обл.;
2 – с. Пасіки Зубрицькі Львівської обл.

Рис. Б.24. Посуд межановицької культури: 1, 2 – поблизу Торчина; 4 – с. Волиця Страклівська Дубенського р-ну Рівненської обл.; 3 – м. Остріг

Рис. Б.25. Керамічні вироби стжисжовської культури:
1 – смт Торчин; 2 – с. Вишків; 3, 4 – с. Усичі Луцького р-ну Волинської обл.

Рис. Б.26. Керамічні вироби стжизовської культури:
1, 2 – с. Шепель Луцького р-ну Волинської обл. (ДП «Волинські старожитності»);
3 – с-т. Торчин Луцького р-ну Волинської обл.

Первісне мистецтво і культура Волині